

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

9

1981

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна державний
університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський міжвідомчий науковий збірник

Заснований у 1973 р.

ВИПУСК 9

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1981

Сборник посвящен вопросам теории языковедческой науки, разработкам по разным разделам современного украинского литературного языка, стилистики, истории языка и диалектологии. Помещены также статьи по проблемам педагогической психологии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов-филологов.

Збірник присвячений питанням теорії мовознавчої науки, розробкам з різних розділів сучасної української літературної мови, стилистики, історії мови та діалектології. Вміщено також статті з проблем педагогічної психології.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, доц. О. І. Білодід (заст. відп. ред.), проф. Й. О. Дзензелівський, проф. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відп. секр.), проф. І. І. Ковалик, проф. В. В. Коптілов, проф. Ф. П. Медведєв, проф. В. М. Русанівський, проф. Н. І. Тоцька

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15

Редакція літератури з філології та журналістики
Зав. редакцією *М. Л. Скірта*

О. І. ВІЛОДІД, в. о. проф., Київський університет,
Г. Л. КОБКО, доц., Українська сільськогосподарська академія

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ МОВНОГО ЖИТТЯ НАРОДІВ СРСР

Період розвинутого соціалізму характеризується поглибленням об'єктивного процесу інтернаціоналізації усіх галузей суспільного життя соціалістичних націй та народностей СРСР. Важливий вклад у теоретичну розробку цього фундаментального питання ленінської національної політики вніс XXVI з'їзд Комунистичної партії Радянського Союзу.

У Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва відзначено: «Інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної з наших республік прискорює процес їх всебічного зближення. Відбуваються розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності. Цей процес іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності» [1, 68]. Соціалістична інтернаціоналізація — багатоплановий і тривалий процес, що природно впливає з завдань комуністичного будівництва у нашій країні. Він досить широко охоплює усі галузі матеріального і духовного виробництва, сприяє зміцненню братерської дружби і співробітництва між людьми усіх національностей.

Інтернаціоналізація духовного життя передбачає всебічний і постійний обмін духовними цінностями між народами як необхідне джерело розквіту, зближення та взаємозбагачення національних культур, процес, що веде до поступового зростання ролі спільного у духовному житті радянських націй і народностей, до остаточного вирівнювання ступенів їх розвитку. Він характеризується наростанням елементів спільності у сприйняттях, оцінках та реакціях людей різних національностей на явища і події сьогодення, утвердженням єдиних світоглядних та психологічних установок і критеріїв у їх свідомості. За цих умов інтернаціоналізується національна психологія, побут, мовне життя.

Інтернаціоналізація мовного життя особливо великого розмаху набуває за доби зрілого соціалізму. Це зумовлюється досягнутими успіхами в суспільно-політичному житті народів, зокрема, розвитком радянської багатонаціональної економіки, науки та культури, дальшим поглибленням та урізноманітненням форм міжнародного спілкування, торжеством ленінської національної політики

Взаємодія та взаємозбагачення національних мов народів СРСР сприяє дальшому розвитку духовного життя цих народів, виходу за національні рамки здобутків їх матеріальної і духовної культури, їх органічному сприйняттю іншими народами, формуванню загально-радянських культурних, естетичних та побутових норм і традицій, зміцненню мовної єдності радянського суспільства, що полягає в дальшому поширенні основного типу двомовності, в прогресивному зростанні суспільних функцій та сфер застосування мови міжнаціонального спілкування.

В активізації процесів духовного розвитку радянських націй і народностей безпосередню участь беруть усі як старописемні, так і молодописемні мови.

Оскільки історія будь-якого народу нерозривно пов'язана з прогресом суспільних відносин, що знаходить свій вияв в інтернаціоналізації, то й мова як необхідне знаряддя суспільного поступу народу відповідно розвивається та вдосконалюється в процесі її інтернаціоналізації.

Надзвичайно сприятливі умови для мовного розвитку створюються при соціалізмі, де панує безкорислива дружба і взаємодопомога між народами.

Інтернаціоналізація мовного життя народів нашої країни формувалася поступово і поглиблювалася в міру того, як зростали й інтернаціоналізувалися соціалістичні виробничі відносини та продуктивні сили, визрівав і зміцнювався радянський спосіб життя. Історично формування і розвиток цього процесу невід'ємно пов'язані з процесами становлення і розвитку нової культури, нової суспільної свідомості, нових морально-етичних норм поведінки людини та цілого ряду інших складових, що характеризують сучасне духовне обличчя радянського суспільства. Інтернаціоналізація мовного життя — процес об'єктивний. Але відбувається він в умовах нашої країни не стихійно, не автоматично, а свідомо і плано-мірно скеровується Комуністичною партією, в основі діяльності якої лежить лєнінська теорія національно-мовного будівництва.

Інтернаціоналізація, як провідна тенденція сучасного розвитку національних мов народів СРСР, — явище постійне. Але в окремі періоди будівництва нового суспільства інтенсивність та головні напрями її розвитку можуть мінятися. Тому, враховуючи ці особливості, можна виділити три основні етапи, що їх вона проходить на своєму шляху.

Перший, початковий етап розвитку процесу інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР хронологічно збігається з періодом створення основ соціалізму, з розв'язанням головних завдань культурної революції, коли відстали в минулому народи за-своювали духовні здобутки більш розвинених націй, а їх культури вперше дістали можливість вільно розвиватися в умовах єдиної соціалістичної держави. Майже для 50 народів зусиллями провідних радянських вчених-мовознавців було створено писемності, орфографічні та орфоепічні норми, багатогалузеву термінологію,

розроблено заходи щодо піднесення культури рідної мови та вивчення російської мови неросійським населенням, здійснено поступовий перехід більшості писемностей з арабської, давньоєврейської, давньоуйгурсько-монгольської графічних систем на кирилицю. Значно збільшилася сім'я національних літературних мов.

Другий етап охоплює період будівництва розвинутого соціалізму, коли сформувалась єдина за своїм соціалістичним змістом, духом і характером радянська багатонаціональна культура, коли процес інтернаціоналізації духовного життя у своєму розвитку піднявся на якісно вищий рівень. За цих умов взаємини між народами СРСР активізуються і значно розширюються, а їх культури взаємозбагачуються художнім досвідом, новими жанрами і видами, художніми формами відображення соціалістичної дійсності. Мовне життя позначається бурхливим розквітом та взаємозбагаченням національних мов на основі всебічної взаємодії як споріднених, так і неспоріднених мов народів СРСР, їх взаємовпливу, дальшого вдосконалення алфавітів та орфографії, створення загальнорадянської термінології, спільного лексичного фонду, розширення кола виконуваних ними суспільних функцій тощо.

Третій, сучасний етап розвитку процесу інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР тісно пов'язаний з завершальним періодом культурної революції, з дальшим прогресом духовного життя радянських народів, що характеризується глибинною взаємодією національних культур уже не в формі надання допомоги з боку передових націй відсталим у минулому народам, а у формі взаємного збагачення, співробітництва та поступового їх зближення. Загального поширення набуває російська мова як засіб міжнаціонального спілкування, співробітництва та єднання радянських народів, основний тип двомовності — користування рідною (національною) та російською (міжнаціональною) мовами, поглиблюються процеси розквіту та взаємозбагачення всіх національних мов.

В основі інтернаціоналізації мовного життя, як глибоко природного та прогресивного процесу, лежать взаємопов'язані між собою закономірності, які й визначають головний напрям його сучасного розвитку. Серед них — такі закономірності, як взаємодія та взаємозбагачення національних мов, що виражають новий, властивий соціалістичному ладові, тип міжнаціональних та міжмовних взаємин. Ліквідація соціально-економічного, політичного, національного та ідеологічного гноблення народів, соціальне розкріпачення особи та залучення її до кращих здобутків сучасної світової культури — все це розширило горизонти духовної творчості націй і народностей, створило нові ще сприятливіші умови для дальшого розвитку цих закономірностей.

Взаємодія національних мов — це найрізноманітніші міжмовні контакти, що здійснюються через їх взаємовпливи та взаємозбагачення, через запозичення одна в одної кращих досягнень. Ця закономірність, як правило, охоплює всі сторони мовного життя. При цьому ступінь впливу однієї мови на іншу неоднаковий. Мови з

розвинутішою системою суспільних функцій, давнішими та багатшими літературними традиціями, з краще розвинутою термінологією збагачують менш розвинуті мови більше, ніж одержують від них самі. Зазначимо, що взаємозбагачення — це не механічне перенесення тих чи інших елементів з мови в мову, не лише обмін словами, термінами та словосполученнями. Насамперед тут відбувається досить широке взаємозбагачення поняттями, словесне оформлення яких у національних мовах вирішується з урахуванням внутрішніх законів їх розвитку. Більшість запозичень неодмінно знає змін відповідно до структури контактуючих мов, ступеня їх розвинутості, належності до певної мовної сім'ї тощо. Запозичені елементи набувають рис мови, яка їх сприйняла.

Одним з реальних наслідків інтернаціоналізації мовного життя в нашій країні є швидке зростання словникового фонду національних мов і особливо інтернаціональної лексики. Так, за роки Радянської влади частка інтернаціональних слів, спільних для найрозвинутіших мов сучасності, у більшості національних мов народів СРСР зросла майже в десять разів, причому в деяких з них до 70—80 процентів термінологічної лексики, зокрема науково-технічної, суспільно-політичної та навчально-педагогічної, становлять запозичення з мови міжнародного спілкування, а також із інших мов через її посередництво. Наприклад, з 1764 фізичних термінів, що утворилися в башкирській мові, лише 344 є чисто башкирськими, а решта походить від російської. Сьогодні Башкирія — край високорозвинутої хімічної промисловості. Проте, з 1948 хімічних термінів власне башкирськими є лише 149.

Розвиток термінологічної лексики мов народів СРСР з логічною необхідністю впливає з закономірностей розквіту, зближення та взаємозбагачення соціалістичних націй і народностей, з процесів розвитку їх наукового, культурного та мистецького життя. Широкий та інтенсивний обмін науковими, політичними, технічними знаннями, досягненнями в галузі матеріальної та духовної культури неодмінно відбивається на процесах взаємодії та взаємозбагачення національних мов, зокрема, на процесах поповнення їх словникового складу. Особливо активізувалися названі процеси в період розгортання сучасної науково-технічної революції, яка охопила всі галузі суспільного життя народів нашої країни. Це виражається у тому, що мови радянських націй тепер мають у своїх науково фіксованих словниках у середньому від 30—40 до 120—130 і більше тисяч слів. Так, наприклад, у тлумачному словнику киргизької мови міститься 40, узбецької — 60, грузинської — 113 тисяч слів та словникових статей. На Україні підготовлено і завершено видання тлумачного словника української мови, який цілком справедливо можна назвати енциклопедією української мови. В одинадцяти його томах, що вийшли з друку, міститься понад 125 тисяч словникових статей та слів, не враховуючи тих, що додаються як пояснення. Названі приклади об'єктивно показують наслідки процесу збагачення словникового складу національних

мов. Причому йдеться про науково фіксований, а не про словниково-вий склад мови взагалі, — він набагато більший. Наприклад, в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР зібрано понад п'ять мільйонів карток — це кілька сот тисяч слів, з яких у різні словники ввійшли лише загальноприйняті, відомі в багатьох галузях життя та побуту слова.

У ході взаємозбагачення національних мов взаємний обмін поняттями, поряд з обміном готовими термінами та словосполученнями на їх позначення, посідає важливе місце. Виклад засобами рідної мови змісту запозичених понять, а через систему цих понять — передового досвіду іншого народу, є досить ефективним джерелом духовного поступу суспільства.

Взаємодія та взаємозбагачення національних мов — надзвичайно прогресивні, а тому й необхідні закономірності інтернаціоналізації мовного життя. Суть їх полягає в активізації внутрішніх мовних потенцій, у взаємопроникненнях та засвоєнні інонаціональних елементів, які активно сприяють розвиткові взаємодіючих між собою мов, розширюють їх функціональні можливості. Внаслідок дії цих закономірностей створюється і розширюється спільний лексичний фонд, спільна термінологія та фразеологія, спільні мовні звороги, стиль і т. д.

Принциповою особливістю цього процесу є те, що на відміну від інтернаціоналізації національних культур, коли цей процес, у ході їх поступового зближення в майбутньому приведе з історичною неминучістю до формування єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства, яка вбере в себе усе найкраще з національних культур, взаємодія і взаємозбагачення національних мов не ведуть до їх злиття, а, навпаки, сприяють інтенсивному розвиткові національних мов на основі специфічних законів внутрішнього розвитку, властивих кожній з них. Потреба націй в спільному знарядді міжнаціонального спілкування розв'язується шляхом виділення однієї з найрозвинутіших і найпоширеніших з них як міжнаціональної мови.

Такий висновок впливає з інтернаціонального досвіду розвитку національних мов в СРСР за більше як шістдесят років.

У мовному житті багатонаціональної соціалістичної держави іноді можуть мати місце й такі явища, як змішування, схрещування або навіть і злиття споріднених мов. Але ці явища мають, по-перше, винятково поодинокий характер і, по-друге, стосуються мов малочисельних народностей, оскільки для більшості національних мов, особливо для писемних, не властива схильність до злиття, змішування чи схрещування. Національні мови при соціалізмі виконують роль специфічного знаряддя, спрямованого на прискорення суспільного прогресу, на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Своє призначення соціалізм вбачає не в ігноруванні національними мовами, не в форсуванні переходу до однієї мови, а в створенні необхідних об'єктивно-суб'єктивних умов для бурхливого всебічного розвитку кожної з них. В умовах дружби, співробітництва та

взаємного довір'я народів-братів національні мови, взаємодіючи між собою, незмірно збагачують одна одну, удосконалюють комунікативні та експресивні функції структурних елементів, розширюють своє суспільне функціонування.

Можна з певністю сказати, що тепер в СРСР усі як старописемні, так і молодописемні мови обслуговують основні сфери суспільного життя своїх народів. Показовим щодо цього може бути функціональний розвиток сучасної української літературної мови, яка за майже двохсотлітню історію пройшла великий і складний шлях від мови для «домашнього вжитку», мови «літературних розваг» до мови української соціалістичної нації, мови, наділеної всіма можливими суспільними функціями.

Сфера застосування української мови, як і інших мов народів СРСР, сьогодні особливо інтенсивно розширилася. Вона є важливим елементом багатогранної діяльності українського народу в політичному, економічному та духовному житті, засобом створення та збереження духовних цінностей, а також найважливішим засобом обміну духовними цінностями. Сучасний розвиток української літературної мови, виконувані нею суспільні функції дають їй змогу успішно забезпечувати своєму носієві сталі й багатопланові зв'язки як усередині своєї національної спільності, так і в спілкуванні з іншими народами.

Подана до редколегії 12.06.80

Л. І. МАЦЬКО, доц., Київський педагогічний інститут

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У східнослов'янському мовознавстві звуконаслідувальні слова завжди розглядалися поряд з вигуками: або як окрема група вигуків (О. Х. Востоков, О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський), або як слова, що не входять у клас вигуків, але все-таки згадка про них пов'язується з вигуками. Так, наприклад, Л. В. Щерба у праці «О частях речи в русском языке», розглядаючи «туманну категорію вигуків», зауважив: «Само собою розуміється, що так звані звуконаслідувальні мяу-мяу, вау-вау та ін. немає ніяких підстав відносити до вигуків» [6, 67]. Не відносячи звуконаслідувальні слова до вигуків, їх однак розглядають при вигуках, оскільки вони не є номінантами, не мають морфологічних ознак, морфемна структура їх переважно нечленована. Але від вигуків, наприклад, емоційних та імперативних, звуконаслідувальні слова відрізняються тим, що не виражають емоцій, почуттів та волевиявлень, а служать лише для відтворення звукообразу реальних звуків і шумів дійсності шляхом специфічного поєднання та інтонування звуків мови. В науковій граматиці сучасної української літературної мови зазначено, що про звуконаслідувальні слова «треба говорити як про окрему категорію слів, яка прилягає до вигуків, але не зливається з ними повністю» [5, 534].

Якщо уявно схематизувати існуючу в східнослов'янському мовознавстві класифікацію частин мови (враховуючи лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотворчі ознаки слова) за бінарним принципом наявності/відсутності вказаних ознак, то побачимо, що між вигуками і іншими групами слів різниця передусім полягає в тому, що вигуки характеризуються відсутністю названих лексичних і граматичних ознак. На цьому будуються всі визначення вигуків як у наукових, так і в навчальних граматиках. У клас слів, іменованих в українському мовознавстві вигуками, окрім власне вигуків, або емоційних вигуків — емотивів, відносять імперативи, апелятиви, етикети, команди, слова кличу і відгону тварин, птахів, приспиви, рефрени, звуконаслідування.

Кожна з названих груп, будучи в лексико-граматичному відношенні однотипною з іншими вигуковими групами, в той же час виділяється з-поміж них семантико-функціональними особливостями. Тому вважаємо за доцільне вживати термін інтер'єктиви як назву

цілого класу слів, до складу якого входять і власне вигуки і інші вищеназвані групи слів. Кожна група слів у класі інтер'єктивів, наближаючись до вигуків, не зливається з ними, бо має свої семантико-функціональні особливості, від виразності і продуктивності яких залежать диференційні можливості групи.

Звуконаслідувальні слова української мови становлять окрему групу інтер'єктивів. Вони є одноморфемними утвореннями, фонемна будова яких ґрунтується на принципі звукового символізму. Якась одна ознака звуків за своїми акустико-перцептивними можливостями стає домінуючою, в результаті чого зростає реалізація даного звука в редулькованих варіантах. Відбувається часткова семантизація звукового комплексу, який сприймається надалі як мовне звуконаслідування звукових ознак певних явищ чи предметів, істот. Так, звукова ознака шуму, шепоту передається редулькуванням шиплячого щільного глухого звука *ш*, можливі поєднання з з'явлено-щільним глухим *ч*, голосним звуком *у*: *ш...*, *шш...*, *чш...*, *шу-шу*. У слухача (і читача) створюється відповідна асоціація на сприймання даного звуковияву. Наприклад: 1. *А над головами жито колоссям: шу-ш. І під шум отой тихий говорили. Батько з дочкою...* 2. *І що то — молоді: шу-шу, шу-шу. Хвилюється жито й пшениці ярі смужечка. Колосочками тихо так: ш... ш...* (А. Голловко).

Для передачі звукової ознаки гуркоту грому найчастіше використовується поєднання приголосних дзвінкого фарингального *г* і дзвінкого дрижачого *р* (*гур-гур, гар-гар* тощо): *Чорні хмари росли на край-небі, насудалися над чорною землею. Раптом — гар-р-р... Від того рину затремтіла земля, забрежчали шибки і йокнуло серце* (М. Коцюбинський).

Не називаючи звуконаслідування словами, О. М. Пешковський проте дуже вдало підкреслив специфіку семантики звуконаслідувальних слів: «Не вважаємо ми також словами звуконаслідування ніби: колокольчик динь-динь-динь; мужчина что петух: кири-куру! мах-мах крылом, и прочь (Пушк.). Тут немає членування на звуки і значення, властивого слову, оскільки тут в с е з н а ч е н н я у з в у к а х» (розрядка наша.— Л. М.) [3, 168]. Значення звуконаслідувальних слів криється в якостях звуків, специфіці їх поєднання, перцептивних асоціаціях мовців. Звуконаслідувальні слова є відтвореннями звукових виявів істот, предметів, явищ, відтвореннями орієнтовними, але скерованими на максимальне наближення до адекватності оригіналу. В основі семантики звуконаслідувальних слів лежить звуковий образ, створений уявою спостерігача-мовця на основі реально чутих звукових виявів істот, речей, явищ. Наприклад: *Ведмідь як побачить, що кіт лізе до нього, почав вище лізти по дереву та до такого доліз, що й дерево не вдержало — так він додолю впав — гуп! — та просто на вовка, мало не роздавие сердешного* (Укр. нар. казка); *Нема пташки. Лиш струмочок — жу-жу-жу. А сусідній — жу-жу-жу. А там далі — жу-жу-жу. І ще далі — жу-жу-жу. Жу-жу-жу та й жу-жу-жу. З каменя острів*

зроблять, з калюжі озеро — земне дзеркало (Г. Хоткевич); У нас оце якраз яблука падають. Вийдеш на світанку, а вони — бух, бух (Г. Тютюнник).

У поданих прикладах звуконаслідування *гуп!*; *жу-жу-жу*; *бух, бух* тільки приблизно відтворюють реально існуючі звукові вияви і створюють у слухача уявні звукові образи, що повинні б відповідати реальним — падінню звіра, журчанню струмків, падінню яблук.

Загалом поділяючи думку Л. П. Карпова про семантику звуконаслідувань: «Формою відображення дійсності у звуконаслідуванні є уявлення — узагальнений образ схожих, але не ідентичних звукових явищ, історично пов'язаний у свідомості носіїв мови з певним словесним знаком» [2, 37], дозволимо собі зробити незначне застереження щодо нюансу «історично пов'язаний у свідомості носіїв мови з певним словесним знаком». Однією з основних особливостей лексичного значення слів є історично усвідомлена носіями даної мови співвіднесеність між уявленнями, образами, поняттями про об'єктивний світ (у тому числі — і в суб'єктивному сприйманні) та словесними знаками (звуковими комплексами). Вигуки у їх частининомовному значенні, хоч і не мають конкретної предметно-якісно-процесуально-понятійної співвіднесеності, також сприймаються як соціально усвідомлені і загально визнані в мові даного народу знаки вираження емоцій, почуттів і волевиявлень [1, 584]. Але реалізація семантичного змісту вигуків у більшій мірі, ніж інших слів, залежить від мовленнєвого контексту і ситуації висловлення. Звуконаслідування видаються нам категорією слів з ще більш рухливою семантикою. В цьому, власне, вбачаємо специфіку звуконаслідувальних слів як окремої групи інтер'єктивів. Маючи денотатну основу — звукові вияви реального світу, звуконаслідувальні слова характеризуються значною довільністю мовця, що зумовлюється як його акустичними та артикуляторними можливостями, так і образним звукосприйманням і звуковідтворенням. Саме цим можна пояснити той факт, що в мовленні трапляються так звані разові звуконаслідування, ніде й ніким не засвідчені раніше, і які навряд чи стануть коли одиницями мови, бо вони не мають стабільної семантики, а значить і нормативного використання. Тому так мало звуконаслідувань, що зустрічаються в усному мовленні або в художньому тексті, фіксуються словниками як одиниці лексичної системи мови. Подаються в словниках лише ті звуконаслідувальні слова, відтворене звучання яких сприймається і суспільно усвідомлюється як відповідний звуковий образ певної реалії*.

Є звуконаслідувальні слова, що сформувались як мовні одиниці для передачі аналогічних звукових вражень від різних дій. Напри-

* Наприклад, у Словнику української мови (т. 1. К., 1970) на с. 206 зазначено: *Бов*, виг. Уживається як звуконаслідування для відтворення звучання дзвона й інших предметів, об які чим-небудь б'ють; т. 2, с. 266: *дзень*, виг. Уживається як присудок за значенням *дзенькати*; *дзелень*, виг. Уживається як присудок за значенням *дзенькати* і *дзеленькати*; *дзелень*.

клад, словом *гуп* може передаватися наслідування приглушених, важких звуків — удару молота, падіння яблук, биття серця, ходи тощо: *Рудий чоловік тоді взяв молот — гуп!* (А. Головка); *Чув тільки, як за стінами падали, зривались і гупали в м'яку землю яблука. Гуп-гуп-гуп...* (І. Цюпа); *Вікна знадвору дошками позабиті, вартіві під вікнами: гуп-гуп, гуп-гуп!* (В. Дрозд). Слова *дзень, дзелень, дзінь* використовуються для позначення високих дзвінких і легких звуків, що виникають від ударів металевих предметів або дій з ними: *Тільки що дрімати почав як ось: дзелень, дзелень!* (А. Тесленко); *Онаний став, взяв жменю трави і витер косу. Провів мантачкою. Дзінь-дзінь!.. Дзінь-дзінь!..* (О. Десняк).

Графічне відображення звуконаслідувань дуже схематичне, навіть більш приблизне, ніж вигуків інших груп. В усному мовленні, у живому звучанні спостерігається значна фонетична варіантність.

Намагання автора якомога точніше передати звукове різноманіття навколишнього світу засобами писемного мовлення приводить до наявності в художніх текстах графічно різних звуконаслідувань з однаковою семантичною основою, що й дає підстави говорити про фонографічну синонімію звуконаслідувань. Наприклад, звучання процесу сінокосіння у творі Г. Тютюнника «Вир» передано двома фонематичними варіантами — *трінь-трінь* і *трень, трень, трень*: *«Трінь-трінь, трінь-трінь!»* — *почулося в цей час і забриніло, відбилося від ташанських плес, злякалося, затанцювало, заграло, як музика. «Трень, трень, трень!»* — *попливло городами і не вгасло над сонною Ташанню, ніби там запрацювала чиясь весела кузня. У внутрішньому контексті немає прямої вказівки на те, що породило таке звучання, зафіксовано лише авторське сприймання звукової ознаки процесу сінокосіння.*

Про дуже приблизний і суб'єктивний характер авторських звуконаслідувань для відтворення звукових виявів предметів, істот, явищ дійсності свідчить і той факт, що типові звучання однорідних предметів чи явищ можуть сприйматися і передаватися різними авторами по-різному. Наприклад, звучання коси на сінокосі чи у жнива у Г. Тютюнника передано звуконаслідуваннями *«трінь-трінь!»* і *«трень, трень, трень!»*, а от А. Головка використав для цього слово *шарх!* (*Сонця нема ще, не сходило. А по степу в хлібах: шарх!.. шарх!.. На гони наскрізь, та низенько під н'ятку вибирає косар (сутужно сей рік і на солону буде) — шарх!.. шарх!..*), а в О. Десняка читаємо: *Коса, як бритва, рівно-рівно кладе покіс. Ш-ш-шу! Ш-ш-шу!*

Мовець, розраховуючи на адекватне сприймання слухачем звукообразу, доповнює звукообразну інформацію, що міститься у звуконаслідувальних словах, денотатною інформацією інших лексем, найчастіше іменників, дієслів, тобто в тексті є слова, що пояснюють, розкривають звукообраз. Наприклад: *Бов! Бов! Бов!* — *не стихає на всіх дзвіницях передзвін, і співає хор на переходах* (А. Хижняк); *Пу-гу-у!* — *вила-гула хуртовина, заносила країну завальними сні-*

гами, замітала бездомних, розорених по лісах, болотах (О. Довженко); Тут тільки море, скрізь море... Часом воно дровичиться: укривається білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о! — *Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!..* (М. Коцюбинський).

Звукообраз церковного дзвона (*боо! боо! боо!*) розкривається змістом слів *не стихає передзвін на дзвіницях*, звукообраз сніжної заметілі (*пу-гу-у!*) — змістом слів *вила-гула хуртовина*. Звукообраз неспокійного моря (*бу-ух!..бу-ух!..бу-ух!..*) розкривається змістом слів *дрочиться, б'ється, стогне, зітхає*.

Звуконаслідувальні слова у постпозиції до змістового речення сприймаються як звукообразне відтворення подій і явищ, емальованих у ньому. Наприклад: *Прогримів постріл: «ррр»* (О. Довженко); *Снаряди до того тягли: -Тю-ю-у-у-у... -Гах!..-Ах!..* (О. Десняк); *Погася сів на пенюк, заскреготів ножем-багнетом об камінець. Гжи-гжи-гжи* (О. Гончар).

Складні на сприймання звукові явища передаються комбінованими складними звуконаслідуваннями: *Ближче, — з кузні вилтає сизий димок, а раптом не стало, і тоді з кузні загуло молотом по ковадлу — гуп-дзень* (А. Головка). Кожен композит складного звуконаслідування відповідає певному відтінку звучання. Наприклад: *А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу... Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра... Заграло серце у віварів, заблєзли вієці, учувиши пашу... (М. Коцюбинський); І тоді рвонулося з молодих грудей швидке: А-та-ра-ра-рай-ра!* (Остап Вишня).

Адекватність сприймання звукообразу забезпечується рамками попереднього і наступного речень. Трапляються звуконаслідувальні слова, які самі по собі не є самодостатніми, вилучені з речень, вони не сприймаються як слова. Наприклад: *На Дону хтось б'є ломом лід, мабуть, вирубує ополонку для худоби. «Аа-ак-ак... ак...ак...» — зривається коротко і лунко* (Г. Тютюнник); *Настягували їх цілу купу, заклали вибухівку, підпалили шнур і швидше до машини. Др-р! др-р! а вона не заводиться* (О. Гончар); *Чую, кричать горобці звідки й навіщо тут (чив-чив!) цей сільський шпак?* (Б. Чалий).

На синтаксичну значимість звуконаслідувальних слів накладає відбиток їх семантична природа. Звуковий образ асоціюється у свідомості мовця з відповідною істотою; предметом чи явищем і може виступати в мовленні як замітник її самої або її ознаки, найчастіше процесуальної.

Варто підкреслити предикативний характер звуконаслідувальних слів, їх здатність виступати в реченні переважно у ролі присудка. Це функціонально зближує їх з незмінними дієслівними формами типу *зирк! хан! морг! блись!* тощо.

І звуконаслідувальні слова, і дані дієслівні форми виражають присудок, який словами О. О. Потебні можна охарактеризувати як «присудок без визначення часу, відмінку, числа й особи» [4, 188].

З вигуково-дієслівними словами, що передають звук або механічну дію, супроводжувану звуком чи породжуючу звук, такими, як *стук!*, *грюк!*, *лясь!*, *рип!*, *дзень!*, звуконаслідувальні слова близькі не тільки функціонально, а й семантично, бо входять до однієї групи лексики — ономатопоетичної.

На зв'язок звуконаслідувальних слів і незмінних дієслівних форм типу *рип!*, *смик!* тощо вказував О. О. Потебня. Окремі звуконаслідування він відносив до дієслівних (предикативних) часток. Відокремлюючи незмінні дієслівні форми вигукового забарвлення (дієслівні частки) від інших слів за лексичним значенням, синтаксичною функцією та походженням, О. О. Потебня відзначив, що вони за походженням є звуконаслідуваннями, або дієслівними утвореннями, що при своїй появі уже не мали дієслівних флексій: «Не заключаючи в собі вказівки ні на яку певну форму дієслова, дієслівні або предикативні частки суть: 1) або членороздільні, нерідко звуконаслідувальні вигуки *ку-ку!*, *кукарику!* — От кияне *шу-шу*, і радяться... 2) або вилучені з дієслів таким чином, що вже при самій своїй появі не мали дієслівних флексій, а не втратили їх з плином часу шляхом фонетичного спотворення» [4, 189].

У синтаксичній структурі речення звуконаслідувальні слова можуть виступати у функції присудка: *А журавлі все — кру, кру... Цупко держався за налігач, а батогом — цьвѡх, цьвѡх!.. Бриля на потилицю, а мантачкою — дзінь-дзянь... дзінь-дзянь... (А. Головка); А на лавах — мати, невістка прядками — гу-гу-гу-гу!.. (А. Головка); Тільки вони це кажуть, а лисичка з нори — фіть! — і пішла в ліс (Укр. нар. казка); Як тільки візьметься такий тракторист заводити трактора, нате вам: — Мотор — тррр! (Остап Вишня); А в сорок першому німці із скрині весільну хустку забрали разом із рушниками та вишитими сорочками, ще материними, у фанерні труни — і посилками у Дойчланд, ту-ту, тільки й бачила Галя Данилів подарунок (В. Дрозд); Аж бичок не везе. Вона його батогом... Як ударила, а віхоть соломи й випав; а горобці — хррр!.. (Укр. нар. казка).*

Синтаксична організація таких речень підказує граматичні функції присудків, бо вони ніби визначаються структурною сіткою, але уявна лексема може варіювати в межах певної семантичної групи. Так, у першому реченні журавлі тільки *курличуться*, може бути, більш віддалений синонім — *кричать*, у третьому — *гурчать*, а в другому реченні — можливий один з ряду — батогом *цьвѡхає*, *махає*, *б'є*, у четвертому — *лисичка*, *фітьнула*, *швидко вискочила*.

Перевага «звуконаслідувальних» присудків у тому, що вони більш образні, створюють звуковий образ для перцепції і сприймаються в теперішньому часі. Хоч події змальовуються давноминулі, з допомогою відтворення звукообразу зміст минулого оживає, переноситься в сьогодення.

Звуконаслідувальні слова в системі речення часто виступають як відтворення звукової ознаки основної дії і виконують роль свое-

рідно (не морфологічно) вираженого другорядного члена речення, зокрема обставини способу дії. Такі звуконаслідувальні слова відповідають на питання, поставлене від лексеми, що називає основну дію: як саме? Наприклад, у реченні: *Сокира вистогнує, а пилка плаче: «Жух-ой! Жух-ой!»* (С. Колесник) парне звуконаслідування «*Жух-ой! Жух-ой!*» є ніби озвученою і уточненою відповіддю на питання, що постає від дієслівних присудків *стогне, плаче як саме?* і, отже, виступає у синтаксичній функції обставини способу дії. Наприклад: *Кує зозуля. Б'є молоточком у кристалеший дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах* (М. Коцюбинський); *А косогін бринить, як коник у покосі — джр...р... жнуть* (А. Головок); *Кричали білі гуси. Хтось бив праником по шматтю: апть, апть, апть* (Г. Тютюнник).

Як обставини способу дії, такі звуконаслідування мають нефіксовану позицію в реченні, вони стоять переважно в постпозиції до присудків, але не обов'язково зразу після них. Їх можна назвати уточнюючими обставинами. Уточнюючий характер виражається у пунктуаційному оформленні звуконаслідувань: вони виділяються в реченні тире з обох боків, або з одного, якщо виносяться в кінець речення, чи двокрапкою. Значно рідше трапляються випадки, коли звуконаслідування у функції обставини способу дії стоїть на початку речення: *Знов котиться пісня: Люда співає. День, день — дзвнить голосок і котиться в синю далечінь* (М. Рильський).

Відсутність у звуконаслідувальних словах засобів морфологічного вираження синтаксичної значимості компенсується позицією їх у реченні, яка вказує на їхню синтаксичну залежність/незалежність і відповідну функцію у ролі певного члена речення, наприклад, додатка: *Він височив на дощ, і, кумедно присівши, поляпав себе руками по стегнах, і, зробивши дурнувате обличчя, закричав: «Ку-курі-ку!»* (Г. Тютюнник); *Богдан обережно натискує на око дзвоника, воно десь далеко розриває тишу старечим «брррр», а на це «брррр» в коридорі задріботіли чийсь черевички* (М. Стельмах); *Та гусей п'ятсот, та качок шістсот... Чуєте, на ставу — гел-гел, ка-ка...* (О. Ковінька).

Трапляються синтаксичні структури, у яких звуконаслідувальні слова стають у позицію підмета: *«Трень, трень, трень!» — попливло городями і не вгасло над сонною Ташанню, ніби там запрацювала чиясь весела кузня. «Юх-юх», — витьохкувало десь угорі, і здавалося, що хтось лата небо голубою бляхою, щоб не сипався сніг на землю* (Г. Тютюнник); *От і побачимо тепер, хто мерзопакостник, а хто ворог! — насварився кулаком на той берег, з якого долітало жалібно «крийя» річкових крячків* (М. Стельмах).

З погляду облігаторної синтаксичної структури речення звуконаслідування часто виступають як необхідні, валентно-незв'язані вільні поширювачі членів речення. Вони легко елімінуються без зміни семантичної інваріантності речення. Наприклад: *І люблю, коли березовий сік крапає із жолобка, він так гарно вистукує: «тьоп-тьоп», що неодмінно завернеш до нього і присядеш напочіп-*

ки (М. Стельмах); *«Качі-качі-качі-качі!»* — сидячи на купині, радісно озвався інший бекас на болоті, Прилетять, закують довгохвості зозулі: *«Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!»* (Г. Тютюнник).

Стилістичні можливості звуконаслідувальних слів широкі. Ними можна забезпечити паралельно поруч з понятійним звукообразне відтворення і сприймання окремих явищ реальної дійсності, використавши їх як унаочнення, пояснення, уточнення змісту денотативних одиниць з метою актуалізації останніх: *Дзень-дзельнь... дзень-дзельнь!* Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої (М. Коцюбинський); *Воробійов чув, як у грудях вистукувало серце. Глухо і уривчасто: тук!.. тук-тук!.. тук!..* Минуло ~~ще~~ кілька хвилин. Напруження зростало. Серцю було тісно в грудях (О. Десняк); *Аж тут стрелило у вулиці, протупотів хтось ліщинням, і знов лунко, як у порожню бочку: трах-тарах!* (В. Дрозд); *Ось ворухнулася в гіллі, побачивши лиса, тоне-е-енько — пік! пік!* — писнула синичка-корольок (Г. Тютюнник).

Уміле використання звуконаслідувальних слів у тематичному контексті дає змогу еліпсувати текст. У такому разі звуконаслідувальні слова виступають як узагальнені звукообразні еквіваленти окремих слів, структур, або й цілих простих речень. Наприклад: *Я за доведу хворостину та шав, шав...* (О. Ковінька); *А од майдану до церкви — бов!.. бов!..* (Глухо, мов з глибини сторіч). *Бо-у* (А. Головка); *Дівчата, прибрані, у святкових убраннях у косах, побравши за руки, ходили цілими вервечками. І хлопці теж. Які в чумарках із стрічками на вишитих грудях, які просто в плетюнках, у сорочках із сирового полотна під пояс. Де-не-де — парочка. І повно вищерт, аж під стелю ля-ля-ля!.. гу-гу!* (А. Головка); *Ну, до Яготи на ви дорвалися, а воно якраз дощем полоснуло... От вам зразу й тпрр! Вертайся додому (Остап Вишня); «Швидка» штука — асфальтована дорога. Це вам не «цоб» і не «цабе» ... Коли ви «цобнете» в Києві, «цабекати» вам доведеться десь аж у Полтаві, а в Харкові — тпрррр!* (Остап Вишня).

З наведених прикладів видно, що звуконаслідувальні еквіваленти надають тексту просторічно-розмовної конотації.

Як фонетичний засіб художньо-образної конкретизації звуконаслідувальні слова використовуються для створення звукообразного фону, на якому реально або уявно розгортаються події і за допомогою якого ці події виділяються і підкреслюються, формується підтекст. Так, роль звукообразного фону у п'ятому розділі роману А. Головка «Бур'ян» виконують синтаксично ізольовані звуконаслідування *тпрр-ах... так-так ...*, що відтворюють звучання биток і терниці (*«дві битки й терниця трахкотять од ранку до ночі, ні на хвилю не вгавають»*). Шість разів автор вводить ці звуконаслідування в текст невеличкого розділу, ніби членуючи його на окремі сегменти і нагадуючи читачеві, що восени міркування й розмови селян, які працюють на дворіщі Матюхи, і всі події в дворі відбуваються під бескінечне, виснажене трахкання биток і терниць: *І костриці, костриці тії! — І-і, чортові буржуй! Тпрр-ах... так-так ... тпрр-ах ...*

так-так ... Витіпала жменю Ониська...; У Зінки лиш брови вуху пулись А по паузі одхилилась од терниці й сказала: — Про Зінку пшбілене буде. Мені тут хоч би цього строку добути Трр-ах... так-так... А Ониська з-за купи виглянула — хто воно, і до жінок у жарт, урочисто:— Тецца їдуть.— Сама.— Самі з наймитом. Трр-ах ... так-так ...; — ... Це ж не день, не ніч гулятимуть, а тиждень цілий, не одриваючись, питимуть. Трр-ах... так-так...; — Та... нічого. Тіпай собі, он бачиш — четверо вух.— Не почують. Трр-ах... так-так... трр-ах ... так-так... І Ониська, і баба Середиха Притихла баба. А в підтексті цим засобом у комплексі з іншими підтверджується думка: голова сільської ради Матюха — сам найбагатший куркуль і багатіе чужою працею.

У романі П. Загребельного «Роксолана» також знаходимо приклад використання звуконаслідування як акустичного прийому для створення звукообразного фону султанської величі в уяві малого Мехмеда: *Уже змалку уява вела його на широкі простори. Він — у тріумфальній золотій колісниці або на чорному коні, а кінь увесь у золоті й рубінах. Барабани б'ють: там-там-та-та-та. Велетенське блакитне небо. Там-там-та-та-та. І недосяжні гірські вершини в пречистих снігах. Тум-тум-тум. По дикій пустелі — тисячі вершників, тисячі верблюдів, чорні слони в золотих пополах. Трум-трум-трум. Мармуровий палац (червоний мармур) на краю пустелі, дзюркіт води, гнучкі одаліски. Там-там-та-та.*

Ознакою трагічного драматизму постає звукообраз глухого дзвону у двадцять дев'ятому розділі роману А. Головка «Бур'ян», створений звуконаслідуванням *бо-у*. Весь зміст цього розділу ніби взятий у звукообразну рамку дзвону: тяжко побитий після допиту у райвідділі міліції Давид знаходиться у льоху і крізь біль тіла й душі, спогоди й марення чує глухий церковний дзвін: *Вдарило на дзвіниці в дзвін — до вечерні, мабуть. ... Коли десь глухо — бо-у, бо-у... як із глибини років, і співають пісні десь удалині дівчата... А ще ж дівчата й пісні не доспівали — тихо тужили їхні молоді голоси на селі. І глухо десь — бо-у, бо-у... Цим же звуконаслідуванням і закінчується розділ: Ніч. І десь іще далі, як-як чути, видно, аж на Подолі, двічі, як відгук: «Бо-у... Бо-у...»*

Загальновідоме повторювальне звуконаслідування *шу-шу*, завдяки зображальній базовій функції приголосного шумного шиплячого звука *ш* традиційно використовується для створення звукового шуму, шепоту тощо. В оповіданні М. Коцюбинського «Дорогою ціною» воно кілька разів парентетично вводиться в уявну пряму мову — шепіт мороку — для зображення картини суцільної темряви і гнітючого страху, в якому знаходилась Соломія: *Він жив, той морок, рухався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок.— Шу... шу... шу...— починав він іздалека,— шу... шу...— одзивалося тут коло неї,— шу ... шу... шу...— шепотіло все разом — а пощо було клясти... шу-шу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...*

Соломії ставало маторошино. «Брешиш, брешиш...— хотіла вона кинутися в лице злому морокові,— він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він стільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: — Він умре... шу...шу...

Як показує аналіз мовного матеріалу, звуконаслідувальні слова є специфічною групою інтер'єктивів, що має такі основні ознаки: а) звуковідтворюючий характер фонемного складу; б) одноморфемну, але здебільшого редульовану основу; в) нульову морфологію слова; г) дуже відносні межі лексичної семантики, що встановлюються тільки у конкретному контексті; д) довільність синтаксичних функцій і уточнюючий характер її; е) обмежену сферу використання — усно-розмовний і художній стилі мови; є) стилістичні функції звукового увиразнення тексту і посилення образності художнього твору.

1. *Виноградов В. В.* Русский язык. М.— Л., 1972. 2. *Карпов Л. П.* Инвариант и варианты значения междометия. Материалы IX и X конференций Северо-Кавказского зонального объединения кафедр русского языка. Ростов н/Д., 1971. 3. *Пешиковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7. М., 1956. 4. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 4. М.— Л., 1941. 5. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969. 6. *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

Подана до редколегії 12.05.80

М. М. ПАНОЧКО, ст. викл., Дрогобицький педагогічний інститут

КОМПОЗИТИ Й АБРЕВІАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ СПОРТИВНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Основоскладання й абревіація є одним із поширених і продуктивних способів словотворення сучасної української літературної мови [6, 5—34; 3, 42; 7, 314—403].

Продуктивність цього способу словотворення в сучасній українській літературній мові, в тому числі і в спортивній термінологіці, зумовлюється в першу чергу тенденцією до економності вислову. Основоскладання й абревіація є основним засобом перетворення термінних словосполучень у іменники-назви процесів, установ, предметів спортивного інвентаря тощо.

Складні іменники (композиції й абревіатури) є в основній своїй масі синтаксичними дериватами [5, 184—185]. Це також один із факторів, який забезпечує використання моделей основоскладання й абревіації при творенні термінів і слів термінової лексики [9, 95].

Для творення складних іменників та абревіатур спортивної термінологіки використовується велика кількість наявних у системі засобів словотворення української мови (варіантів основоскладання й абревіації (часткової, ініціальної та комбінованої)). Саме тому за характером твірних основ складні іменники й абревіатури спортивної термінологіки характеризуються в українській мові великою кількістю моделей. Твірними основами можуть висту-

пати як основи слів української мови, так і інішомовні елементи. Ступінь семантичної абстракції основ, що з них творяться складні деривати, також різний: в одних випадках композити вільно трансформуються в мотивуючі словосполучення (*хвилеріз* — той, що ріже хвилі, від «хвилі різати»), а в інших — одна із складових частин складного деривата виконує функцію напівафікса (*ніекольт* — що має частково значення кольта).

Ми проаналізуємо найуживаніші моделі, що використовуються в сучасній українській літературній мові при творенні назв видів спорту, спортінвентаря, спортивних результатів, назв спортивних установ і приміщень тощо.

Серед спортивних композитів-іменників за частотністю вживання і виразністю внутрішньої форми слова (тобто співвідношення між складовими морфемами деривата і його словотвірним значенням) насамперед треба розглянути словотвірну модель ІО + інтерфікс -о-, -е- + ДО + Ø*. Вона виявляється в таких іменниках, як *глибиномір, ростомір, секундомір, силомір, кутомір, крокомір, швидкостемір, висотомір, хвилемір, льодоруб, льодоструг*. Іменники, що творяться за цією моделлю, — назви спортінвентаря. Вони є результатом вільного трансформування дієслівно-іменникових словосполучень (пор.: *глибиномір* — прилад міряти глибину; *льодоруб* — знаряддя рубати лід). За цією моделлю утворений також композит *скелелаз*. Однак словотвіре значення його — той, що вміє (може) вилазити на скелі, — не збігається зі словотвірним значенням основної маси іменників, утворених за названою моделлю.

Двома лексичними підгрупами композитів представлена в українській спортивній термінології словотвірна модель *пів- (напів-) + ІО*. Так кількисна назва *пів- (напів-)*, поєднуючись з називним відмінком віддієслівних безафіксних іменників, утворює композити, що означають спортивні прийоми, названі другою частиною складного слова. Слово *пів- (напів-)* у таких утвореннях виражає часткове виконання дії як спеціалізацію даного прийому, наприклад: *півоберт, напівсворот, півзахист, напівзахист*.

Окрему підгрупу композитів, утворених за цією моделлю, становлять деривати, другою складовою частиною яких є назви предметів спортінвентаря, спортивних прийомів: *напівшагат, напівміст, півкруг, півколо, піввинт, півбімс, півфінал, півкольт, напівельсон*.

Словотвірну модель *пів- (напів-) + ІО*, мабуть, можна вважати перехідним типом між словоскладанням і префіксацією: як уже вказувалося, слово *пів- (напів-)* означає не половину предмета, названого другою частиною композита, а частковий вияв її (*півоберт, напівмах* тощо) чи назви предметів спортінвентаря, спортивних прийомів за подібністю (*півкольт, півшагат, напівельсон* тощо).

* При побудові моделей використовуємо символи: ІО — іменникова основа, ІО — прикметникова основа, ДО — дієслівна основа, Прс. О — прислівникова основа, ЗО — займенникова основа, ЧО — числівникова основа.

Словотвірна модель **30 + інтерфікс -о- + Ю** реалізується в декількох варіантах. Перша частина композитів-іменників, що творяться за цією моделлю, спільна для всіх варіантів. Це основа займенника **самий (-а, -е)** в головному його значенні: той, що діє без посторонньої допомоги. Варіантність цієї моделі залежить від другої частини складних іменників. Другою частиною композитів, утворених за цією моделлю, можуть бути: а) безафіксні іменники чоловічого та жіночого родів — назви дій і процесів: *самооборона, самозахист, самоконтроль, самомасаж*; б) віддієслівні іменники з суфіксом **-нн(я)** — назви процесів і станів: *самозбудження, самострахування* тощо; в) дуже рідко віддієслівні композити-іменники з суфіксом **-к(а)**: *самопідготовка, самостраховка* (пор. також *самострахування*). Продуктивність цієї словотвірної моделі обмежується валентністю займенника **самий (-а, -е)**, що є першою частиною таких композитів. Складні деривати, утворені за цією моделлю, є найчастіше назвами різного роду спортивних прийомів.

Лише окремими словами в спортивній термінології представлена словотвірна модель Прс. **О + ДО + Ø**. Композити, утворені за цією моделлю, є назвами особи: *скорохід* (той, що здатний скоро ходити) і засобів комунікації: *всюдихід*. Сюди ж належать також іменники типу: *багатоскок, різностиск, далекомір, протихід* і подібні, що є назвами спортивних прийомів і спортивних знарядь.

Значно рідше використовується словотвірна модель **Ю + інтерфікс -о- + Ю + Ø**, за якою утворюються композити-іменники — назви окремих явищ та фізіологічних процесів, що входять у склад спортивної термінології, наприклад: *водообмін, газообмін, кровообіг* тощо. Такі іменники співвідносні з мотивованим словосполученням іменник + іменник: *водообмін* (обмін води в організмі), *кровообіг* (обіг крові в організмі).

Словотвірна модель **ЧО + інтерфікс -о- + Ю + к(а)** реалізується у сфері спортивної термінології в словах, перша частина яких є кількісним числівником, а друга — іменником із суфіксом **-к(а)**: *одностволка, двостволка*. Обидва ці терміни вживаються на означення вогнестрільної зброї, що має один або два стволи.

У сфері української спортивної термінології способом композиції можуть творитися і прикметники. При творенні спортивних композитів-прикметників використовується ряд моделей.

Особливістю творення нових слів за словотвірною моделлю **ПО + Ю + -н(ий)** є те, що іменникова основа в процесі деривації трансформується в прикметникову: *воднолижний, швидкохідний, бистрохідний, глибоководний, чистокровний, малокаліберний, легкоатлетичний, рівномірний, умовнорефлекторний, дрібнокаліберний, гірськолижний, високошвидкісний, висококалорійний, високогірний, важкоатлетичний*.

У процесі деривації, внаслідок трансформації іменникової основи в прикметникову, відбуваються морфологічні чергування задньоязикових основи перед прикметниковим суфіксом **-н-**: *легка атлетика — легкоатлетичний, важка атлетика — важкоатлетичний*.

Іменникова основа в процесі деривації трансформується в прикметникову і при творенні композитів за моделлю **ПО + ІО + -ов(ий)**: *великогомілковий, великоголінковий, короткохвильовий*.

При творенні композитів за словотвірними моделями **ЧО + інтерфікс -и-, -о- + ІО + -н(ий)**, **ЧО + інтерфікс -и-, -о- + ІО + -ов(ий)** відбуваються, як і в попередніх словотвірних моделях, аналогічні процеси трансформування іменникової основи в прикметникову, внаслідок чого і весь дериват набуває категоріальних ознак прикметника: *трибальний, чотирибальний, шестибальний, семибальний, однокровний, однострільний, однокаліберний, одноствольний, п'ятибальний, двотактний, двобальний, двоствольний, двократний, трикратний, шестивесловий, трикроковий, двокроковий, двовесловий, одновесловий, дворазовий, триразовий*.

Спортивні композити-прикметники *півсередній, напівлегкий, напівважкий, напівзгнугий, напіввідкритий, напівавтоматичний* утворені за словотвірною моделлю **пів-(напів-) + П**, а деривати *дископодібний, гвинтоподібний, хвилеподібний, дугоподібний, терасоподібний* — за моделлю **ІО + інтерфікс -о-, -е- + -подібн(ий)**.

Компоненти **пів-, напів-** та **-подібн(ий)** що використовуються у наведених вище моделях, майже не сприймаються як частини складного слова і нагадують префіксальну (**пів-, напів-**) або суфіксальну (**-подібн(ий)**) морфему. Такі елементи (**-видн(ий), -подобн(ий)**) в російській мові В. В. Виноградов називає суфіксами «дуже конкретного значення» [2, 220], а І. І. Ковалик у праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» вважає їх суфіксоїдами, а початкові елементи (**пів-, напів-**) — префіксоїдами [12, 21].

Словотвірна модель **ІО + ДО + -н(ий)** дозволяє утворити лексеми *теплообмінний, теплотворний, судноплавний, суднобудівний, судноремонтний*. Як і в попередніх випадках, у процесі деривації відбувається трансформація другої основи в прикметниках: опускаються тематичні голосні та інколи дієслівний суфікс **-уват-**.

За моделлю **ІО + інтерфікс -о-, -е- + ДО + -н(ий)** утворені композити *льодохідний, водонепроникний, роликобіжний, вогнепальний*. Як і в випадку з попередньою моделлю, при деривації має місце опускання тематичних голосних у дієслівних твірних основах, кінцевий твердий (**л**) перед прикметниковим суфіксом **-н-** чергується з лексемою (**л'**): *вогнепальний*, а кінцевий задньоязиковий чергується з шиплячими: *роликобіжний*.

Три спортивні композити — *обороноздатний, лавинонебезпечний, небезздатний* — утворені за моделлю **ІО + інтерфікс -о-, -е- + П**.

Як видно з моделі **ЗО «сам» + інтерфікс -р- + ДО + -н(ий)**, дієслівна основа в процесі деривації спортивних термінів *саморозкривний, самозарядний* трансформується в прикметник, і ці ознаки приписуються всьому деривату.

За моделлю **ЗО «сам» + інтерфікс -о- + ДО + -уч(ий)** утворено два спортивні композити-дієприкметники: *самообхоплюючий, самоохоплюючий*.

Складні прикметники можна знайти в термінолексичі багатьох сфер людської діяльності, починаючи від лексики текстильної промисловості і моди й закінчуючи лексикою сільського господарства, парусного спорту й філософії [15, 19]. Основною причиною поширення складних прикметників, як справедливо вважає Г. Міллер, є їхня властивість у короткій формі і з більшою точністю передавати складні поняття [15, 19].

Як бачимо, дія основокладання в українській спортивній термінолексичі обмежена композитами — іменниками та прикметниками.

Розглянуті вище спортивні терміни, утворені за поданими моделями, слід віднести до слів, що виникли внаслідок композиції: складні деривати є результатом складання основ повнозначних частин мови.

У складі української спортивної термінолексичи є численна група абревіатур, які мотивуються термінними словосполученнями — назвами спортивних установ і приміщень, видів спорту та назв осіб за родом діяльності, спортивного інвентаря тощо. Абревіація використовувалася в системі словотвору української мови ще до Жовтня, однак особливо продуктивним став цей спосіб словотвору в радянський період [13; 8, 264].

У спортивній термінолексичі використовуються всі варіанти абревіатурних дериватів — ініціальні, часткові, комбіновані.

Словотвірна модель ініціальних дериватів представлена абревіатурами, у склад яких входять початкові букви (ініціали) кожного повнозначного слова термінного словосполучення, наприклад: *ДЮСШ* (Дитячо-юнацька спортивна школа), *ЦСКА* (Центральний спортивний клуб Армії), *МОК* (Міжнародний Олімпійський Комітет), *ФАС СРСР* (Федерація авіаційного спорту СРСР), *МСОТО* (Міжнародний союз офіційних туристських організацій), *ДТСААФ СРСР* (Всесоюзне добровільне товариство сприяння Армії, Авіації і Флоту СРСР), *ФСМ* (Федерація спортивної медицини), *ДСТ* (Добровільне спортивне товариство), *КФТ* (Комсомльські фізкультурні товариства), *ФМС СРСР* (Федерація мотоциклетного спорту СРСР), *ГПО* (готовий до праці й оборони).

Повнозначні слова, що входять у термінне словосполучення, можуть бути складноскороченими. У таких випадках при творенні ініціальної абревіатури беруться початкові букви компонентів складноскороченого слова, наприклад: *ЦАК СРСР* (Центральний аероклуб СРСР), *ЦАМЛ* (Центральна авіамоделна лабораторія).

Якщо в термінному словосполученні є два іменникових компоненти, з'єднаних сполучником *і*, то в ініціальній абревіатурі цей сполучник зберігається: *ССТіО* (Союз спортивних товариств і організацій СРСР), *КФКіС* (Комітет у справах фізичної культури і спорту при Раді Народних Комісарів СРСР).

*Серед української спортивної термінолексичи можна виділити групу слів, так званих часткових абревіатур [4, 197], модель яких представлена двома варіантами: а) деривати, що виникли шляхом

поєднання усіченої основи першого слова з другим повним словом: *спортзал, спортклуб, спортмайданчик, фіззарядка* тощо; б) деривати, що виникли шляхом поєднання двох усічених основ термінного словосполучення, наприклад: *фізорг* (фізкультурний організатор). Слід зазначити, що перший варіант моделі, за якою творяться часткові аббревіатури, більш продуктивний у сфері спортивної термінологіки.

Окрему групу часткових аббревіатур становлять складні слова з інтернаціональними усіченими компонентами **авто-, вело-, мото-, авіа-, спорт-** [10, 172], які легко сполучаються з українськими (слов'янськими) та іншомовними словами, наприклад: *автосани, автопокривка, автогонки, автоспорт, автокамера, автомобіль; велозмагання, велогонки, велорукавичка, велошолом, веломашина, велокамера, велотрек, велотур, велосекція, велокрос, велотуризм; мотогонки, мотопробіг, мототрек, мотоспорт; авіамотор, авіатехніка, авіамашина; спортмайданчик, спортманеж, спортивний інвентар, спортивний інструктор, спортзал, спортклуб, спортлото*. Деякі дослідники [3, 176; 14, 279] вважають, що такі слова займають проміжне місце між власне складними словами і складноскороченими.

Окремою моделлю аббревіатур змішаного типу слід вважати також нові назви спортивних приладів та інвентаря, які творяться шляхом поєднання іменника-назви предмета та ініціальної аббревіатури від словосполучення — назви установи, де виготовлений даний прилад, наприклад: *труба ЦЛСІ* (Центральна лабораторія спортивного інвентаря) — прилад для вимірювання результатів стрибків у довжину [11, 139].

У мовній практиці є випадки уподібнення за звучанням слів спортивної термінологіки до аббревіатур — неспортивних термінів [8, 264]: *СТАРТ* — система телеавтоматичного регулювання транспорту, *СКІФ* — Спортивний клуб інституту фізкультури. Такі явища Д. І. Алексєєв називає «скороченнями із «запланованою омонімічністю» [1, 23].

Трапляються також випадки омонімічного збігу аббревіатур — спортивних термінів, наприклад: *ФАС СРСР* може означати і Федерація авіаційного спорту СРСР і Федерація автомобільного спорту СРСР, *ВРФК* означає і Вища Рада фізичної культури і Всесоюзна Рада фізичної культури, внаслідок чого виникає постійна необхідність їх розшифрування.

Отже, композиції становлять помітний пласт у складі української спортивної термінологіки. Більшість із них утворена за тими моделями, що і власне складні слова. Моделі, за якими творяться складноскорочені слова, у сучасній українській спортивній термінологіці малопродуктивні.

1. Алексєєв Д. И. Аббревиатуры как новый тип слов. — В кн.: Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966. 2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М., 1972. 3. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. 4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс

сучасної української літературної мови. К., 1972. 5. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. 6. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова композитів.— У кн.: Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975. 7. Клименко Н. Ф. Словоскладання. Абревіація.— В кн.: Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. 8. Могилевский Р. И. Некоторые вопросы формирования и стандартизации терминов-аббревиатур в славянских языках.— Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Тр. Самаркандского ун-та, ч. 3. Самарканд, 1971. 9. Плющ М. Я. Деякі особливості іменного словотвору.— Мовознавство. Наук. зап., т. 16. К., 1961. 10. Руднева Л. Н. О словах на авто- в современном русском языке.— Вопр. рус. языкознан. Вып. 1. М., 1976. 11. Справочник телевизионного болельщика. М., 1974. 12. Сучасна українська мова. Морфологія. К., 1969. 13. Тронь К. Л. Развитие аббревиатур в украинском языке. Автореф. ...дис. уч. степени канд. филол. наук. Львов, 1970. 14. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968. 15. Möller G. Deutsch von Heute. Leipzig, 1961.

Подана до редколегії 14.06.80

Н. Я. ГРИПАС, доц., Кам'янець-Подільський педагогічний інститут

КОНТЕКСТУАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «БАГАТО».

Мікрополе множинності осіб

Розгляд невеликих мовних систем, зокрема лексико-семантичних груп, які порівняно легко виділяються на основі значення і функції, є актуальним питанням, оскільки наукове пізнання йде, як відомо, від класифікації елементів вивчаюваного об'єкта до дослідження системи як такої, а потім — до з'ясування функціонування її елементів. Необхідність вивчення реального функціонування слів у мовленні, виявлення їх взаємозв'язків, а також умов взаємозаміни викликається, окрім інших, практичними потребами [1, 31—32].

У радянській, у тому числі й українській лінгвістиці, помітно зростає увага до висвітлення загальнотеоретичних питань і на цій основі будується аналіз лексичного та фразеологічного матеріалу [1, 5—7].

Средовищем для реалізації слова є контекст, тобто та мовленева дійсність, у рамках якої реалізуються можливості системи даної мови. У художньому контексті можуть відбуватися істотні зміни у значенні слова. Це спричинюється тим, що художнє слово двопланове — воно одночасно належить до мовної системи, і, підпорядковане ідейно-художньому задуму письменника, — до образної системи. Відбір і організація мовних одиниць зумовлюється різними факторами — стилем, жанром, літературним напрямком, художньою позицією автора, його індивідуальністю, темою, ідеєю твору, літературним образом тощо. При зіставленні подібних за змістом текстів різних авторів можна виявити індивідуальні мовностилістичні особливості. Разом з тим кожний письменник, суб'єктивно відображаючи об'єктивний світ, добираючи при цьому мовні засоби із загальнонародної мови для творення художніх образів, сприяє закріпленню і розвитку кращих зразків функціонування мовних одиниць.

У поетичних текстах слова різних понятійних полів можуть виконувати спільну функцію, на основі якої можна виділити контекстуальну семантичну мікросистему.

Ми розглянемо деякі лексеми, що контекстуально входять до понятійного поля множинності *. Матеріалом для аналізу послужили радянські поетичні твори, присвячені образу комсомолу і комсомольця [3; 4; 5], у яких найвиразніше виступає група контекстуальних засобів вираження поняття «багато». Сама назва *комсомол* і кожний з її контекстуальних синонімів — *спілка, когорта, молодь, юнь, юність, плем'я, сім'я, покоління, нащадки* і багато інших мають у своїй семантичній структурі компонент «багато». Словникове тлумачення слів *спілка, когорта* показує, що синонімічні відношення між ними ґрунтуються на основі семи «об'єднання», «єднання» [6, 207; 7, 275]. Слово *комсомол*, крім того, має як основну також цю ж сему (на жаль, Словник української мови не тлумачить значення цього слова), сема «багато» поруч із семою «об'єднання» займає місце на найвищому ієрархічному щаблі семантичної структури. В УРЕ так розкривається зміст назви Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ): це масова безпартійна організація [7, 38]. Слово «масовий» означає «такий, у якому беруть участь широкі маси», велика кількість людей [6, 641]. Названі вище (та інші збірні іменники) своїм лексичним значенням сприймаються в контексті і як виразники поняття «багато».

У багатьох аналізованих текстах у семантичних зв'язках з такими словами перебувають і форми множини іменників *хлопець, хлоп'я, юнак, юнка, діти*, які набирають значення сукупної множини і контекстуально належать до групи засобів вираження поняття «багато»:

Гукаю їм у той буремний час.
— Спасибі вам, хлоп'ята одчайдушні,
що мріяли і думали про нас. [3, 186]

Такі іменники виконують функцію називання зображуваного об'єкта і водночас виражають кількісну ознаку його.

Центром контекстуального понятійного поля «багато» є слово *багато*. Ця лексема виконує тільки одну основну функцію — є прямим виразником основного значення понятійного поля. Однак в аналізованих текстах саме слово *багато* вживається нечасто: воно або опускається, або замінюється синонімічними засобами. Еліптичність у такому випадку є експресивнішим стилістичним засобом при контекстуальному вираженні поняття «багато». На-

* Питання структури лексико-семантичної групи множинності розглядалися у працях: Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. К., 1965; Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973; Новицкая В. В. Лексические средства выражения множности (меры) — множества. — Семантика и структура предложения. Уфа, 1978 та ін.

приклад:

Минуть роки. І мрія стане явом
І буде змін — довкола нас і в нас.
Рушатимуть нові, грядущі лави
На клич нових, іще не знаних трас. [4, 23]

Так само лексеми *сто, тисяча, сто тисяч, мільйон, мільйон мільйонів* у текстах втрачають своє пряме лексичне значення і, пов'язуючись із займенниками та іменниками, сприймаються як виразники поняття «багато»:

Сто тривог у вітрища над обрієм стеле,
Наче вершник червоний, комсомольський квиток. [3, 41]
Комсомоле! Юність Батьківщини!
Серцем чую два твоїх крила.
Нас мільйони на стрімкі вершини
Партія вестиме, як вела. [3, 49]

До цього мікрополя входить і приїменникова конструкція «без ліку»:

— Сил тобі без ліку!
Підлітай на орлиному крилі,
Молодосте Ленінського віку,
Невмирущість рідної землі. [3, 199]

Порівняйте також індивідуально-авторський новотвір *огром*, що входить до контекстуальних засобів вираження поняття великої кількості:

В серці райдуг все вище дуги,
Справ щоденних такий огром! [3, 14]

Використовують автори поетичних творів і народно-традиційні засоби вираження поняття «багато». Це іменники *море, океан, ріки* тощо.

Коли ввіллеш своє маленьке «я»
У океан великого народу,—
Немає смерті! Є земля і води.
І люди є. [3, 302]

Входячи до образної системи, слово в художньому тексті часто виступає як виразник кількох понять одночасно. При цьому важко визначити, яка сема більш актуалізована. Здебільшого дві і навіть більше сем можуть бути однаковою мірою актуалізованими. Звичайно, це простежується на широкому контексті. Наприклад:

Ми найперші зустрічаєм весни,
Щоб ступити на вищий перевал.
І неситні у своїм братерстві,
Кожен крок — інтернаціонал.
Щоб сказати, незрадлива доле,
Дивовижна в нас таки сім'я,
Я сурмач твій, брате комсомоле,
Це все біографія твоя. [3, 50]

Слово *інтернаціонал* тут вжито в переносному значенні (Словник української мови його не зафіксував) [6, 38] — «дружба».

Це значення допомагає експлікувати контекстуальні синоніми «братерство і сім'я», — семантичний же компонент «багато людей» можна сприйняти, лише виходячи із змісту всього наведеного уривка, де велике навантаження дістають форми множини займенника *ми* та іменника *весни*, а також словосполучення *вищий перевал і кожен крок*. Ці засоби асоціативно викликають у читача уявлення про поступальний рух уперед, поступальний розвиток, невіддільним від якого є і поняття про зміну поколінь.

Дещо відсунута контекстуально сема «велика кількість» у семантичній структурі слів *стрій, шеренга, ряд* тощо:

Гаряча юнь (...), ти не сказавши навіть слова,
Йшла першою в рядах бійців... [3, 167]

Яка це радість — у шерензі перших
За щастя людства вирушати в бій. [3, 164]

У контекстуальну групу засобів вираження поняття «багато» втягується велика кількість дієслів різних тематичних груп. Найбільше тут дієслів, у семантичній структурі яких найвищий ієрархічний щабель займають семи «активність», «енергія», «запал». Уже сам зміст цих сем зумовлює тісний зв'язок їх з семами «грандіозність», «велика кількість». Це дієслова *грати* (із зафіксованим у Словнику української мови відтінком значення «діяти енергійно, посилено» [8, 159]), *дзвеніти, густити, гриміти, стугоніти; кипіти, закипати, клекотіти, вирувати; рясніти, червоніти, багряніти; іти, крокувати* тощо.

Така дієслівна лексика зустрічається в текстах, де характеризуються образи комсомолу (комсомольця) як невтомного борця за комуністичне завтра, як творчого будівника прекрасного сьогодні, як вірного помічника Комуністичної партії:

Мов серця удари — ударні будови
Сталево, вогненно і ніжно гудуть.
Тут хлопці могутні, тут юнки бідові ...
Єднає віки й покоління ця путь. [4, 89]

Кремезні Крази круторогі
Перетолочують степи.
Потік сталеві дороги
У синім полум'ї кипить. [3, 284]

Кипіти, густити, гриміти, вирувати тощо може тільки там, де бере участь велика кількість людей, таке розуміння дає асоціативній уяві дієслівна лексика, вжита у відповідних контекстах.

Особливої експресії набирає текст завдяки нагнітанням лексем різних морфологічних категорій, але одного семантичного поля. Так, наприклад, у невеликому поетичному тексті використано лише один іменник, основною семою якого є «велика кількість» — натовп. Однак у тексті виступає поняття «величезна кількість», що експлікується прикметником *вулканний*, прислівником *кратерно* і дієсловом *кипіти*. Поза-контекстом ці слова кількісної семи не мають,

а в контекстуальному поєднанні створюють її: звичайно ж на першому плані в їх семантичній структурі сема «енергія», «збудження».

Запалений передчуттям боїв,
Йдучи в сліпі метелиці й морози,
Вулканний натовп кратерно кипів —
Робітники, солдати і матроси. [3, 148]

Множинність у цьому тексті виражена перерахуванням іменників у формі множини.

Може експлікуватися поняття «величезна кількість» і дієсловом *вгинатися*, що дістає велике смислове навантаження:

Місто, заводи і села,
Юних вітайте — ідуть!
Лави ідуть КАеСеМові,
Дальня вгинається путь. [5, 5]

Понятійним полем множинності охоплюються і займенники *усі, ми всі, кожний*, прономіналізований прикметник *цілий*, які, як правило, виявляють поняття «багато» у широкому контексті, на тлі складних синтаксичних структур:

Ми з тобою не були, а — будемо.
Ми з тобою завше — тільки єсть ...
З усіма, хто не хитнувся у вірності
Під вітрищами земних широт,
Хто грудьми іде супроти підлості,
Як Матросов — на останній дзот. [3, 6]

Розряд засобів вираження понятійного поля множинності осіб може поповнювати ціла система словосполучень — прикметникових, атрибутивних, порівняльних: *при орденах, аж за обрій, площа прапориста* та інші.

Особливо виразними в аналізованих текстах є порівняльні зврати, в яких виразниками об'єктів порівняння виступають іменники *струмок, ріка, океан*:

Мов струмки, сюди завернули всі:
Плине натовп — загати рве. [4, 59]
Минає час за даллю світовою,
Тече його розбурхана ріка,
Та юність залишається з тобою,
Як номер комсомольського квитка. [3, 188]

Поняття «багато» може передаватися у формі прихованого порівняння: багатомільйонний батальйон складається з юнаків чорнооких і синьооких. Назви кольорів тут відіграють основну стилістичну роль: очі у функції символу на означення комсомольця порівнюються із складним об'єктом — зорями і зернами. Обидва ці слова функціонують у народній мові і як засіб передачі поняття «дуже багато». Порівняйте у загадці: «Скільки в землі дірочок, стільки в небі зірочок (стерня)». У поетичному тексті створено складний емоційно-експресивний мовний засіб — приховане порівняння, підсилене метафорою *батальйон* у сполученні з лексемою *багатоміль-*

йонний і подано це приховане порівняння у формі номінативної предикативної одиниці:

Очі юнацькі — темний терен,
Очі юнацькі — синій льон.
Ох, і очей де зорів — зерен
Багатомільйонний батальйон. [5, 84]

В іншому тексті також об'єктом порівняння виступає образ зірок:

Подивіться: он гарячі домни,
Онде сад із білими крильми,
А над ними зореліт невтомний
Лічить зорі ...
То не зорі — ми! [5, 266]

Аналіз лише невеликої групи контекстуальних засобів вираження поняття «багато» дає підставу твердити, що слова, виконуючи спільну мовленнєву функцію, можуть входити до одного семантичного розряду, незалежно від того, до якого понятійного поля вони належать у мовній системі.

1. Білодід І. К. Методи і аспекти лінгвостилістичного дослідження. — У кн.: Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. К., 1973. 2. Жовтобрюх М. А. 60 лет советского языкознания на Украине (Развитие стилистических исследований). — В кн.: Проблемы сопоставительной стилистики восточнославянских языков. К., 1977. 3. Комсомоле, доле моя. К., 1979. 4. Клич Магістралі. К., 1978. 5. Мій комсомол. К., 1976. 6. Словник української мови, т. 4. К., 1973. 7. Словник української мови, т. 9. К., 1978. 8. Словник української мови. т. 2. К., 1971.

Подана до редколегії 27.05.80

Ф. Я. СЕРЕДА, доц., Кам'янець-Подільський педагогічний інститут

ПРИКМЕТНИКИ НА -КИЙ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Суфікс **-кий** < **-ък-ъ** дуже давній. А. Меєє відносить його до спільнослов'янського і спільноіндоіранського афіксального словотвірного інвентаря. «Його основною роллю в слов'янських мовах, як і в індоіранських, було розширення інших основ» [2, 289].

У східнослов'янських мовах прикметники на **-кий** становлять порівняно велику кількість. В українській мові за даними Українсько-російського шеститомного словника (УРС) їх нараховується понад 150. Основна частина прикметників на **-кий** — відінфінітивні прикметники, решта — відіменникові та відприкметникові деривати.

Про спільнослов'янське походження і суфікса і твірних основ можуть свідчити такі утворення: а) відінфінітивні: укр. *терпкий*, рос. *терпкий*, давньоруськ. *търпѣкыи*, серб. *трпак* (*трпки*), болг. *трѣпѣк*, словен. *třpāk* (*třpaka*), чеськ., словц. *trpký*, польськ. *cierpki* від *търпѣти*; б) відприкметникові (утворені за допомогою цього суфікса як суфікса вторинної прикметниковості): укр. *мілкий*, рос. *мелкий*, давньоруськ. *мѣлъкыи*, словен. *mīlka*, чеськ. *mělký*, словц. *melký*, польськ. *miałki* від *мѣль* «мілкий»; рос. *жидкий*, блр. *жыдкі*, давньоруськ. *жидѣкыи*, сербохорв. *жидак*, словен. *zidāk*, чеськ. *židký* від зниклого спільнослов'янського прикметника *жидьш* (пор. давньоруськ. іменник *жидость* (XII ст.), утворений від прикметника *жидьш*); в) відіменникові: укр. *низький*, рос. *низкий*, блр. *нізкі*, давньоруськ. *низѣкъ*, болг. *низѣк*, сербохорв. *низак*, словен. *nizāk*, чеськ. *nizký*, словц. *nizky*, польськ. *nizki* від іменникової твірної основи *низъ*.

Ми зупинимось на способах творення відінфінітивних, відприкметникових і відіменникових дериватів на **-кий** у східнослов'янських мовах і тих морфонологічних явищах на морфемному шві, які відбувались в історії їх деривації. Попередньо відзначимо, що порівняно незначні морфонологічні процеси відбувались в історії творення відприкметникових і відіменникових прикметників як в спільнослов'янській, так і в пізніші періоди. Найбільше морфонологічних явищ спостерігається при творенні відінфінітивних прикметників.

Відінфінітивні деривати. 1. Найбільш типовим при утворенні відінфінітивних дериватів був процес *у с і ч е н н я* твірних основ,

бо інфінітивні основи в більшості ще до занепаду редукованих голосних (так само і після занепаду) закінчувались голосними зьуками, а суфікс **-ък-** починався голосним звуком. Саме тому в інфінітивному дериваті *търпѣкый* від *търпѣти* усікався тематичний суфіксальний голосний твірної основи **ѣ**. Усікалися й інші голосні. Після занепаду редукованих процес творення подібних дериватів відбувався за аналогією (типова аналогія).

Крім того, усікалися й такі голосні: а) тематичний голосний **-а-**, пор. укр. *різкий, хваткий, сипкий*; рос. *вязкий, резкий, хваткий, сыпкий*; блр. *разкі, хваткі, сыпкі* і подібні від *різати, хватати, сипати*; б) тематичний голосний **-и-**, пор. укр. *варкий, гінкий, милкий, ноский*; рос. *варкий, гонкий, мылкий, ноский*; блр. *варкі, гонкі, мылкі, носкі* тощо від *варити, гонити, милити, носити*; в) тематичний голосний **-і-**, пор. укр. *клейкий* (від *клеїти*, орфографічно *клеїти*), рос. *клеійкий*, блр. *клеїкі*; г) у твірних основах з суфіксом **-ну-** останній також усікався, пор. укр. *в'язкий, липкий*; рос. *вязкий, липкий*; блр. *вязкі, ліпкі* від *в'язнути, липнути*; д) в українській мові в поодиноких дериватах усікається суфікс **-ува-**: *баский* від *басувати*, а в слові *чарівкий* (діал.) від *чарувати* з давнього *чаровати* з переходом звука [o] в [i] усікається тільки останній голосний суфікса **-ува-**, бо усічення всього суфікса призвело б до уневираження твірної основи; е) також у поодиноких випадках одночасно з усіченням суфіксального тематичного звука **-і-** < **-ѣ-** усікався ще й один з двох приголосних фіналі твірної основи: *тремкий* від *тремтіти*, проте пор. укр. *верткий*, рос. *верткий*, блр. *вѣрткі*.

2. Якщо твірна інфінітивна основа односкладова безсуфіксна закінчувалась приголосним звуком, то суфікс **-к-** < **-ък-** приєднувався безпосередньо до твірної основи (явище **п о в н о т и** основи), таких дериватів обмежена кількість: укр. *тряський*, рос. *тряский*; укр. *пливкий, бігкий* від *трясти, пливти, бігти*, пор. також діал. *деркий* від *дерти*.

3. Якщо інфінітивна твірна основа односкладова і закінчувалася голосним звуком, то перед суфіксом **-к-** < **-ък-** появлявся вставний звук (явище **в с т а в к и** або **і н т е р ф і к с а ц і ї**). Пор. укр. *биткий, виткий, чуткий, рвачкий, брачкий* (діал.), *гнуцький*; рос. *чуткий*, а також відзначені О. А. Земською [3, 429] деривати *гнуткий, вивкий*, що побутували в російській мові в ХІХ ст.; блр. *чуткі, гнуткі*, утворені від *бити, вити, гнути, чутти, рвати, брати*. Пор. також в укр. мові *боязкий* від двоскладової твірної основи *боятися* з вставним звуком [з].

Іноді деривати типу *биткий, виткий, чуткий, гнуткий* і подібні кваліфікують як віддіеприкетникові утворення; проте, як свідчать мовні факти, тільки в деяких з цих прикетників наявний збіг твірної інфінітивної основи та вставного звука [т] з відповідними діеприкетниковими формами (*биткий, виткий, гнуткий, чуткий*); по-друге, для творення подібних дериватів у споріднених мовах, очевидно, було байдуже, який вставний звук виявиться сполучною ланкою між суфіксом та твірною основою, пор. укр. *вит-*

кий і рос. *вивкий*, рос. *гнутий*, блр. *гнути* і укр. *гнутий*; по-третє досить виразно виступає інфінітивна твірна основа у таких дериватах української мови, як *рвачкий*, *брачкий*. Пор. *беркий*, єдиний дериват в українській мові, утворений від дієслівної основи теперішнього часу.

У сучасних східнослов'янських мовах цей словотвірний тип відзначається незначною продуктивністю.

Відприкметникові деривати. Деривати з суфіксом вторинної прикметниковості **-к-ий** < **-ък-ий** в сучасних східнослов'янських, як і в усіх інших слов'янських мовах, зараз не утворюються (пор. *червоний*, *зелений*, *старий* тощо і відсутність *червонкий*, *зеленкий*, *старкий* і под.). Суфікс **-ък-** як суфікс вторинної прикметниковості приєднувався у спільнослов'янський період до прикметникових основ безпосередньо. Якщо ці основи з певних причин уневиразнювались, то відповідні деривати з суфіксом **-к-** < **-ък-** на певному етапі зазнавали опрощення. На сьогодні тільки етимологічний аналіз дає можливість встановити в них колишні прикметникові основи, хоч інколи з певними труднощами.

Так, укр. *тонкий*, рос. *тонкий*, блр. *тонкі*, що мають відповідники в інших слов'янських мовах, сягають спільнослов'янської форми **тъпъкъ*, у якій пізніше звук [ъ] асимілювався до наступного [ь].

Укр., рос. *короткий*, блр. *кароткі* за звуковим складом східнослов'янські форми (з повноголоссям), а за походженням — спільнослов'янські, утворені від спільнослов'янського прикметника **korъ* за допомогою суфікса вторинної прикметниковості **-ък-**.

Укр. *кріпкий*, рос. *крепкий* теж утворені від основи зниклого давньоруського прикметника *крѣпъи* «сильний», засвідченого в пам'ятках XI ст. З суфіксом вторинної прикметниковості **-ък-** ці деривати відомі в усіх слов'янських мовах.

Укр. *рідкий*, рос. *редкий*, блр. *рэдкі* — «не густий; такий, що не часто трапляється» — з суфіксом вторинної прикметниковості **-ък-**. Їм є відповідники в усіх слов'янських мовах. Твірний прикметник *рѣдъ* не зберігся.

Спільнослов'янського походження є й такі прикметники, як укр. *м'який* (пор. діалектні *м'який* і *м'яткий*), рос. *мягкий*, блр. *мякі*, утворені за допомогою суфікса вторинної прикметниковості **-ък-** на базі спільнослов'янського прикметника **тѣкъ*, який не зберігся в східнослов'янських мовах, а тільки в сучасній болгарській — *мек* і сербохорватській — *мѣк* мовах. Форма *мякъи* засвідчена в ряді пам'яток давньоруської мови XI і наступних століть, зокрема в пам'ятці початку XII ст. Юр'євому євангелії 1119 р. Після зникнення редукованого звука [ъ] в суфіксі **-ък-** в українській мові у слові *м'який* (із *м'який*) на морфемному шві відбувся морфологічний процес накладання двох звуків [к]. Російська сучасна форма *мягкий* (орфоепічно — *мякий*) — результат регресивної дисиміляції двох проривних приголосних після занепаду редукованого. У формі сучасної білоруської мови *мякі*

ні процесу накладання, ні дисиміляції не відбулося, крім зникнення кінцевого звука [j], як і в польській мові. Подібно в чеській — *těkkú* та словацькій — *täkkú*.

Є й інші, досить давні відприкметникові деривати на **-кий**. В сучасних мовах вони не утворюються.

В усіх трьох східнослов'янських мовах як паралель до спільнослов'янського несуфіксального прикметника *слабъ* (*слабыи*) є деривати з суфіксом вторинної прикметниковості **-к** < **-ък-**; укр. *слабий* — *слабкий*, рос. *слабый* — *слабкий*, блр. *слабы* — *слабкі*, причому, якщо в українській та російській мовах вони вживаються без відчутної різниці в семантиці, то в білоруській мові другий з них вживається переважно в значенні «не щільний, не тугий»: *слабкі* (вузол). Крім того, до українського літературного *твердий* в діалектному ареалі засвідчується *твердкий* з суфіксом вторинної прикметниковості.

Інших подібних корелятивів у східнослов'янських мовах не виявлено. Проте специфікою української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами в процесі деривації деяких похідних прикметників на **-уватий** із значенням зменшеної якості є те, що перед цим суфіксом може з'являтися звук [к], внаслідок чого виникли алодеривати типу *зеленуватий* — *зеленкуватий*, *червонуватий* — *червонкуватий*, *солонуватий* — *солонкуватий*, *старуватий* — *старкуватий* та ін., хоч прикметників *зеленкий*, *червонкий*, *солонкий*, *старкий* немає.

Звук [к] у похідних типу *зеленкуватий* не є семою і виник не з необхідності сполучення суфікса **-уват-** з твірною основою (як у випадку з відінфінітивними дериватами типу укр. *ви-т-кий*, рос. *ви-в-кий* чи укр., рос. *ви-т-ок*, блр. *ві-т-ок* і под.), а за аналогією до таких прикметників на **-уватий**, твірні основи яких включали суфікс **-к** < **-ък-**, типу *в'язк-уватий*, *глек-уватий*, *коротк-уватий*, *крупк-уватий*, *легк-уватий*, *мілк-уватий*, *рідк-уватий*, *різк-уватий*, *солодк-уватий*, *терпк-уватий*, *топк-уватий*, *тяжк-уватий*, *шорстк-уватий*, *шпарк-уватий* тощо (явище внутрітипової аналогії).

За аналогією до останніх в українській мові появились і такі утворення, як *скаженкуватий*, *ледачкуватий*, *гарячкуватий*, *лінкуватий* від *скажений*, *ледачий*, *гарячий*, *лінивий* (лінь) тощо, в яких уже сформувався самостійний похідний суфікс **-куват-ий** і до яких українська мова не засвідчує корелятивів типу *скаженкий*, *ледачкий*, *гарячкий* і под.

Відіменникові деривати. У східнослов'янських мовах взагалі є небагато відіменникових дериватів. Деякі з них утворились, очевидно, в останній період спільнослов'янської єдності, деякі в давньоруський період, а окремі — в період становлення мов східнослов'янських народностей та східнослов'янських національних мов. Пор. укр. *крихкий*, блр. *крохкі*, серб. *крохак*, болг. *крехък*, чеськ. *křehký*, давньоруськ. *крѣхкыи* від *крѣха* «крихта»; укр. *дзвінкий*, рос. *звонкий*, блр. *звонкі*, серб. *звонки*, болг. *звѣнък* від *дзвн* — *звон*; укр. *гулкий*, блр. *гулкі* від *гул*; укр. *зіркий*, рос. *зоркий*, блр. *зоркі* від

зоръ «зір»; укр. *сілкий*, рос. *солкий*, блр. *солкі* від *сіль* — *соль* таін.

Деякі відомі тільки в двох споріднених мовах, а інші тільки в одній, наприклад, укр. *грімкий*, рос. *громкий*, пор. блр. *гучны*; укр. *грязкий*, блр. *гразкі*, пор. рос. *грязный*; укр. *стрункий*, пор. рос. *стройный*, блр. *стройны* тощо.

У деяких дериватах спільнослов'янського походження, наприклад, укр. *тяжкий*, рос. *тяжкий*, блр. *цяжкі*, пор. давньоруськ. *тягъкъ*, основа та ж, що й у *тяга*, під впливом форм з [ж] (пор. *тяжити*, *тяж*, *тяжесть*, *тяжість* і под.) звук [г] змінився на [ж].

Заслугове на увагу питання продуктивності дериватів на **-кий**. Поширеною є думка, що незначна продуктивність прикметників на **-кий** є результатом «семантичного змертвіння» суфікса **-к-** [1, 174] та його «незначної виразності», бо суфікс **-к-** складається з одного звука, а такі, як **-ист**, **-лив-**, **-тельн-** — з кількох звуків, тому деривати з суфіксами **-ист**, **-лив-**, **-тельн-** не підлягали явищу опрощення [3, 428].

Нам здається, що не семантичне змертвіння суфікса **-к-** і не його незначна виразність були причиною опрощення дериватів на **-кий**. Основна причина — втрата значною частиною віддієслівних дериватів на **-кий** первісного процесуального, конкретного значення («такий, який схильний до певної дії, який постійно і легко виконує певну дію, або такий, за допомогою якого можна легко виконувати певну дію») і розвитку в них переносного якісно-абстрактного значення [3, 428]. Цьому в певній мірі сприяли й такі явища, як усічення твірних основ і фонетичні зміни в їх складі. Пор., наприклад, укр. *чіткий*, рос. *четкий* з первісним значенням «який легко читається» від *чьсти* (пор. *чьту*) «читати»; *ловкий* «спритний в ловлі на полюванні» від *ловити*; укр. *гіркий*, рос. *горький*, блр. *горкі* з первісним значенням «обпалюючий»; етимологи зв'язують слово *гіркий* з дієсловом *горьти* [7, 445]; укр. *чіпкий* — *ціпкий*, рос. *цепкий*. Форма *чіпкий* утворилась від усіченої інфінітивної основи *чіпати*, а рос. *цепкий* від зниклої основи *цепить* (пор. *прицепить*, *отцепить*), що походить від *цепити*. Звук [ц] замість [ч] з'явився під впливом явища цокання. Пор. блр. *учэпісты*. Подібних прикладів багато. Крім того, семантика деяких дериватів на **-кий** часто зближувалась з семантикою якісних прикметників на **-ний**, **-истий**, особливо **-ливий**, **-учий/-ачий**, що було причиною конкуренції останніх. Пор. укр. *нудкий* — *нудний*, *дошкулький* — *дошкульний*, *пружкий* — *пружний* — *пружистий*, *перекидький* — *перекидистий*, *хапкий* — *хапливий*, *хрипкий* — *хрипливий*, *говіркий* — *говірливий* — *говорючий*, *липкий* — *липучий*, *сипкий* — *сипучий*; рос. *споркий* — *спорный*, *торопкий* — *торопливый*, *ломкий* — *ломливый*, *мылкий* — *мылстый*, *сыпкий* — *сыпучий*, *колкий* — *колючий*; блр. *вабкі* — *вабны*, *гаваркі* — *гаварлівы*, *гаманкі* — *гаманлівы*, *ліпкі* — *ліпучы*, *колкі* — *калючы* та ін.

Іноді, паралельно з розвитком переносного, власне якісного значення, при збереженні відповідними дериватами на **-кий** первісного

прямого, конкретного значення твірних дієслів, появлялись омоніми. Пор., наприклад, у білоруській мові справедливо, на нашу думку, відображені як омоніми *колкі* «колючий» і *колкі* «який легко розколюється» (Тлумачальны слоунік беларускай мовы, т. 2. Мінск, 1978, с. 709). Пор. укр. *колькоий* «колючий» (СУМ, т. 4. К., 1973, с. 238) і *кілкий* «який легко розколюється» (СУМ, т. 4, с. 159). Як омоніми вони відображені в усіх сучасних тлумачних словниках російської мови, за винятком «Толкового словаря...» за редакцією Д. М. Ушакова. Пор. також омоніми, утворені іншим способом — від різних твірних основ: *плавкий* «здатний добре, легко плавати» — *плавкий* «здатний плавитися, розтоплюватися», хоч у СУМ (т. 6. К., 1975, с. 556) вони засвідчені як алолекси одної лексеми, як полісемічне слово.

Треба мати на увазі й характер твірних основ віддієслівних дериватів на **-кий**, адже більшість їх — це відінфінітивні безпрефіксальні двоскладові твірні основи, які при усіченні стають односкладовими, що призводило часто до їх уневираження й опрощення дериватів на **-кий**, тоді як у відінфінітивних дериватах на **-ний**, **-истий**, **-ливий** виступають переважно три- і більше складові як непрефіксальні, так і префіксальні твірні основи, що в меншій мірі сприяло їх уневираженню, а також опрощенню відповідних дериватів. Пор. укр. *догадливий*, рос. *догадливый*, блр. *здагадлівы*; укр. *розкидистий*, рос. *раскидистый*, блр. *раскідзісты*. Разом з тим у частині дериватів, утворених за допомогою суфікса **-ист-ий** від інфінітивних основ, що закінчуються суфіксом **-и-**, виступає повна твірна основа з відображенням накладання (інтерференції) морфів, пор. *пружистий*, *підлазистий*, *закрутистий* «хитромудрий» від *пружити*, *підлазити*, *закрутити*.

Так само не виправдовує зіставлення суфікса **-к-ий** з суфіксом **-тельн-ий** в російській чи суфіксом **-льн-ы** у білоруській мові та **-льн-ий** в українській мові, тому що як **-тельн-**, так і **-льн-** приєднуються до повних твірних основ, які зберігають семантичну виразність, а суфікс **-к-ий** приєднується до усічених. Пор. укр. *місткий*, рос. *вместительный*, блр. *умяшчальны*. Якби в українському дериваті *місткий* була повна твірна основа (пор. *вмістище* з відображенням накладання морфів і *вмістилище* з вставним звуком [л] на морфемному шві), то не було б уневираження її. Усічена ж інфінітивна основа **міст-** збігається з повною іменниковою **міст** (пор. родовий *містка*), разом з тим *містка* — це називний відмінок однини жіночого роду прикметника.

У зв'язку з тенденцією до зберігання твірною основою своєї повноти і виразності в історії становлення відінфінітивних дериватів спостерігається загальна тенденція до зменшення питомої ваги усічених твірних основ і збільшення повних, що відбувалось в прямому зв'язку із зменшенням простих непохідних суфіксів і збільшенням складних похідних за рахунок вставних звуків (інтерфаксів). Так на базі повних твірних відінфінітивних основ сформувався суфікс **-тель** з **-ель** та вставного звука [т] [5, 62—65], суфікси

-льн-ий, -льник, -льн-я з суфіксів -ьн-ий, -ьникъ, -ьн-я та вставного звука [л] [6, 86—91], суфікси -лка, -лице, -лець з суфіксів -ьк-а, -ищ-е, -ьць та вставного звука [л], суфікс -тельн-ый в російській мові з суфікса -ьн-ый та вставної звукосполуки [тел] тощо.

Фактор довготи чи короткості суфікса не є вирішальним з погляду продуктивності його і відповідних словотвірних типів, адже багато суфіксів полісемічні чи омонімічні, в тому числі й суфікс -к-, пор., наприклад, серед іменникових дериватів: а) на означення конкретних предметів: *мережка, застіжка*; б) на означення опредмеченої дії: *наводка, обточка*; в) на означення національності: *українка, росіянка*; г) на означення здрібнілості й пестливості: *хатка, хмарка*; д) з відтінком іронії: *теорійка, сімейка*; е) на означення зневажливості: *писака, задавака* та ін.

Про те, що «виразність» суфікса, продуктивність його і відповідних словотвірних типів визначається не його довготою, свідчать і морфеми -ч- та -ач в українській мові. Хоч суфікс -ч і короткий в порівнянні з суфіском -ач, проте в сполучі з повними інфінітивними твірними основами він утворює продуктивні словотвірні типи як на означення конкретних предметів: *замикач, згинач* і подібні, так і на означення назв людей за родом занять чи за професією: *сіяч, читач, розвідувач*. Суфікс -ач у поєднанні з повними іменниковими основами утворює непродуктивні словотвірні типи в усіх східнослов'янських мовах як на означення предметів: *рогач, калач з колач*, так і на означення людей за родом занять: *трубач, циркач* чи за зовнішніми ознаками або внутрішніми властивостями: *вусац, трюкач* і подібні, хоч він є довшим за суфікс -ч [4, 78—81].

1. *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1972. 2. *Мейе А.* Общеславянский язык. М., 1951. 3. *Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного.* М., 1964. 4. *Середа Ф. Я.* Суфікс -ч (-ач) у сучасній українській мові і його відповідники в російській і білоруській мовах. — Укр. мова в школі, 1957, № 2. 5. *Середа Ф. Я.* Про похідність слов'янського суфікса -тель. — Мовознавство, 1977, № 4. 6. *Середа Ф. Я.* Гартівний — гартувальний, гартівник — гартувальник. — Культура слова, вип. 15. К., 1978. 7. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, тт. 1—4. М., 1964—1973.

Подана до редколегії 12.06.80

Л. Ф. МОГИЛЬНИК, викл., Кіровоградський педагогічний інститут

ЯВИЩЕ ВСТАВКИ ЗВУКІВ (ІНТЕРФІКСАЦІЇ) У ПРОЦЕСІ ДЕРИВАЦІЇ ВІДІНФІНИТИВНИХ ІМЕННИКІВ НА -СТВО В ДАВНЬОРУСЬКІЙ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

При дослідженні дериваційних процесів, як і всіх інших питань мовознавства, ми повинні керуватися марксистсько-ленінським діалектичним методом, зокрема його положенням про «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його» [1, 298].

За своєю природою твірна основа (дериватор) і словотвірний афікс (деривант), що беруть участь в акті деривації єдиного (слова), є суперечливі частини, на морфемному шві яких у результаті взаємного пристосування можуть виникати різні морфологічні процеси: усічення, чергування, вставки (інтерфіксація), накладання (інтерференція) тощо.

Явище вставки звуків при афіксальних способах словотворення (в тому числі суфіксальному, суфіксально-префіксальному, складно-суфіксальному), хоч і визначається всіма мовознавцями, проте є й певні розходження у поглядах по суті, зокрема щодо термінології. Так, О. А. Земська вставні звуки на морфемному шві називає інтерфіксами [3, 84—88; 4, 118—137], О. М. Тихонов — асемантичними морфемами [16, 56]. М. М. Шанський вважає, що «інтерфіксами умовно можна назвати лише сполучні голосні у складних словах». Усі інші «прокладки» у випадку їх реального існування у слові є не чим іншим, як консонантизуючими суфіксами» [17, 117]. В. В. Лопатін теж вважає недоцільним виділяти так звані інтерфікси чи «прокладки» і називає їх «частиною суфіксального морфа» [8, 41], або, за висловлюванням М. В. Крушевського, «передньою варіацією суфіксів» [6, 82]. Усі так звані інтерфікси, крім сполучних голосних у складних словах, В. В. Лопатін зараховує до розряду субморфів [8, 59].

Статус субморфів на сьогодні ще точно не визначений, деякі дослідники ці сполучні звуки (чи так звані інтерфікси, або передні варіації суфіксів, які беруть участь в процесі словотворення, виконуючи суто поєднувальну функцію) не зараховують до субморфів. Субморфи, або квазіморфи, як зазначає І. І. Ковалик, — «одиниці нижчого рівня, ніж морфи, і на словотвірному рівні не виділяються, а тільки на морфемному» [15, 23].

Отже, ніхто з мовознавців не заперечує існування консонантизуючих чи вокалізуючих суфіксів, або вставних звуків, асемантичних морфем, передніх варіацій суфіксів, міжморфемних прокладок, субморфів, інтерфіксів тощо. Виникає навіть питання про упорядкування термінів.

Не можна не погодитись і з тим, що при морфемному членуванні слів з синхронічного погляду для зручності ці передні варіації суфіксів чи вставні звуки краще зарахувати до суфіксального морфа. Проте при історичному (діахронічному) вивченні питань словотворення, зокрема при вивченні питання шляхів і способів виникнення варіантів морфів (аломорфів) і варіантів дериватів (алодериватів) однієї і тієї ж дериватеми [5, 32], для цих прокладок потрібний термін. Ми їх будемо називати вставними звуками, а не міжморфемними прокладками чи інтерфіксами (пор. лат. *inter fixus* — між прикріплений), тому що вставні звуки при афіксальних способах словотворення можуть не тільки появитись на морфемному шві, а й змішуватись у кінець твірної основи (фіналі). Особливо це часто буває у відтопонімному словотворенні: *борзеньський* (пор. *борзнянський*) від *Борзна*, *ровенський* від *Ровно*. Подібне зустрічається

і при утворенні дериватів на **-ство**: *шляхетство*, *міністерство* від *шляхта*, *міністр* тощо.

Діахронічне вивчення східнослов'янських мов свідчить, що поява вставних звуків, а разом з тим аломорфів і алодериватів зв'язана з існуванням у найдавніший період давньоруської мови редукованих голосних звуків. При суфіксальному способі словотворення ті суфікси, які починались голосними редукованими звуками, зокрема **-ьк-а**, **-ьк-а**, **-ьникъ-**, **-ьн-ьн**, **-ьк-ьн**, **-ьск-ьн**, **-ьств-о** та інші, в процесі творення відповідних відінфінітивних дериватів, твірні основи яких у більшості закінчувались голосними звуками, не могли безпосередньо приєднуватись до основ. У такому випадку твірні основи або зазнавали усічення, або на морфемному шві з необхідності (бо діяв закон відкритих складів) мусив появитись вставний звук. Проілюструємо це прикладами відінфінітивних дериватів на **-ьство**.

Усічення могло здійснюватись при умові достатньої семантичної виразності твірної основи, а для цього вона повинна була складатись не менше, як з двох складів; односкладові основи не могли усікатись, бо в такому випадку втрачалась би семантична виразність.

Уже в найдавніших пам'ятках давньоруської писемності засвідчено явище усічення твірних основ: *рожьство* «народження» від *рож-а-ти*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 146) *, *купьство* «місце купівлі» від *куп-ити*, XI ст. (Ср., т. 1, с. 1374); також і в композитах з другою інфінітивною основою: *чоловіколюбство*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 1491) та ін.

Якщо ж твірна основа була односкладовою, то через неможливість поєднання двох голосних звуків на морфемному шві появлявся вставний звук, наприклад, [в] у слові *чувство* «почуття, здатність почувати, свідомість» від *чу-ти*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 1545); звук [н] у слові *знаьство* «знак» від *зна-ти*, XI ст. (Ср., т. 1, с. 991) та ін.

Уже в найдавніших пам'ятках давньоруської мови засвідчуються алодеривати з тотожним значенням, утворені від тієї ж самої двоскладової інфінітивної основи, тільки в одному випадку від усіченої, наприклад, *двьство* «діяльність», XI ст. (Ср., т. 1, с. 784), а в другому — від повної з вставним звуком на морфемному шві: *дьяньство* «діяльність», XII ст. (Ср., т. 1, с. 800) від інфінітива *дья-ти*. Пор. також алодериват *дьяние* «діяльність», XI ст. (Ср., т. 1, с. 800), утворений від цієї ж повної інфінітивної основи за допомогою синонімічного до **-ьств-о** суфікса **-и-є** (<-ь-є) та вставного звука [н].

У словах з усіченою чи повною основою з вставним звуком типу *чоловіколюбство*, *чувство* після занепаду редукованого голосного звука у суфіксі **-ьств-о** початковий приголосний звук [с] суфікса почав контактувати з відповідним приголосним звуком усіченої основи чи колишнім вставним звуком, пор. укр. *чоловіколюбство*, блр.

* Список використаних джерел с позначенням умовних скорочень подається в кінці роботи.

чалавекалюбства, рос. *себялюбство*, *чувство* і под. За такими моделями (усічена інфінітивна основа чи повна інфінітивна основа з вставним звуком) у мовах східнослов'янських народностей та мовах східнослов'янських націй стали утворюватися відповідні деривати чи алодеривати, хоч причина, яка породила ці вставні звуки, зникла. Цим і обумовлений той факт, що в сучасних східнослов'янських мовах немає жодного відінфінітивного деривата на *-ство*, в якому цей суфікс приєднувався б до інфінітивної основи, що закінчується голосним звуком.

Простежимо процес творення відінфінітивних дериватів на *-ство*, відображених в історичних пам'ятках давньоруської та східнослов'янських мов. Разом з тим звернемо увагу на появу їх варіантів (алодериватів).

Оскільки вставні звуки виконували на морфемному шві суто поєднувальну функцію і не були (і не є) семою, то в історії творення відповідних дериватів спостерігаємо факти їх взаємозаміни. Наприклад, у пам'ятках староросійської мови XVI ст., крім деривата *чувство*, зустрічається і його алодериват *чуиство* «почуття» (Ср., т. 3, с. 1551), у якому буквою *и* передано вставний звук [j] [18, 496]. З виходом з ужитку твірного слова *чуди* в російській мові у слові *чувство* відбувся процес опрощення [19, 322].

У дериватах *убиштво*, *убишца*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 1109—1110), утворених від повної інфінітивної основи *уби-ти*, на морфемному шві виступав вставний звук [j]. Вони збереглися в російській мові і у такому ж вигляді фіксуються у пам'ятках староукраїнської мови XV ст. (ССУМ, т. 2, с. 461), XVI ст. (Буг., с. 3, 10) і XVII ст. (Сл., с. 242). Пізніше в українській мові цей вставний звук змінився звуком [в]: *убивство*, *убивця*.

Вставні звуки [в] і [н] як «конкуруючі» відображені в алодериватах *приставство* — *пристанство* «данина з місцевого населення для утримання війська», відображених у пам'ятці старобілоруської мови XVI—XVII ст. — «Баркулабовському літописі». Вони утворені від повної інфінітивної основи *приста-ти* (Помн., с. 141, 146, 147, 152). Розбіжність у написанні не можна пояснювати опискою писаря.

Подібна взаємозаміна вставних звуків [н] і [л] зустрічається в українській мові при утворенні дериватів (алодериватів) від повних інфінітивних основ за допомогою суфікса *-к-а* < *-ьк-а*, іноді одні з них є діалектними: *ковзанка* — *ковзалка* (СУМ, т. 4, с. 204), *гойданка* — *гойдалка* (СУМ, т. 2, с. 105), *совганка* — *совгалка* (СУМ, т. 9, с. 434), *паданка* — *падалка* — розмовні варіанти до літературного *падалиця* (РУС, т. 2, с. 359); пор. також алодеривати на *-нка*, *-лка* та *-ец* у російській мові: *паданка* — *падалка*; *паданец* — *падалец* (Б., т. 9, с. 11—13). Зрідка взаємозамінними в українській мові є вставні звуки [т] і [ч]: *жатка* — *жачка* (УРС, т. 1, с. 492).

Отже, взаємозамінність вставних звуків (асемантичних прокладок), коли дериваторами є повні інфінітивні основи, є одним із шляхів і способів виникнення словотвірних суфіксальних варіан-

тів слів, або алодериватів однієї і тієї ж дериватами. Він є більш обмежений в порівнянні з другим, поширеним у східнослов'янських мовах,— творенням алодериватів від одних і тих же інфінітивних основ, тільки в одному випадку від усіченої, а в другому — від повної основи та вставного звуку (звуків), які часто є подібними до відомих у мові суфіксів.

Так, крім наведених вище алодериватів *дѣйство* — *дѣянство*, у пам'ятках староукраїнської мови XVII ст. зустрічаються такі, як *имство* — *имѣнство* «якість, постійна властивість, привычка» (ПБ., с. 39; Сл., с. 454), пор. також слово *имство* в пам'ятках староросійської мови XV—XVII століть (Сл. РЯ, т. 6, с. 231).

У пам'ятках староросійської мови XVII ст. засвідчується слово *воровство* (Сл. РЯ, т. 3, с. 31), яке замінило давньоруське *татѣба* (Ср., т. 3, с. 927) та давніше слово *татѣство*, що засвідчується в пам'ятках XV ст. (Ср., т. 3, с. 257, у додатку до словника). Морфологічний варіант слова *воровство* у діалектах білоруської мови — *вараванства* — наводить М. А. Павленко [12, 119]. Пор. також *волнованство* «хвилювання», 1638 р. (Сл. РЯ, т. 2, с. 316), *зданство* — дія за дієсловом *здати* «створювати», XVII ст. (Сл. РЯ, т. 5, с. 361).

Отже, перші з наведених алодериватів (*дѣйство*, *имство*, *воровство*) утворені від усічених інфінітивних основ, а другі (*дѣянство*, *имѣнство*, *ворованство*) — від повних із вставним звуком [н].

Аналогічне творення алодериватів з тотожним значенням від інфінітивних основ за допомогою суфікса *-к-а* < *-ѣк-а* на означення определеної дії спостерігається в українській мові: *спогадка* — *спогаданка*, *гайка* — *гайанка* «гаєння часу, затримка» (СУМ, т. 2, с. 16, 42); пор. також у споріднених мовах: рос. *прогулка*, укр. *прогулянка*; укр. *лайка*, блр. *лаянка* «сварка, лаяння» (Глум., т. 3, с. 27); в російській мові: *вейка* — *веялка* (Даль, т. 1, с. 3336) та ін.

Проте не від усіх інфінітивних основ утворюються відповідні алодеривати, наприклад, у пам'ятці старобілоруської мови XV ст. [12, 119] засвідчений дериват *хытлянѣство* «вагання», утворений від повної інфінітивної основи *хытляти* та вставного звуку [н], проте не засвідчений алодериват від усіченої основи *хытльство*, бо скупчення великої кількості приголосних було для нього на перешкоді.

За аналогією до таких дериватів, як *пристанство*, *дѣянство*, *хытлянѣство* в сучасних східнослов'янських мовах утворились такі деривати, як укр. *об'єднанство*, *ошуканство*, *убранство* (УРС, т. 6, с. 143); рос. *убранство*; блр. *ашуканства* (від інфінітивних основ *об'єднати*, *ошукати*, *убрати*), у яких зараз виділяється суфікс *-нств-о*.

У слові *кѣрмильство* «їжа», XI ст. (Ср., т. 1, с. 1405), подібно і в іменнику *кѣрмильникѣ*, XII ст. (Ср., т. 1, с. 1405), утворених від повної інфінітивної основи *кѣрмити*, сполучним звуком виступав [л], а в композиті *конокѣрмство* (Гр., 1389 р.) у другому компоненті його — та ж інфінітивна, тільки усічена основа.

Цей же сполучний звук [л] засвідчений і в слові *свѣтильство*

«сіяння» від *свѣтити*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 292), також у *владѣльство* «управління», 1628 р. від *владѣти* «управляти» (Сл. РЯ, т. 2, с. 209) та в композиті з другою інфінітивною повною основою *дѣлготрѣльство* «довготерпіння», XI ст. (Ср., т. 1, с. 256), пор. *търѣлие*, XI ст. і *търѣние*, XI ст. (Ср., т. 3, с. 1087), які утворені від повної інфінітивної основи за допомогою суфікса *-и-е* та вставних звуків [л] і [н].

У другому із двох алодериватів староросійської мови XVI ст. *властодержство* — *властодержавство* «здійснення верховної влади» (Сл. РЯ, т. 2, с. 220) виступав сполучний звук [в].

Зрідка функцію сполучного звука на морфемному шві виконував звук [т], наприклад, у слові *ятѣство* «неволя» (від *я-ти* «брати силою»), відображеному у староукраїнській пам'ятці за 1352 р. (ССУМ, т. 2, с. 586), і в композиті з другою інфінітивною основою *кровопролитство* у староросійській пам'ятці XV ст. (АИ, с. 88). Це слово також засвідчено у пам'ятці старобілоруської мови кінця XVI — початку XVII ст. «Баркулабовському літописі» (Помн.: с. 152).

В алодериватах староросійської мови XV ст. *житѣство* (Сл. РЯ, т. 5, с. 120) — *жительство*, 1415 р. (Сл. РЯ, т. 5, с. 114) з ідентичним значенням «життя» сполучну функцію на морфемному шві виконували звуки [т'] — у першому та [тел'] — у другому.

Поява саме цієї звукосполуки в ролі зв'язкової ланки на морфемному шві, яка подібна до суфікса *-тель*, обумовлена, на нашу думку, активізацією в російській мові іменників на *-тель* типу *житель*, чого не було в історії української і білоруської мов.

Чи не вперше іменники на *-тельство* у пам'ятках староросійської мови фіксуються з кінця XIV ст., пор. напр., *умѣтельство*: *Умѣтельству книгъ доволенъ бѣ* (Жит. Стеф. Перм., XIV ст.—Ср., т. 3, с. 1224) *. Пор. алодериват *умѣние*: — *Дхъ ... смышления и умѣния*, XIV в. (Ср., т. 3, с. 1223). У слові *умѣние* — виступає сполучний звук [н]. Так у російській мові починає формуватись суфікс-*тельство*. Пор. і такі деривати в пам'ятках пізніших століть: *наказательство* «наказ», 1448—1449 р. (АИ, с. 89), *невнимательство*, 1455 р. (АИ, с. 105), *взательство* «здатність робити в'язким», 1534 р. (Сл. РЯ, т. 3, с. 283), *гнушательство* «огида, гидливість», XVI ст. (Сл. РЯ, т. 4, с. 49), *воспретительство* «перешкода», 1563 р. (Сл. РЯ, т. 3, с. 50), *изглаголателство* «висловлювання», XVII ст. від *изглаголати* «висловити» (Сл. РЯ, т. 6, с. 135), *гонительство*, 1594 р. (Сл. РЯ, т. 4, с. 74), *гадательство* «ворожіння», 1675 р. (Сл. РЯ, т. 4, с. 6), *желательство* «бажання», 1679 р. (Сл. РЯ, т. 5, с. 80), пор. *желание* (Ср., т. 1, с. 848) та ін.

Це спостерігається і в композитах з другою повною інфінітивною основою: *рукополагательство*, 1458 р. (Ср., т. 3, с. 195), *зломнительство* «підозріння», 1675 р. (Сл. РЯ, т. 6, с. 26), *душевредительство*, 1683 р. (Сл. РЯ, т. 4, с. 388), пор. *душевредство*, 1554 р. (Сл. РЯ:

* Пам'ятка написана після 1396 р.— рік смерті Стефана.

т. 4, с. 388—389), другим компонентом якого виступала інфінітивна усічена основа.

Ці деривати на **-тельство** мотивовані дієслівними основами, і більшість з них не мала до себе корелятивних субстантивів на **-тель**, а ті, що їм мали відповідні кореляти, зберігали дієслівну, а не іменникову мотивацію. Так з'явилися алодеривати однієї і тієї самої дериватеми. Крім відзначених алодериватів *умѣние* — *умѣтельство*, *жительство* — *жительство*, *душевердство* — *душевердительство*, пор. і такі, як *стройство*, XII ст. (Ср., т. 3, с. 552) — *строительство* «упорядкування, управління», XV ст. (Ср., т. 3, с. 554) *. Пор. також у сучасній російській мові *устройство* і *устройство* (розм.).

Утворення на **-тельство** (*помещательство*, *похищательство*) відзначаються дослідниками і в пам'ятках XVIII ст. [10, 402—403] і XIX ст. [11, 113—114]. Подібні до них є і в сучасній російській мові: *вмешательство*, *домагательство*, *запирательство*, *издевательство*, *надругательство* тощо [2, 259].

У староукраїнській книжній мові XVII ст. теж побутували відінфінітивні деривати на **-тельство**: *лаятельство* «лаяння» (ПБ, 57), *зизждительство* «будування» (ПБ, 43), *губительство* «мор» (ПБ, 28), *жительство* «життя» (ПБ, 37), *мучительство* «мука» (Сл., 406), *рачительство* «турбування, навчання» від *рачити* «любити, турбуватися» (Сл., 382) тощо.

У пам'ятках старобілоруської мови XVI—XVII століть їх також відзначає М. А. Павленко: *учительство*, *сходительство*, *зводитительство*, *строительство*, *стоятельство*, *доказательство*, *вымогательство*: у XVIII ст. тільки один дериват — *замешательство* [12, 121].

На сьогодні фактично вони відсутні в українській і білоруській мовах.

Подібно до відінфінітивних дериватів на **-тельство** типу *измывательство*, *обязательство*, *обстоятельство* в російській мові утворилися і відінфінітивні прикметники на **-тельный** типу *обязательный*, *обстоятельный*. Є також алодеривати типу *промывной* — *промывательный*, *разливной* — *разливательный*, перші з яких утворилися від усічених основ і суфікса **-н-ый**, а другі — від повних основ, цього ж суфікса **-н-ый** та вставної звукосполюки [тел'] **.

* У деяких випадках подібні деривати за аналогією утворювалися і від іменникових основ, зокрема префіксально-суфіксальним способом, пор. *безопасство*, 1687 р. (Сл. РЯ, т. 1, с. 123) і *безопасительство* з ідентичним значенням — «безпека», 1686 р. (Сл. РЯ, т. 1, с. 123), у другому з яких виступає звукосполука (ител').

Не всі інфінітивні деривати на **-тельство** мають відповідні кореляти на **-ство** від усічених інфінітивних основ, бо в переважній більшості випадків усічення затемняло б їх семантичну виразність, пор. *гадательство* і неможливе в російській мові *гадство* тощо.

** У російській мові, крім відзначених прикметників типу *разливной* — *разливательный*, є й такі алодеривати, як *обжигальной* — *обжигательный*, *метальной* —

Хоч у сучасних східнослов'янських мовах віддієслівне творення іменників на *-ство* у порівнянні з відіменним обмежене, проте в українській і білоруській мовах, особливо в поживтневий період, з'явилося ряд термінів, утворених складносуфіксальним способом, другим компонентом яких є інфінітивна основа *зна-ти*, до якої суфікс приєднується за допомогою вставного звука [ў]: укр. *землезнавство, лісознавство, мовознавство*; білор. *землязнаўства, лесазнаўства, мовазнаўства*, у яких зараз виділяється суфікс *-вств-о* як варіант суфікса *-ств-о*.

Іноді виникнення дериватів з лівим нарощенням суфікса, або вставним звуком (звуками) типу *строительство, устройство*, які ніби мотивуються і дієсловами (*строить, устройть*) і іменниками (*строитель, устройтель*), вважають результатом перерозкладу [7, 25]. Серед мовознавців є різні погляди щодо явища перерозкладу. На нашу думку, найбільш аргументованим є погляд М. М. Шанського, який основною причиною перерозкладу вважає «вихід з ужитку відповідного до даного слова твірного слова при збереженні в мові інших споріднених слів» типу *кустарник* [17, 215]. Крім того, ми погоджуємося з думкою О. І. Мойсєєва, що не потрібно ототожнювати словотвірну мотивацію з похідністю, бо «мотивація може бути не єдиною (полімотивація), а похідність — тільки єдиною» [9, 140].

Чому ж не можна вважати, що у словах *строительство, устройство* і подібних відбувся перерозклад? Насамперед тому, що вони утворені не від іменникових твірних основ *строитель, устройтель*, а від повних інфінітивних *строи(ть), устрой(ть)*, які є мотивуючими (Уш. с. 562, 1005), і ці твірні слова не вийшли з ужитку; по-друге, тому, що поряд з дериватом *устройство*, що побутує більше в розмовному вжитку, в російській мові широко вживається алодериват *устройство*, утворений від тієї ж самої інфінітивної, тільки усіченої твірної основи *устройть*. На певному етапі історичного розвитку мови один з алодериватів може вийти з ужитку (як це сталося з першим алодериватом дериватем *строительство — строительство*, що побутував у давньоруській мові) або й зникають всі алодеривати, як це сталося з *имство — имѣнство* тощо. Все залежить від конкретних умов.

метательный, макальный — макательный. Пор. також *промывной — промывальный — промывательный* — три алодеривати однієї дериватемі

В українській і білоруській мовах відінфінітивні прикметники на *-тельний* відсутні; як правило, є тільки прикметники на *-ний* від усічених основ і *-льн-ий* — від повних основ, в останніх звук [л] вставний. Пор. укр. *промивний — промивальний* (СУМ, т. 8, с. 227), *розливний — розливальний* (СУМ, т. 8, с. 725—726); блр. *прамыўны — прамывальны* (РБС, с. 536), *разліўны — разлівальны* (РБС, с. 567). Як застарілі в українській мові є такі відінфінітивні прикметники на *-тельний*: *учительний* «який учить, навчає» (СУМ, т. 10, с. 536), *сіятельний* «ясновельможний» (СУМ, т. 9, с. 236). Спосіб виникнення алодериватів типу *розливний — розливальний* описано в статті Ф. Я. Середи [14, 88—89].

Твірна основа як більш конкретна величина і суфікс як більш абстрактна величина — це за своїм характером суперечливі частини, які в акті деривації утворюють єдине ціле (слово). Словотвірні варіанти, або алодеривати,— це результат руху, розвитку мови, бо, як відзначав В. І. Ленін, «розвиток є «боротьба» протилежностей... Єдність (збіг, тотожність, рівнодіяння) протилежностей умовна, тимчасова, минуша, релятивна. Боротьба взаємовиключаючих протилежностей абсолютна, як абсолютним є розвиток, рух» [1, 299].

Усі відзначені деривати з лівим нарощенням суфікса до повної твірної основи разом з відповідними дериватами, утвореними від тих самих, тільки усічених основ є алодериватами однієї деривативи, або словотворчими варіантами слів, а відповідні словотвірні морфи — аломорфами однієї і тієї ж морфеми. Дериватема — це загальна, разом з тим основна одиниця словотвірного рівня, а дериват — конкретне виявлення деривативи, подібно і морфема і морф у морфеміці. І в цьому теж виявляються закони діалектики, бо «окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме» [1, 300]. Таким окремим у галузі дериватології є алодериват, а в морфеміці — аломорф (пор. фонема — фоналофон у фонології і подібе у кожній мовознавчій науці).

Список умовних скорочень

АИ — Акты исторические, собранные археогр. комиссией, т. 1. СПб., 1841; *Б* — Словарь современного русского литературного языка в 17-ти т. М.—Л., 1948—1964 (Большой академический словарь); *Буг.* — *Бугославский Сергей*. Пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та тексти). К., 1928; *Гр.* — Грамоти XIV ст. К., 1974; *Даль* — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х т. М., 1955; *ПБ* — Лексикон словеноросійский Памви Беринди. К., 1961; *Помн.* — Помніки старажытнай беларускай пісьменнасці. Мінск, 1975; *РБС* — Русско-белорусский словарь. М., 1953; *РУС-68* — Русско-украинский словарь. К., 1968; *Сл.* — Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973; *Сл. РЯ* — Словарь русского языка XI—XVII вв. в 6-ти т. М., 1975—1979; *Ср.* — Материалы для словаря древнерусского языка И. И. Срезневского в 3-х т. М., 1958. Фотокопия по изд. 1893—1912 гг.; *ССУМ* — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1. К., 1977, т. 2, 1978; *СУМ* — Словник української мови в 10-ти т. К., 1970—1979; *Тлум.* — Тлумачальні слоўнік беларускай мовы в 3-х т. Мінск, 1977—1979; *УРС* — Українсько-російський словник в 6-ти т. К., 1953—1963; *Уш.* — Толковый словарь русского языка под редакцией Д. Н. Ушакова в 4-х т. М., 1935—1940.

1. *Ленін В. І.* До питання про діалектику.— Повне зібрання творів, т. 29.
2. *Грамматика русского языка*, т. 1. М., 1953. 3. *Земская Е. А.* Об одной особенности соединения словообразовательных морфем в русском языке.— *Вопр. языкознан.*, 1964, № 2. 4. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. 5. *Ковалик І. І.* Про основну мовну одиницю словотвірного рівня.— *Укр. мовознавство*, вип. 4. К., 1976. 6. *Крушевский Н. В.* Очерк науки о языке. Казань, 1883. 7. *Левковская К. А.* Словообразование. М., 1954. 8. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика. М., 1977. 9. *Моисеев А. И. В. В. Лопатин.* Русская словообразовательная морфемика / Рецензия.— *Вопр. языкознан.*, 1979, № 1. 10. *Никитинская Р. П.* Отвлеченные существительные с суффиксом *-ств-* в литературном языке Петровской эпохи.— *Уч. зап. Кемеровского пед.*

ин-та, вып. 3, 1959. 11. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного. М., 1964. 12. Пауленко М. А. Да пытання аб вытворных варыянтах суфікса-ств-а ў беларускай мове.— Даследаванні на беларускай і рускай мовах. Мінск, 1960. 13. Потиха З. А. Школьный словообразовательный словарь. М., 1964. 14. Середа Ф. Я. Гартівний — гартувальний, гартівник — гартувальник.— Культура слова, вып. 15. К., 1978. 15. Словотвір сучасної української мови. К., 1979. 16. Тихонов А. Н. О семантике морфем.— В кн.: Проблемы изучения семантики языка, ч. 2. Днепропетровск, 1968. 17. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968. 18. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971.

Подана до редколегії 17.06.80

О. В. ХАРЧУК, асист., Київський педагогічний інститут

АКЦЕНТУАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИКМЕТНИКОВИХ КОМПАРАТИВІВ

Потреба висловити міру, ступінь вияву ознаки зумовила морфологічні зміни в структурі якісних прикметників, а саме утворення ступенів порівняння, що виступає як специфічна, цілком самостійна категорія [7, 112].

Акцентуаційні моделі розрізняються в залежності від того, які ад'єктивні основи — наголошені чи ненаголошені — виступають твірними для прикметників вищого та найвищого ступенів порівняння.

Прикметники вищого ступеня, утворені за допомогою суфікса **-ш-(-ч)** від наголошених ад'єктивних основ, мають таку акцентуаційну модель *: $A_s + \text{-ш-(-ч)} + \text{-ий-} \rightarrow A'$, напр.: *дужий* — *дужчий*, *високий* — *вищий*, *дешівий* — *дешівчий* та ін.

У творенні та наголошуванні прикметників із суфіксом **-ш-(-ч)** виявляються такі особливості: а) якщо форма вищого ступеня порівняння утворена за допомогою суфікса **-ш-(-ч)** від безсуфіксних односкладових наголошених ад'єктивних основ, то наголос прикметника завжди на корені: *тихий* — *тихийший*, *дужий* — *дужчий*, *довгий* — *довгийший* та ін.; б) якщо твірна основа двоскладова безсуфіксна з наголосом на другому складі, то місце наголосу вищого ступеня прикметників відповідає наголосові звичайного ступеня, напр.: *короткий* — *короткийший*, *багатий* — *багатийший* та ін.; в) у тому разі, коли твірна основа двоскладова суфіксальна з наголосом на суфіксальній морфемі, в процесі деривації в результаті випадання суфіксальної морфемі відбувається зміщення наголосу із суфіксального складу на передсуфіксальний, напр.: *глибокий* — *глибший*, *далекий* — *дальший*, *високий* — *вищий* та ін. У морфемній структурі і в наголошенні цих останніх прикметників і форм типу *дуж-*

* Умовні скорочення: A_s — прикметникова наголошена основа; A'_s — прикметникова ненаголошена основа, A — прикметник з кінцевим наголосом, A' — прикметник з некінцевим наголосом, *-ий* - наголошена прикметникова флексія, *-ий* — ненаголошена прикметникова флексія.

чий, тіхший немає ніяких відмінностей, хоч їх твірні основи — основи прикметників звичайного ступеня — і в морфемній структурі, і в наголошуванні різко відрізняються: *тіх-ий — тіх-ш-ий, гліб-бк-ий — гліб-ш-ий*.

Вищий ступінь порівняння прикметника *кращий* мотивується двома основами — з наголошеним коренем — *красний* і з наголошеним суфіксом — *красівий* (синонім до *красний*). Якщо прикметник *кращий* мотивований прикметниковою наголошеною суфіксальною (але суфікс не становить складу) основою з наголосом на корені, то в процесі деривації місце наголосу не міняється: *красний — кращий*. Якщо ж *красний* утворено від *красівий* — прикметникової наголошеної суфіксальної основи з наголосом на суфіксі, — то суфікс у процесі деривації випадає, наголос перетягується на корінь похідного прикметника: *красівий — кращий*.

Поетичне мовлення та усна народна творчість яскраво ілюструють такі дві можливості творення вищого ступеня порівняння від прикметників-синонімів *красівий* і *красний*. Так, в усній народній творчості зустрічаємо: *На красіву жінку дивитись, а з розумною жити* [3, 654]; *Красне личко — серцю неспокій* [15, 628]; *Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням* [15, 277]; *Наділа баба червоний вінок, щоб була краща од усіх дівок* [15, 677].

В українській поезії зустрічаємо:

Ти стоїш — молода і красива
і сусідам, і рокам назло,
мов тебе крізь валів моїх зливи
море чорне мені принесло. (В. Сосюра)

Від плуга чесного, від рідного заводу
Нас хоче ворог одірвать.
І нашу правду, щастя і свободу
Під ноги підтоптать.

В розгулі хижому він прагне сплюндрувати
Святий здобуток наших рук.
Жадає край наш, красний і багатий
Він виссать, як павук. (М. Рильський)

Ми перетворюємо світ
На світ незмірно кращий.
Хай славиться роботи піт
І люд увесь трудящий. (М. Рильський)

Від прикметників з наголошеною флексією за допомогою суфікса *-ш(-ч-)* форми вищого ступеня порівняння творяться за моделлю: $A_s + \text{-ш(-ч-)} + \text{-ий} \rightarrow A'$, напр.: *старий — старший, рідкий — рідший, легкий — легший* та ін.

У цій групі прикметників розрізняємо ті, які утворені від односкладових ненаголошених основ типу *тяжкий — тяжчий, низький — ніжчий, гіркий — гірший*, та ті, які утворені від двоскладових повноголосних ненаголошених основ типу *молодий — молодший, дорогий — дорожчий*.

Наголос у процесі деривації переноситься з флексії на основу

прикметника. Але якщо у першому випадку є лише одне можливе місце для зміни наголосу, то у другому випадку наголос займає серединну позицію.

У формах вищого ступеня порівняння прикметників, утворених від наголошених ад'єктивних основ за допомогою суфікса *-іш-*, наголошена або коренева, або суфіксальна морфема [3, 55; 14, 61—62]. У визначенні закономірностей наголошування таких прикметників має значення кількість складів у твірній основі, наявність або відсутність суфікса, наголошена чи ненаголошена позиція суфікса. Прикметники вищого ступеня порівняння, утворені за допомогою суфікса *-іш-*, за характером наголошування поділяються на кілька груп.

Від односкладових ненаголошених основ прикметники вищого ступеня порівняння утворюються за моделлю: $A_S + \text{-іш-} + \text{-ий} \rightarrow A'$, напр.: *старій* — *старіший*, *твердій* — *твердіший*, *тупій* — *тупіший*, *глухий* — *глухіший* та ін.

У прикметниках, утворених за цією моделлю, наголос з флексії у твірному слові пересувається на суфікс у похідному прикметнику. Така зміна місця наголосу пояснюється, можливо, тим, що із збільшенням складів у слові наголос намагається зайняти серединну позицію.

Від ад'єктивних наголошених основ за допомогою суфікса *-іш-* вищий ступінь порівняння утворюється за моделлю: $A_S + \text{-іш-} + \text{-ий-} \rightarrow A'$.

У творенні прикметників за цією моделлю виявляються такі закономірності: а) якщо прикметники утворені від односкладових наголошених ад'єктивних основ, то наголос у процесі деривації переноситься з кореня у твірному слові на суфікс у похідному, напр.: *білий* — *біліший*, *сіній* — *синіший*, *сірий* — *сіріший*, *щірий* — *щіріший* та ін.; б) якщо при утворенні вищого ступеня порівняння твірною основою виступає двоскладова, як суфіксальна, так і безсуфіксальна (повногосна), то наголос також, як правило, зміщається на суфікс *-іш-*: *здоровий* — *здоровіший*, *холодний* — *холодніший* та ін. Повногосним формам властиво віддавати наголос у процесі деривації суфіксові похідного прикметника незалежно від того, за допомогою якого суфікса твориться прикметник від повногосної наголошеної ад'єктивної основи (пор.: *здоровий* — *здоровіший*, *здоровенний*, *здоровенький*; *холодний* — *холодніший*, *холодільний*). Якщо в прикметнику повногосся відсутнє, то наголос не перетягується на суфікс у похідному слові, а залишається на тому ж складі кореня: *суб'орій* — *суб'оріший*. За аналогією до прикметників типу *здоровіший* вживаються з наголосом на суфіксальній морфемі і прикметники *поганій* — *поганіший*, *червоний* — *червоніший*; в) за допомогою суфікса *-іш-* вищий ступінь порівняння прикметників утворюється і від суфіксальних прикметників з наголосом на суфіксі. При цьому наголос у процесі деривації або не міняє позиції, напр.: *вродливий* — *вродливіший*, *барвистий* — *барвистіший*, або ж переміщається з суфікса у твірній основі на су-

фікс вищого ступеня порівняння **-іш-**, напр.: *красівий* — *красивіший*; г) якщо ж прикметники за допомогою суфікса **-іш-** утворюються від суфіксальних основ (причому суфікс не творить складу) із наголосом на корені, то похідні прикметники зберігають місце наголосу твірних слів, напр.: *дотепний* — *дотепніший*, *радісний* — *радісніший* та ін.

Пам'ятки української мови, починаючи з XVI ст., широко відображають наголошування форм вищого ступеня порівняння прикметників, утворених за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-**, **-ьйш-** (**-ійш-**). Прикметники вищого ступеня порівняння на **-шій** утворювались, як і в сучасній мові, від односкладових і повноголосних двоскладових основ, що закінчуються на один приголосний. Наголошування у таких прикметників завжди на корені: *ста́рший* [9, 24], *ю́нший* [1, 80], *моло́дший* [1, 77]. У прикметників *корóтшое* [6, 23 зв.], *корóтший* [10, 17], *ви́шша*, *на́зша* [10, 19], які, безумовно, теж являють собою утворення на **-шій**, у твірній основі другий суфіксальний приголосний випадає. Якщо ж односкладова основа закінчується двома приголосними, то прикметники першого ступеня порівняння утворювались за допомогою суфікса **-ьйш-** (**-ійш-**) [5, 90—91]; наголос, як правило, завжди падав на суфіксальний голосний: *ми́ленн'ьйший*, *набо́жн'ьйший*, *л'ьнів'ьйший* [1, 139], *скромн'ьйший*, *гла́вн'ьйший* [13, 47], *св'ьтл'ьйше* [13, 42], *стра́шн'ьйший* [6, 112 зв.], *тепл'ьйшу* [10, 50].

Для прикметників, утворених від односкладових основ за допомогою суфікса **-ьйш-** (**-ійш-**), характерним, як і в сучасній мові, було наголошування на суфіксальній морфемі. Не становлять винятку і прикметники, утворені від основ з більшою кількістю складів: *свободн'ьйший* [1, 61], *передн'ьйший* [1, 72], *покорн'ьйший* [1, 132], *гла́вн'ьйший* [13, 47], *головн'ьйше* [9, 58], *австевн'ьйше*, *достоєв'ьйше* [13, 42].

Таким чином, наголошування на суфіксі для таких прикметників становило норму. Однак зустрічаються, хоч і дуже рідко, форми з наголосом на корені, напр.: *стра́шн'ьйший* [6, 5]. Таке наголошування у формах вищого ступеня порівняння пізніше вийшло з ужитку.

Майже послідовне наголошування на суфіксальній морфемі **-ьйш-** (**-ійш-**) у формах вищого ступеня порівняння, як і у відповідних формах російської мови, пояснюється «тенденцією до переносу наголосу на суфікс, що здійснюється в межах односкладових основ» і «являє собою розширення цього принципу за аналогією до односкладових основ» [2, 35].

Із майже послідовним суфіксальним наголосом фіксуються форми вищого ступеня порівняння на **-айш**, що пізніше в українській мові вийшов з ужитку, витіснившись суфіксом **-іш-** або **-ш-**, напр.: *тонча́йшое*, *легча́йшое* [6, 142] (суч. укр. *тонкіший*, *тонший*), причому прикметник із наголосом на суфіксі **-айш-** знаходимо ще в давньоруській мові: *множа́йша* сілы [12, 7]. Відзначений суфіксальний наголос прикметника в давньоруській мові не суперечить твер-

дження про первинність кореневого наголосу в таких прикметниках, тому що в XVI ст. фіксується ця ж форма з кореневим наголосом: *множайша* [13].

Окремі прикметники сучасної української мови мають у вищому ступені порівняння суплетивні форми: *великий* — *більший*, *хоробий* — *крівчий*, *поганий* — *гірший*, *малий* — *менший* та ін. Наголошування таких прикметників завжди кореневе (пор. у пам'ятках: *болій*, *боліий* [9, 28], *боліий* [6, 26], *меншимъ* [10, 66] тощо.

Форми на й вищого ступеня порівняння, як відомо, в сучасній українській мові утворюються: а) додаванням префікса *най-*, який може бути ускладнений частками-префіксами *що-*, *як-*, до форм вищого ступеня порівняння; б) додаванням слів *найбільш*, *найменш* до форм звичайного ступеня порівняння прикметників. Ці форми послідовно зберігають наголошування форм вищого ступеня порівняння; утворюються за моделлю: *най-*(*якнай-*, *щонай-*) + A_S/A_S + *-іш-*, *-ш-*(*-ч-*) + *-ий*(*-ій*) → А, напр.: *більший* — *найбільший*, *щонайбільший*, *крівчий* — *найкрівчий*, *якнайкрівчий*, *менший* — *найменший*, *щонайменший*, *доробчий* — *найдоробчий*, *якнайдоробчий*, *детальніший* — *найдетальніший*, *щонайдетальніший*, *міцніший* — *найміцніший*, *якнайміцніший*, *радісніший* — *найрадісніший*, *якнайрадісніший*, *правдівіший* — *найправдівіший*, *якнайправдівіший* та ін.

Пам'ятки української мови фіксують цікаві явища в наголошуванні прикметників найвищого ступеня порівняння. В староукраїнській мові найвищий ступінь порівняння утворювався від форм вищого ступеня з суфіксами *-ш-*, *-ьйш-*(*-ійш-*) за допомогою префікса *най-*, рідше *на-*. Більш-менш послідовно можна простежити наголошування на суфіксі у формах найвищого ступеня порівняння прикметників, утворених за допомогою префіксів від форм вищого ступеня з суфіксом *-ьйш-*(*-ійш-*), напр.: *найвыборнѣйшій* [1, 47], *найдгосподственѣйше* [1, 51], *найсцнѣйшій* [6, 10], *наймоцнѣйшимъ* [10, 49], *найсвѣжѣйше* [10, 51], *наизимнѣйшую* [10, 55], *наймѣлкішою* [10, 56], хоч інколи в подібних прикметниках зустрічаємо два наголоси: на суфіксі і на префіксі: *найгѣрѣйнѣйшій* [6, 11]. Відзначене явище свідчить про те, що варіативність позиції наголосу розглядуваних форм була результатом переміщень наголошування вихідних форм. Підтвердженням цьому служать дані, що характеризують окремі південно-західні говори. Так, пам'ятки XVII ст. фіксують форми найвищого ступеня порівняння прикметників з суфіксом *-ш-* і префіксом *най-* також з наголосом на префіксі: *найлучшій*, *найлѣпшій* [1, 69, 70], *найвышшым* [6, 30 зв.], *найвышшій* [6, 32 зв.], *найвышшій* [1, 155; 6, 111]. Наголошування на префіксі у формах найвищого ступеня порівняння прикметників характерне тепер для говорів Закарпаття, де маємо *найменший* [16, 60]. З таким же наголосом подібні прикметники фіксуються і в «Словарі...» Є. Желехівського: *найдобрійший*, *найпритрбний* [7, 478], хоч у цьому ж джерелі зустрічаємо і кореневе наголошування (пор.:

найгірший, найменший — 7, 478 та ін.). У більшості ж говорів української мови прикметникам найвищого ступеня порівняння з суфіксом *-ш-* і префіксом *най-* властиве кореневе наголошування, напр.: *наймолодший* [119, 88—89], *найдужчий, найбільший* [4, 38], *найдобуший* [17, 135]. У пам'ятках XVII ст. знаходимо і такі форми прикметників, які свідчать про хитання в акцентній системі, напр.: *найвишийї* [6, 7 зв.], *найвѣшишого і найвѣшійї* [6, 32], *найвѣшишомь і найвѣшомь* [6, 214], *найвѣшише* [6, 239], або просто кореневе наголошування, напр.: *найльпхій* [1, 47], *наймѣнаА* [6, 221], *найблпнаА* [6, 221, 241]. У пам'ятках же XVIII ст. майже послідовно вживаються форми найвищого ступеня порівняння прикметників з кореневим наголосом, напр.: *найлѣбше* [10, 54, 55], *наймѣншой* [10, 63].

Зрідка в пам'ятках зустрічаються форми найвищого ступеня порівняння прикметників з суфіксом *-ш-*, утворені за допомогою двох префіксів, напр.: *пенайдорѣжшюю* [6, 104 зв.]. Префікс *пре-*, що підсилює значення найвищого ступеня порівняння, на наголошування прикметника не впливає.

У прикметниках найвищого ступеня порівняння з суфіксом *-ш-* (*-ійш-*) завжди зберігається наголос вищого ступеня як у мовленні діалектному, так і в сучасній українській літературній мові (пор. діал.: *найстарійши, найдобрійши* [11, 88—89], літ.: *найгрубіший, найтепліший, найсмачніший, найзеленіший*).

Таким чином, формам найвищого ступеня порівняння прикметників властивий в сучасній українській мові некінцевий наголос. Кінцеве наголошування спостерігається лише в тих випадках, коли найвищий ступінь порівняння виступає у вигляді аналітичних форм, де слова *найбільш, найменш* додаються до прикметника з кінцевим наголосом, напр.: *найбільш дорогій, найменш дорогій* (пор.: *найменш активний*).

1. Беринда П. Лексиконъ славенороссій. 1627. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1961.
2. Бромлей С. В. Место ударения в формах сравнительной степени в русском языке. — Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, т. 8. М., 1955.
3. Булаховский Л. А. З історичних коментаріїв до української мови. — Мовознавство, т. 8. К., 1949.
4. Верхратский І. Говір батюків. — ЗНТШ, т. 15. Львів, 1912.
5. Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй. Х., 1970.
6. Галатовський І. Ключ розуміння. К., 1959.
7. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978.
8. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар, т. 1—2. Львів, 1886.
9. Зизаній Л. Лексис. 1596. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1964.
10. Книжица для господарства. Львів. 1788.
11. Лисенко П. С. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині. — В кн.: Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. К., 1954.
12. Новий завѣтъ. Фотокопія рукопису 1355 р. М., 1892.
13. Острозький збірник, 1588.
14. Погрібний М. І. Давній — давніший. Могутній — могутніший. — Рідне слово, вип. 8. К., 1974.
15. Українські народні прислів'я і приказки. К., 1963.
16. Чучка П. П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода. — Доповіді та повідомлення Ужгородського ун-ту, № 3. Серія філол. Ужгород, 1958.
17. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР, На північ від Дністра. Львів, 1957.

Подана до редколегії 12.06.80

СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ СПІЛЬНОГО РОДУ

Словотвір іменників спільного роду ще не знайшов всебічного висвітлення. У монографії І. І. Ковалика на широкому фактичному матеріалі подається опис лише суфіксальних утворень іменників спільного роду, до того ж далеко не всіх словотвірних типів [1, 94—105]; І. Ф. Молдаван у роботі «Апелятивні іменники спільного роду в сучасних східнослов'янських мовах» також віддає перевагу лише суфіксальному словотвору іменників спільного роду [3, 66—71]; у книзі «Словотвір сучасної української літературної мови» це питання розглядається ще вужче, аналізуються тільки деякі віддієслівні деривативні одиниці суфіксальної похідності [4, 63—64]. Іменники ж спільного роду утворюються й іншими способами словотвору, що організують словотвірну систему (мікросистему) цього класу слів. Слід підкреслити, що утворення іменників спільного роду для сучасної української мови малопродуктивне і непродуктивне, однак як деривати вони займають помітне місце у словотвірній системі сучасної української мови і мають свої ознаки й закономірності.

Іменники спільного роду є похідними одиницями, дериватами із словотвірним значенням особи, яка одержує оцінку за діями та вчинками, одиницями, що виникають внаслідок словотворчого процесу на іменниковій, прикметниковій та дієслівній словотвірній базі за допомогою словотвірних формантів негативно-експресивного значення, зрідка позитивно-експресивного, власне, є агентивно-атрибутивними словотвірними структурами, окремим словотвірним класом у словотвірній категорії особи (діяча) іменників*.

Специфікою дериваційного процесу у сфері іменників спільного роду є утворення слів цього класу майже виключно за допомогою морфологічного способу словотвору, найактивніше — його суфіксального різновиду, з інших способів дуже обмежено виявляє себе ще лексико-семантичний. Утворення слів іде за існуючими для всіх іменників моделями, з використанням у ролі дериваторів здебільшого (у тому числі й нульових), зрідка префіксів, частково складання слів та основ.

Суфіксальний словотвір іменників спільного роду формує ряд словотвірних типів різної міри продуктивності. Дериваційний формант таких утворень — суфікс, що, як правило, відзначається помітною диференційною ознакою уплані змісту, — експресивністю, оформляє часто кілька словотвірних типів.

З неважливо-збільшувальний, іронічно-прихильний суфікс -ага (-яга):

1. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, дія якої (чи перебування у певному стані) визначає її характер, поведінку: *бродяга (бродити)*, *мотяга (мотати)*, *плутяга (плутати)*, *трудяга (трудитись)*.

* Про критерії виділення іменників спільного роду див. [2, 71—77].

2. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи, характер якої (чи сприйняття якої) визначається ознакою, названою твірною основою: *бідняга (бідний), добряга (добрий), симпотяга (симпатичний) **, *скуп'яга (скупий), сутяга (сутяжний)*.

3. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, що одержала типову рису за предметом, до якого схильна чи під впливом якого знаходиться: *бідага (біда), діляга (діло), молодчага (молодець), скупердяга (скупердя), стиляга (стиль)*.

З неважливо-збільшувальний, презирливий суфікс **-ака(-яка)**:

4. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи за дією, що стала стилем поведінки: *випивака (випивати), вихваляка (вихвалитись), задирака (задиратись), задавака (задаватись), зівака (зівати), запивака (запити), кривляка (кривлятись), невмивака (не вмиватись), опияка (опитись), писака (писати), потіпака (потіпати), співака (співати), трудяка (трудитись), роззявляка (роззявляти)*.

5. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи з ознакою, названою твірною основою: *бідняка (бідний), відчаяка (відчайний), добряка (добрий)*.

6. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, характер та вдача якої сформувались під впливом предмета (чи особи), названих твірною основою: *бідака (біда), забіяка (забий — удар), заводіяка (заводій), злодіяка (злодій), мугиряка (муگیر), розумака (розум)*.

З неважливо-презирливий, іронічний суфікс **-ко**:

7. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, яка набула типової ознаки за дією: *забудько (забути), крутько (крутити), чванько (чванитись)*.

8. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи з типовою рисою, названою твірною основою: *глушко (глухий), тишко (тихий), діал. загайко (загайний — повільний)*.

9. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, що актуалізується за предметом, названим твірною основою: *смішко (сміх), слинько (слина), сонько (сон)*.

З грубіло-збільшувальний, презирливий суфікс **-уга (-юга)**:

10. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, носія типової ознаки за дією: *волоцюга (волочитись), сіпуга (сіпати), хапуга (хапати)*.

11. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи, вдачею якої стала ознака, названа твірною основою: *відчаюга (відчайний), ледацюга (ледачий), діал. невдалюга (невдалий)*.

* Тут і в подібних випадках прикметниковий суфікс усікається.

12. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи з більш посиленими рисами характеру і поведінки, ніж у названої твірною основою: *бандюга (бандит), злодіюга (злодій), ледарюга (ледар), п'янчуга (п'яниця), вульг. сволоцюга (сволоч), скнарюга (скнара)*.

Деякі суфікси виводять іменники спільного роду не від усієї словотвірної бази, властивій цьому словотвірному класові, а від обмеженої, часом лише від однієї частини мови, а виведені ними словотвірні типи охоплюють невелику кількість слів, часто лише два.

Іронічно-презирливий, часом іронічно-прихильний суфікс **-аха (-яха)**:

13. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, носія ознаки за дією, що стала вдачею: *дбаха (дбати), невдаха (не вдається), потіпаха (потіпати), діал. захвойдаха (захвойдатись — забруднитись)*.

14. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, вдача та риси характеру якої визначаються предметом, названим твірною основою: *бідаха (біда), розумаха (розум), сіромаха (сірома)*.

Фамільярно-прихильний суфікс **-ина**:

15. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, що актуалізується за предметом, названим твірною основою: *дружина (друг, пор., у М. Стельмаха: «Її голова б'ється на широких міцних грудях дружини»), молодчина (молодець), сиротина (сирота)*.

Фамільярно-осудливий суфікс **-иця**:

16. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи, що актуалізується за ознакою, названою твірною основою: *недбайлиця (недбайливий), п'яниця (п'яний), розумниця (розумний)*.

Зневажливо-іронічний суфікс **-ка**:

17. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, носія типової ознаки за дією: *вискочка (вискочити), недоучка (недовчитись)*.

18. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи, поведінку якої визначає ознака, названа твірною основою: *драпіжка (драпіжний), невидимка (невидимий)*.

Суфікс **-ка** широко використовується в іменниках спільного роду, як і в інших класах іменників, для утворення здрібнених та пестливих форм від іменників спільного роду: *бідолашка (бідолаха), забіячка (забіяка), драпічка (дряпіка), злючка (злюка), калічка (каліка), роботязька (роботязя)*.

Суфікс осуду та іронічно-фамільярної прихильності **-ло (-ило, -йло, -идло)**:

19. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, що є носієм ознаки за типовою для неї дією: *агакало (агакати), базікало (базікати), дурило (дурити), зубрило (зубрити), міняйло (міняти), страцило, страцидло (страцити)*.

Зневажливо-іронічний суфікс **-оха**:

20. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, виконувана дія якої стала її вдачею: *мандрьоха (мандрувати), пройдоха (пройти), чистьоха (чистити)*.

Суфікс фамільярної прихильності та іронії **-са**:

21. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи за виявом її дії: *крикса (кричати), плакса (плакати), рюмса (рюматити), хникса (хникати)*.

Зневажливо-збільшувальний, презирливий суфікс **-юка (-юка)**:

22. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи з посиленою типовою рисою у порівнянні з названою твірною основою: *злودیюка (злодій), сатанюка (сатана)*.

23. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи з ознакою, названою твірною основою: *злюка (злий), скаженюка (скажений)*.

Зневажливий та іронічно-фамільярний суфікс **-уха (юха)**:

24. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, виконувана дія якої стала її вдачею: *говоруха (говорити), пор., у І. Котляревського: «Дрансес був дивний говоруха», замазуха (замазатись), сплюха (спати)*.

Фамільярно-іронічний суфікс **-уша**:

25. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, носієм ознаки за дією: *гаркуша (гаркавити), кликуша (кликати)*.

Досить активно утворюються іменники спільного роду за допомогою нульового суфікса:

26. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, дія якої стала рисою її характеру, поведінки: *базіка (базикати), заблуда (заблудитись), забрьоха (забрьохатись), задира (задиратись), замурза (замурзатись), маруда (марудити), недоїда (недоїдати), недотика (не дотикатись), недоторка (не доторкатись), ненажера (не нажертись), непосида (не посидіти), нероба (не робити), нетяма (не тямити), перебреха (перебрехати), пролаза (пролазити), прибудда (прибуддитись), причепа (причепитись), підлиза (підлизатись), роззява (роззявити), рева (ревти), рюма (рюматити), сирота (сиротити), скнара (скнарити), сутяга (сутяжити), шкандиба (шкандибати)*.

27. Словотвірний відприкметниковий тип із словотвірним значенням особи, риси характеру та лінії поведінки якої склалися з ознаками, названими твірною основою: *бідолаха (бідолашний), бездара (бездарний), дотепа (дотепний), ехида (ехидний), незграба (незграбний), неотеса (неотесаний), недоріка (недорікий), недолуга (недолужний), нахаба (нахабний), нечепура (нечепурний), нечупара (нечупарний), нікчема (нікчемний), рівня (рівний), понура (понурий), скареда (скарений), почвара (почварний)*.

28. Словотвірний відіменниковий тип із словотвірним значенням особи, що зазнала впливу предмета, названого твірною основою: *молодця (молодець), нюня (нюні), нехлюя (нехлюй), привереда (привереди), соня (сон)*.

У словотвірній системі іменників спільного роду наявні дериваційні суфікси, що обслуговують лише цю систему і для утворення іменників інших класів не використовуються. Це в значній частині нерегулярні суфікси, що виводять переважно одне слово, а якщо й кілька, то від основ різних частин мови, зрідка словотвірний тип.

Іронічно-зневажливий суфікс **-ура (-пура)**:

29. Словотвірний віддієслівний тип із словотвірним значенням особи, типову рису якої визначає дія: *замазура (замазатись), мацапура (мацати), танцюра (танцювати)*.

Суфікс зневаги **-епа**: а) для відприкметникового утворення: *лайл. дурепа (дурний)*. Суфікс презирливості **-ига (-іга)**: а) для віддієслівного утворення: *товпига (товпити — натоптувати, набивати)*; б) для відіменникового утворення: *лайл. суціга (сука)*; Суфікс зневаги **-инда (индя)**: *скупинда, скупиндя (скупий)*; Суфікс співчутливості **-ега**: *сердега (сердешний)*; Суфікс співчутливості **-ека**: *сердека (сердешний)*; Суфікс зневаги **-да**: *пройда (пройти), знайда (знайти)*; Іронічно-зневажливий суфікс **-ута**: *плохута (плохий)*; Суфікс іронічної оцінки **-оня**: *тихоня (тихий)*; Суфікс **-ша**: *лівша (лівий)*; Іронічний суфікс **-оша**: *святоша (святий)*; Зневажливий суфікс **-ика**: *задерика (задиратись)*; Зневажливий суфікс **-що**: *ледащо (ледар)*; Суфікс співчуття **-ома**: *сірома (сірий)*; Суфікс зневажливості **-ердя**: *скупердя (скупий)*.

У словотвірному класі іменників спільного роду спостерігається явище паралельного утворення одиниць від однієї твірної основи з тим же чи близьким словотвірним значенням за допомогою різних суфіксів: *бідага — бідака — бідаха, бідняга — бідняка, сердега — сердека, добряга — добряка, трудяга — трудяка, злодіюга — злодіюка, розумака — розумаха, потіпака — потіпаха, тишко — тихоня*. Причину цього явища можна вбачати в однозначності чи значеннєвій близькості суфіксів, а з другого боку, й у фонетичній огласовці самих дериваторів, у наявності спільних звукових елементів у їх складі.

Специфікою дериваційного процесу іменників спільного роду є утворення нових словотвірних форм від дериватів цього ж класу за допомогою суфіксів, які вносять додатковий елемент у словотвірне значення — збільшену, посилену оцінку: *ледащо — ледащиця, п'яниця — п'янчуга, розтяпа — розтяпака, скнара — скнарюга*. Окремо слід спинитися на утвореннях від прикметника *скупий*. Від цього слова виникають паралельні утворення за допомогою нерегулярних суфіксів **-ердя**, **-инда (-индя)**, **-ендра (-индра)**: *скупий — скупердя, скупинда, скуперендра, скупиндра*. Від деривата *скупердя*

суфікси **-яга** та **-яка** виводять паралельні форми вторинної деривації: *скупердя* → *скупердяга*, *скупердяка*; від *скупиндя* → *скупиндяга*; від *скупендра* → *скупиндра*, *скупендряга*, *скупиндряга*. Така розгалужена словотвірна парадигма похідного слова викликається необхідністю вираження різного ступеня негативної оцінки особи, якій характерна риса скупості.

Префіксальним різновидом морфологічного способу словотвору творяться лише кілька слів, іменників спільного роду: *недотена* (*дотена*), *незнайко* (*знайко*)*, *посінака* (*сінака*).

Відомий іменникам спільного роду й спосіб словотвору з двома твірними основами, зокрема такі його різновиди, як безафіксно-складний (чисте складання), суфіксально-складний та зрощенневий.

Безафіксно-складним способом словотвору виводяться такі словотвірні типи іменників спільного роду з двома твірними основами:

1. Словотвірний тип, витворений складанням прикметникової основи та іменника, із словотвірним значенням особи, що сприймається за зовнішніми ознаками: *кривошия*, *дурносіміх*, *одчайдух*.

2. Словотвірний тип, витворений складанням іменника (чи іменникової основи) з іншим іменником, із словотвірним значенням особи, що характеризується за вчинками: *братовбивця*, *людиновбивця*, *лайл. псявіра*, *листоноша*, *книгоноша*.

3. Словотвірний тип, сформований складанням займенника з іменником, із словотвірним значенням особи, що визначається за внутрішніми ознаками: *самовбивця*, *всезнайко*.

4. Словотвірний тип, виведений складанням прикметникової основи та іменника здрібнілої форми, із словотвірним значенням особи з типовими зовнішніми ознаками: *білоручка*, *кривоніжка*, діал. *криворучка*.

Складно-суфіксальним різновидом виводяться такі словотвірні типи:

5. Словотвірний тип, що виникає внаслідок складання іменника (чи іменникової основи) та дієслівної основи з нульовим суфіксом, із словотвірним значенням особи, актуалізованої за дією: *снохода*, *сновида*, *гріховеда*, *верховеда*.

6. Словотвірний тип, виведений складанням прислівника та дієслівної основи з нульовим суфіксом, із словотвірним значенням особи, що визначається за типовою дією: *важкодум*, *просторіка*, *пустомеля*, *скоробреха*.

7. Словотвірний тип, утворений складанням займенника та дієслівної основи з суфіксом **-к**, із словотвірним значенням особи, що характеризується за дією: *самоучка*, *самогубця*.

Поодинокими утвореннями є: *одноручка*, *багатознайка*, *малолітка*, *лежбека*.

Зрощенневий різновид словотвору іменників спільного роду виводить лише один словотвірний тип, що постає в результаті зрощен-

* Імовірно, що утворення іменника *незнайко* паралельно іде і морфологічним способом, за допомогою суфікса **-ко** від дієслова: *не знати* → *незнайко*.

ня наказової форми дієслова з іменником: *зайдиголова, зірвиголова, пробийголова, шибайголова, урвиголова, варивода, паливода, нерозлийвода, убийдуша, знайдибіда*.

Утворюються іменники спільного роду й лексико-семантичним способом словотвору, проте дія його обмежена кількома фактами: *одоробло* (із значення «громіздкий предмет» розвивається значення «незграбна людина»), *розмазня* (назва рідкої їжі переноситься на нерішучу людину), *таракало* (назва іграшки переходить на людину, що багато і беззмістовно говорить — *пустомеля*), *тютя* (дитяча назва курки переходить на нерозторопну людину), *шкода* (назва втрати, збитків переноситься на людину, що завдала їх).

Таким чином, для утворення іменників спільного роду активізуються такі способи словотвору: для творення слів з однією твірною основою — суфіксальний різновид морфологічного способу (у тому числі й нульовим суфіксом), для деяких слів — префіксальний; для творення слів з двома твірними основами — безафіксно-складний, складно-суфіксальний, зрощенневий. Ці способи словотвору іменників спільного роду забезпечують утворення таких дериваційних одиниць, компонентом словотвірного значення яких є експресія, здебільшого негативна, зрідка позитивна. А останнє обумовлює функціональні здатності слів цього класу — сферу розмовного мовлення.

Структуру словотвору іменників спільного роду утворює сукупність 29 словотвірних типів з однією твірною основою, сім словотвірних типів з двома твірними основами, декілька поодиноких утворень та кілька одиниць, утворених лексико-семантичним способом.

Систему словотвору іменників спільного роду складають в основному суфіксальні деривативи із суфіксами суб'єктивної оцінки, набагато менше деривативом з двома твірними основами, функціонують й окремі різноструктурні деривативи, що залишаються поза словотвірним інваріантом (деривативою).

1. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. ч. 1. Львів, 1958. 2. Леонова М. В. Іменники так званого спільного роду. — Мовознавство, 1969, № 6. 3. Молдаван І. Ф. Апетитивні іменники спільного роду в сучасних східно-слов'янських мовах. — Мовознавство, 1973, № 3. 4. Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979.

Подана до редколегії 18.06.80

М. П. ТИМЧЕНКО, ст. викл., Миколаївський педагогічний інститут

**СЛОВОТВОРЧО-СЕМАНТИЧНА І ФУНКЦІОНАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ЯКІСНИХ ВІДІМЕННИКОВИХ
ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -Н- У
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Серед якісних прикметників іменникової твірної основи, утворених морфологічним способом словотворення, найбільшу кількість (85% від загальної кількості якісних відіменникових прикмет-

ників) в українській мові становлять прикметники, утворені шляхом суфіксації. В свою чергу найпродуктивнішим у цій групі прикметників є суфікс *-н-*. Якісні відіменникові прикметники з названим суфіксом становлять 23% від загальної кількості якісних відіменникових прикметників. Історія сучасних прикметників на *-н-* пов'язана з словотворчим елементом *-пб-*, який є одним із первинних і найпродуктивніших суфіксів у словотворенні всіх слов'янських мов [5, 70].

Твірними основами для якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-н-* виступають найчастіше іменники жіночого (47,8% від загальної кількості якісних відіменникових прикметників з названим суфіксом) та чоловічого (46,3%) родів, значно рідше — середнього (4%) та спільного (1,9%). Суфікс *-н-* поєднується з твірними основами іменників II (49,5%) — *піт* → *пітний*, *диво* → *дивний*, I — *надія* — *надійний* (42,9%) та III (7,6%) — *злість* → *злісний* відмін. Серед твірних слів якісних прикметників названої категорії переважають іменники — назви неістот (93% порівняно з іменниками — назвами істот, які становлять 7%) з абстрактним значенням: *розум* → *розумний*, *печаль* → *печальний* та ін.

В. В. Виноградов відзначав велику можливість сполучуваності суфікса *-н-* з різними основами іменників у групі прикметників російської мови [1, 222]. Це стосується прикметників із суфіксом *-н-* і в українській мові. Однак можливості сполучення словотворчих морфем визначаються у словотворенні української мови рядом взаємодіючих один з одним факторів семантичних, лексико-семантичних, формальних, фонетичних та ін. Так, суфікс *-н-* дуже рідко поєднується з твірними основами з двома кінцевими приголосними (за винятком поодиноких випадків — здебільшого слів іншомовного походження: *інтелігент* → *інтелігентний*, *азарт* → *азартний* і под.). Разом з тим суфікс *-н-* легко поєднується з твірними основами на кінцевий приголосний, крім [ф] та звукосполучення [шч] (орфографічно **Щ**), якому передують голосний. Найлегше приєднується суфікс *-н-* до твірних основ на приголосні: [н], [т], [д], [р], [л], [л'], [с], [в] (*сонний*, *секретний*, *нарядний*, *вірний*, *скандальний*, *моральний*, *квасний* та ін.) У групі якісних прикметників із суфіксом *-н-* твердому і м'якому приголосному твірної основи відповідає твердий приголосний перед суфіксом у прикметнику (за винятком [Л'] і [Л]): *грязь* → *грязний*, *гнів* → *гнівний* та ін. Твірній основи на [л], [л'] в прикметнику відповідає [л']: *воля* → *вільний*, *сила* → *сильний* та ін.

Суфікс *-н-* здебільшого (в 55,9% прикладів) поєднується з двоскладовими твірними основами: *голодний*, *сумнівний*, менше — з трискладовими і найменше — з односкладовими (*чадний*).

При творенні похідного якісного прикметника відбувається взаємопритосовування сполучуваних складників-морфем, викликаючи певні морфологічні процеси. Найширше в цій групі прикметників представлена елізія. Як морфонологічне явище вона усуває

збіг приголосних на морфемних межах, тим самим створюючи можливість приєднання суфікса до основи [3, 138]. Відсікаються найчастіше перед суфіксом **-н-** кінцеві приголосні твірної основи [т], [л], [г] та суфікс **-к-**: *радість* → *радісний*, *масло* → *масний*, *нудьга* → *нудний*, *суперечка* → *суперечний* та ін. Чергування як на морфемних межах, так і в середині кореневого морфа також є одним із випадків взаємопритосовування сполучуваних морфем. Так, у прикметниках, утворених від іменникових основ на [г], [к], [х], перед суфіксом **-н-** відбувається закономірна палаталізаційна зміна задньоязикових [к], [х] та глоткового [г] у шиплячі [ч], [ш], [ж] за законом першого перехідного пом'якшення: *лірика* → *ліричний*, *утіха* → *утішний*, *увага* → *уважний*.

У коренях найчастіше чергуються голосні [o] — [i] (*воля* → *в і л ь н и й*), поодинокими є приклади чергування [e] — [i], [E] — з фонемним нулем звука.

Наголос у 86% прикметників із суфіксом **-н-** збігається з наголосом в іменниках, від яких утворені ці прикметники: *увага* → *уважний*, *друг* → *дружний*, хоча ця закономірність здебільшого у прикметниках, твірними основами яких виступають іменники чоловічого роду II відміни, не витримується послідовно до кінця: *сміх* → *смішний*, *сум* → *сумний* та ін.

При дослідженні семантичної залежності похідних прикметників від семантичної структури твірних іменників враховуємо, що семантика твірного слова є тим фундаментом, на якому будується семантика похідного, що кожне похідне слово виникає на базі суворо визначеного значення твірного [6, 177—179]. Виходячи з цього, у групі якісних прикметників із суфіксом **-н-** виділяємо сім основних типів семантичних співвідношень між смисловими структурами іменників і прикметників:

1. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані основами моносемантичних твірних іменників. У прикметниках цієї групи семантика однозначних прикметників типу *азартний*, *запахний*, *панічний* та подібних повністю мотивується семантикою однозначних іменників *азарт*, *запах*, *паніка*. Розглянутий тип семантичної кореляції досить продуктивний, він становить 23% від загальної кількості якісних відіменникових прикметників з суфіксом **-н-**.

2. Полісемантичні якісні прикметники, мотивовані твірною основою полісемантичних іменників, — досить продуктивний тип семантичного співвідношення (20%). Це прикметники, у яких кожному значенню ставиться у відповідність певне значення іменника. Так, іменник *каверза* має два значення. Від першого значення іменника («підступ, який хто-небудь чинить, щоб ускладнити, заплутати справу, зробити шкоду; інтрига») формується перше значення прикметника *каверзний* («який містить у собі каверзу; заплутаний, складний»). *Каверзний питань їй більше не ставили* (Ю. Збанацький), а від другого значення іменника *каверза* («злий, підступний жарт, зла витівка») — друге значення прикметника («схильний чинити каверзу; підступний (про людину)»): *каверзний чоловік*.

3. Полісемантичні прикметники, що мають нові значення порівняно із значеннями твірних іменників, — найпродуктивніший тип семантичного співвідношення. Він нараховує 25% від усіх якісних відіменникових прикметників з суфіксом **-н-**. У цій групі слів нові значення прикметника — це здебільшого переносні значення. Так, іменник атлас має одне значення — «шовкова або напівшовкова блискуча і гладенька тканина з лиця». На основі цього значення виникає перше значення відносного прикметника («зроблений з атласу»): *атласна сукня*, а друге значення прикметника (в даному разі якісне) виникає в результаті переносного вживання цього ж прикметника — («схожий на атлас, гладенький, блискучий»): *Внизу, між борами, химерно звивалася, вся в сонячних бурунах, атласна бинда ріки* (О. Донченко). За таким типом семантичної кореляції формується семантика прикметників *ажурний, бархатний* та ін.

4. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані одним із значень полісемантичного твірного іменника. Цей тип семантичного співвідношення у порівнянні з попередніми непродуктивний, він охоплює лише 5% прикметників з суфіксом **-н-**. Так, із двох значень діалектного іменника гонор прикметник сформувався, вибравши перше значення іменника, і вживається у значенні «з гонором».

5. Полісемантичні якісні прикметники, мотивовані основами моносемантичних іменників, — тип семантичного співвідношення, який, як і попередній, охоплює лише 5% прикметників із суфіксом **-н-**. Так, обидва значення прикметника *ненависний* (перше — «до якого відчуває хто-небудь ненависть, огиду»: *Любов Степанівна не прислухалася, вона відчувала тільки ненависний запах паленої сірки* (А. Головка), друге — «сповнений ненависті до кого-небудь»: *Чого ви такі ненависні до його (Василя)? — допитувалась у братів Галя* (Панас Мирний) формуються на базі одного й того ж значення іменника *ненависть* — «почуття великої неприхильності, ворожості до кого-, чого-небудь». А в прикметнику *журний*, наприклад, усі три значення мотивуються одним і тим же значенням іменника жура — «почуття туги, смутку, печалі».

6. Полісемантичні прикметники, мотивовані вибірково твірними основами полісемантичних іменників. Наприклад, першим значенням іменника *печаль* («те, що засмучує кого-небудь, завдає комусь горя, журби») мотивується перше значення прикметника *печальний* («сповнений печалі»): *Десь у снігах печальна мати про сина згадує свого* (В. Сосюра). І друге значення прикметника *печальний* («сповнений горя; тяжкий, безрадісний»): *Було це тоді, коли кров і штики дала нам година печальна...* (В. Сосюра), друге ж значення іменника, яке вживається лише в розмовному стилі, до уваги при формуванні полісемії прикметника не береться. Розглянутий тип семантичної кореляції охоплює 8% якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-н-**.

7. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані твірними основами полісемантичних іменників. Прикметники цього типу

формують свою семантику на основі двох, трьох і більше значень іменника *разом*. Так, наприклад, від обох значень іменника *кошмар* формується прикметник *кошмарний*, а семантика прикметників *апетитний*, *злобний*, *мрячний* сформована на основі усіх трьох значень одночасно трьохзначних твірних іменників.

Якісні відіменникові прикметники із суфіксом *-н-* функціонують у стилях української мови з різною активністю. Використання названих мовних одиниць досліджувалось на матеріалі виборок прозових, поетичних, драматичних, публіцистичних, ділових та наукових творів переважно 50—70-х років ХХ століття. Найчастіше якісні відіменникові прикметники з суфіксом *-н-* вживаються у прозі. При цьому автори прозових творів неоднаково використовують такі прикметники. Якісні відіменникові прикметники із суфіксом *-н-* найбільше вживаються серед досліджуваних авторів Ю. Збанацьким (у вибірках з прозових творів Ю. Збанацького нараховано 170 таких мовних одиниць). У його творах зафіксовані приклади типу: *Він розбудив мою сонну думку; Їй забাগлося мати є і р ну і слухняну хатню робітницю* та ін. Остап Вишня найменше вживає якісні відіменникові прикметники із суфіксом *-н-*. У досліджуваних вибірках з його творів зафіксовано лише 29 таких мовних одиниць. Із 504 вживань якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-н-* у прозових вибірках вжито велику кількість (384) різних за значенням прикметників. Найбільш вживаними з них є прикметники: *страшний (страшна битва, страшна катастрофа, страшна пошесть* та ін.), *рідний (рідна земля, рідна матінка, рідна мова, рідний край* та ін.), *дрібний (дрібні діти, дрібні риси обличчя, дрібні чвари* та ін.), *дивний (дивна зачіска, дивна несподіванка, дивні обриси)*, *холодний (холодна весна, холодний вітер* та ін.), *мирний (мирні дні, мирна праця* та ін.), *вірний (вірний товариш, вірна послідовниця)*, які знаходяться у різному контекстному оточенні.

Прикметники *брудний, гнилий, вільний, сонний, сумний, тривожний* та деякі інші зустрічаються в прозових вибірках лише по два-три рази. Велику кількість якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-н-* вжито і в поетичних творах. Найактивніше вони використовуються М. Рильським (30,6% від загальної кількості вживань якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-н-* у поезії) та І. Драчем (відповідно: 24,8%). А. Малишко, В. Коротич та П. Тичина їх вживають в однаковій кількості (в середньому по 15% від загальної кількості). Із 431 вживання якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-н-* у поезії зафіксовано 235 різних за семантикою якісних прикметників. Найпоширенішими в цьому стилі, як і в прозі, є прикметники: *рідний (рідний спів, рідний край* та ін.), *блакитний (блакитні блискавки з-під вії, блакитний зір ввігнала в тьму ночей, блакитне щастя, пролісків перших блакитні отари* та ін.), *холодний (холодна дума, холодне серце, холодне жадання)*, *страшний (страшна звістка, страшне прокляття)*. Слід відзначити, що в поезії, прозі та публіцистиці вживається велика

кількість різних за семантикою якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-н-**. Це, як показує досліджуваний матеріал, здебільшого прикметники, що позначають особливості інтелекту, вдачі та психічного стану людини, фізичні якості, властивості, що сприймаються органами чуття, та ін.

Майже вдвічі менше порівняно з прозою вжито якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-н-** у публіцистичному стилі (14,8% від загальної кількості якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-н-**, використаних в структурно-функціональних стилях), у драматургії — 12,1%, у науковому — 9,8%.

Найменше досліджуваних прикметників вжито в офіційно-діловому стилі (8,5% від загальної кількості вживань якісних прикметників з цим суфіксом).

Публіцистика, як підкреслюють дослідники, є «одним із найдієвіших засобів ідеологічного впливу на широкі маси» [2, 3], це «вид літературної творчості, покликаний висвітлювати актуальні питання в житті суспільства. Вона може бути політичною, літературною, науковою, відповідно змикаючись то з художнім, то з науковим стилями» [4, 27]. Виходячи з цього, публіцистичний стиль, як підтверджують наші статистичні матеріали, також характеризується образністю викладу, який досягається в значній мірі й використанням епітетів, метафор, виражених якісними відіменниковими прикметниками.

У драматургії — одному із жанрів художньо-белетристичного стилю — також зафіксовано вживання досліджуваних прикметників. Правда, майже всі вони вживаються в ремарках, у мові ж персонажів їх мало. Це пояснюється тим, що ремарки знайомлять читача з картинами природи, місцем, де відбуваються події, з портретними зарисовками, а це потребує, як відомо, значної кількості прикметників, у тому числі і якісних відіменникових. Тому й зустрічаємо у вибірках з драматичних творів якісні прикметники: *страшний, рідний, спокійний, вільний, розумний* та інші.

У науковому й офіційно-діловому стилях вжито невелику кількість різних за семантикою якісних прикметників із суфіксом **-н-**. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що названі стилі несуть конкретну інформативність, яка мусить бути точною, офіційною, позбавленою експресивності, емоційності.

Отже, як показали дослідження, група якісних відіменникових прикметників із суфіксом **-н-** досить продуктивна як у словнику (у мові), так і в мовленні, має багатий семантичний потенціал.

1. *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.— Л., 1947.
2. *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси. К., 1970.
3. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973.
4. Мова і час. Розвиток функціональних стилів української літературної мови. К., 1977.
5. *Порзезинский В.* Сравнительная грамматика славянских языков. Изд. 2-е. М., 1916.
6. *Тихонов Н. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. Самарканд, 1971.

Подана до редколегії 20.09.80

Л. П. ДАВИДОВА, доц., Київський педагогічний інститут

**СУБСТАНТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З ВІДДІЄСЛІВНИМ
ІМЕННИКОМ У РОЛІ СТРИЖНЕВОГО СЛОВА**

У сучасній українській мові продуктивно розвиваються субстантивні словосполучення з віддієслівним іменником у ролі стрижневого слова. Продуктивність їх пояснюється безпосереднім впливом дієслівних словосполучень. Як зазначає академік В. В. Виноградов, для субстантивних словосполучень названого типу властива тенденція до підсиленого розвитку дієслівних зв'язків у тих іменників, які за своїм значенням співвідносяться з відповідними дієсловами [1, 16].

Віддієслівні іменники, як назви дій в іменній формі, мають тісний словотворчий зв'язок з дієсловами, характеризуються однотипними з ними синтаксичними відношеннями та різноманітністю граматичних форм сполучуваних слів.

Об'єкт нашого дослідження — субстантивні словосполучення з віддієслівним іменником у ролі стрижневого слова.

Семантику стрижневого слова — віддієслівного іменника — у субстантивному словосполученні без прийменника можуть поширювати залежні іменники (чи субстантивовані слова) у формах трьох відмінків — родового, давального й орудного.

Однак найуживанішими, на нашу думку, є ті субстантивні словосполучення із стрижневим словом — віддієслівним іменником, у яких залежне слово виражене формою родового відмінка.

Словосполучення із залежним словом — іменником у формі родового відмінка. Відповідно до лексичних значень сполучуваних слів субстантивні словосполучення з віддієслівним іменником, семантика якого уточнюється іншим іменником (чи субстантивованим словом) у формі родового відмінка, можна поділити на підгрупи (форма синтаксичного зв'язку між компонентами кожної підгрупи — безпосереднє керування [2, 294]):

1. Словосполучення із стрижневим словом — віддієслівним іменником, який називає опредмечений стан як волевиявлення, наприклад: *бажання зустрічі, жадання волі, прохання дозволу, виявлення людяності, висловлення вдячності*. Такі іменники походять переважно від перехідних дієслів (пор.: *бажати зустрічі, жадати волі* і под.).

Смислові відношення залежного компонента — іменника у формі родового відмінка до стрижневого — іменника у формі називно-

го відмінка мають, як і у відповідних дієслівних словосполученнях, об'єктний характер (з певним атрибутивним відтінком): *бажання зустрічі* — чого? (яке?); *бажати зустрічі* — (чого?); *жадання волі* — чого? (яке?); *жадати волі* — (чого?) тощо. Наприклад: *Ця сумна історія мало не півстолітньої давності, та пригадується вона раз у раз: надто глибоко зворушив мене спостережений тоді вияв людяності* (М. Рильський, Ю. Смолич); *А коли було його рука втомиться і йому прийде потреба відпочинку, то він (Терлицький), ходячи по класі, солодко всміхається, дивлячись на перелякані, заплакані лиця дітей* (І. Франко); *Як хочеться долі і другим жадати, — Тоді пам'ятайте про мене згадавши* (М. Коцюбинський).

2. Субстантивні словосполучення із стрижневим словом, що виражає значення ціленаправленої дії на предмет (чи особу), названий залежним словом у формі родового відмінка, наприклад: *удобрення ґрунту, оглядини угідь, випасання худоби, збирання врожаю, проведення зборів*.

У розглядуваних словосполученнях тісно переплітаються два обов'язкових плани: сам зміст дії, виражений стрижневим іменником, та об'єкт, названий залежним іменником у формі родового відмінка.

За характером дії субстантивні словосполучення із значенням ціленаправлення диференціюються в свою чергу на словосполучення з вираженням дії конкретного змісту і словосполучення з вираженням абстрактної дії.

Словосполучення з вираженням дії конкретного змісту у ролі стрижневого слова мають іменник, який називає ціленаправлену дію на предмет (чи особу), що позначається залежним іменником з конкретним значенням.

Нерідко між компонентами словосполучень цього типу можуть розміщуватись інші лексично повнозначні слова або й окремі словосполучення, так звані дистантні детермінуючі елементи [3, 48]: *збирання вирощеної учнівською бригадою пшениці, оглядини своїх лісових угідь*. Наприклад: *Поблискував (Ярема) горіховими глибокими очима, ждав, поки Марійн чоловік вийде з дому, вирушить на оглядини своїх лісових угідь* (П. Загребельний).

Синтаксична роль дистантних детермінуючих слів і словосполучень — поширювати семантичну структуру бінарного субстантивного словосполучення як мінімальної смислово-граматичної одиниці. Їх функціонування, як правило, має факультативний характер. Інколи ж присутність таких інтерпозиційних елементів пояснюється смисловою невизначеністю субстантивного словосполучення: *підвищення духовного рівня, вироблення нових форм, облік робочих днів*.

У словосполученнях із вираженням абстрактної дії функцію стрижневого слова виконує іменник, що називає ціленаправлену дію на предмет, позначений іменником з абстрактним значенням: *розкриття причин, розв'язання проблеми, удосконалення майстерності, висвітлення наслідків*. Наприклад: *Пошуки більш радикаль-*

них шляхів **розв'язання проблеми** — це компетенція Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР (Рад. освіта).

Окремо в колі досліджуваних словосполучень виділяються такі субстантивні смислово-граматичні єдності, віддієслівні іменники в яких, виступаючи з функцією стрижневих слів, позначають ціленаправленість з відтінками досягнення, наслідку (такі відтінки зумовлені специфікою семантики самих позначаючих, пор.: *підвищення врожайів, здійснення планів, розгадка таємниці, встановлення зв'язків*). Наприклад: *Тільки додаткова затрата розумової енергії, встановлення додаткових зв'язків з іншими словами допоможуть зрозуміти справжній зміст вислову* (М. Жовтобрюх); *Проте це майже нічого не дало для розгадки таємниці і його химерного господаря* (Ю. Смолич).

3. Субстантивні словосполучення з іменником у ролі стрижневого слова, що походить від дієслова із значенням певного повідомлення або вручення типу: *повідати, обговорити, пояснювати, підказувати, виступати, нагороджувати* і под.

У них, як і в словосполученнях з вираженням дії конкретного чи абстрактного змісту, між поширюваними (уточнюваними) і поширюючими (уточнюючими) елементами часто вживаються дистантні слова або словосполучення. Наприклад: *пропаганда основних положень цього видатного документа, обговорення сучасної української поезії, нагородження справді хоробрих друзинників*.

Внутрішні відношення у словосполученнях, утворених віддієслівними іменниками із значенням певного повідомлення або вручення, — об'єктні з деяким атрибутивним відтінком (*обговорення — чого? яке? — поезії; пропаганда — чого? яка? — документа*). Наприклад: *Почесним обов'язком учителів шкіл є глибоке вивчення і пропаганда основних положень цього видатного документа колективної марксистсько-ленінської думки нашої партії* (Рад. освіта).

4. Субстантивні словосполучення, утворені поширенням віддієслівного іменника із значенням процесу чи руху іменником у формі родового відмінка: *діяльність людини, розквіт культури, прихід гостя, спускання лижників, життя міста*.

Для словосполучень із стрижневим іменником, що виражає значення руху, властивий, як правило, об'єктний характер синтаксичних відношень (*прихід — кого? — гостя, опускання — кого? — лижників*). Словосполучення ж із стрижневим словом — назвою дії виражають об'єктні внутрішні відношення із супровідним атрибутивним відтінком (*діяльність — кого? яка? — людини, розквіт — чого? який? — культури*).

В останньому випадку такі субстантивні словосполучення, як правило, співвідносяться з аналогічними за значенням і словотворенням субстантивно-ад'єктивними словосполученнями (пор.: *діяльність людини — людська діяльність, розквіт культури — культурний розквіт, життя міста — міське життя*), яким завжди властивий атрибутивний характер смислових відношень.

Атрибутивні синтаксичні відношення виражаються тими субстантивними словосполученнями, які сформувалися на семантичній основі таких дієслівно-співвідносних іменників, як *сміх, свист, блиск, віз, запас*, що пояснюється особливістю значень цієї категорії слів. Наприклад: *Навздогін мені лунає сміх поповича, запізніле залливання гончаків і старого пса* (М. Стельмах); *Він (Тимко) проявляє нетерпіння і тривогу, коли чує манливий розбишацький свист своїх однокласників, які сиділи де-небудь під тином...* (Г. Тютюнник).

Серед субстантивних словосполучень із стрижневим словом — віддієслівним іменником, значення якого уточнюється іменником у формі родового відмінка, інколи зустрічаються словосполучення, у яких відношення між безпосередніми складниками важко або й неможливо визначити, наприклад: *відвідування друга* (*відвідування — кого? чи яке?*, тобто *друг відвідав* чи *друга відвідали*), *звинувачення колеги* (*звинувачення — кого? чи яке?*, тобто *колега звинувачує* чи *колегу звинувачують*), *захист підсудного* (*захист — кого? чи який?*, тобто *підсудний захищається* чи *підсудного захищають*). Таке явище спостерігається тоді, коли іменник у формі родового відмінка, конкретизуючи семантику віддієслівного іменника, позначає особу, що може бути як виконавцем, так і об'єктом дії. Синтаксичні відношення в подібних словосполученнях допомагають визначити тільки зміст речення, складовою частиною якого є таке словосполучення.

Словосполучення із залежним словом — іменником у формі давального відмінка. Засобом граматичного зв'язку між двома лексично самостійними словами в субстантивних словосполученнях із стрижневим словом — віддієслівним іменником активно виступає і флексія давального відмінка: *вірність батьківщині, подарунок сестрі, вдячність командирові, похвала товаришеві, довіра партії, слава героєві*.

Субстантивні словосполучення із залежним словом у давальному відмінку передають атрибутивні, об'єктні та об'єктно-атрибутивні відношення, що знаходять своє вираження у формі підрядного зв'язку — безпосередньому (сильному) керуванні. Атрибутивно-об'єктний та об'єктно-атрибутивний характер внутрішніх відношень зумовлений тут лексико-семантичною спільністю стрижневого іменника з іншими частинами мови (дієсловом, прикметником).

Субстантивні словосполучення, що виникли на семантичній базі віддієслівного іменника, поширюваного іменником у формі давального відмінка, тотожні (повністю або частково) аналогічним дієслівним словосполученням з об'єктним характером синтаксичних відношень. Подібно до раніше аналізованих субстантивних словосполучень із поширюючим словом у формі родового відмінка, повністю дублюють модель відповідних дієслівних словосполучень ті субстантивні словосполучення з давальним відмінком поширюючого іменника, стрижнєве слово яких походить від неперехідних

дієслів: *доповідь з'їздові* — *доповідати з'їздові*, *співчуття господареві* — *співчувати господареві*.

Часткове дублювання моделі дієслівних словосполучень спостерігається у субстантивних словосполученнях із стрижневим словом-іменником перехідно-дієслівного походження: *поздоровлення трудящим* — *поздоровити трудящих*, *похвала бійцеві* — *похвалити бійця*, *слава героям* — *славити героїв*. Як бачимо, іменники *поздоровлення*, *похвала* та інші, що походять від дієслів *поздоровити*, *похвалити* і подібних, організують такі субстантивні словосполучення, які співвідносяться з відповідними дієслівними семантично (структурно ж вони різні).

Поширювати значення віддієслівного іменника, що виконує функцію стрижневого слова, можуть, крім іменників, й інші частини мови (прикметники, займенники, дієприкметники) у формі давального відмінка: *хвала найвищому*, *оцінка зображуваному*, *салют доброму*, *наказ посильному*, *розстріл кожному*.

Словосполучення, утворені шляхом уточнення семантики віддієслівного іменника словами інших морфологічних розрядів у формі давального відмінка, виражають об'єктні синтаксичні відношення (з деяким відтінком атрибутивних). Пор.: *оцінка* — кому? (яка?), *виклик* — кому? (який?), *наказ* — кому (який?). Наприклад: *Лаврін Капуста передав наказ посильному і знову повернувся до шатра* (П. Панч); *...Се божая оселя, ти в шпиталі. А я твоя сестра, тебе гляжу, звала найвищому, що ти опам'яталась* (Леся Українка). Виражаючи поняття про об'єкт у надто загальному плані (*відпочинок всім* — кому ж?, *Загроза тому* — кому ж?), займенники з функцією уточнюючих слів нерідко потребують з свого боку додаткового уточнення. І вони його дістають, лексично розшифровуючись у структурі підрядного речення, що стоїть у постпозиції по відношенню до такого словосполучення, або в сполученні з іншим займенником: *Відпочинок всім, хто стомлений. Лягайте!* (Леся Українка); *Це була сумна, ділова казарма, де, крім академічного навчання, не було доступу нічому іншому* (О. Біленький); *Може, це був виклик. Мабуть, так. Виклик собі* (Ю. Мушкетик) *.

Граматичній будові субстантивних словосполучень розглядуваного типу властива поряд з двочленною й тричленною структура (пор.: *переливання крові людині, написання листа братові*). Тричленність таких словосполучень пояснюється, перш за все, семантико-граматичними особливостями стрижневих слів, які позначають дію

* Поряд із словосполученнями *виклик собі* можна зустріти структурно тожні поєднання слів на зразок *лікар собі, майстер собі* тощо: *Мій Фрідріх Іванович — майстер ніжний... збоку вам здається, що він лікар собі...* (Ю. Яновський).

Ці приклади семантично не рівноцінні. У сполученні слів *лікар собі* займенник *собі* не несе свого повного лексичного навантаження, тобто він тут не є лексично повнозначним елементом (виступає у ролі частки).

Отже, сполучення слів *лікар собі* на відміну від слів *виклик собі* не є словосполученням.

з подвійним направленням (у зв'язку з семантико-граматичною недостатністю віддієслівні іменники вимагають поширення своїх значень іншими іменниками одночасно в двох відмінкових формах).

На думку Н. Ю. Шведової, подібні субстантивні словосполучення є наслідком перерозкладу зв'язків у дієслівних словосполученнях. Їх основою є тричленні дієслівні семантико-граматичні єдності, які виникли на базі подвійного сильного керування [4, 30].

Словосполучення із залежним словом — іменником у формі орудного відмінка. Важливим засобом для вираження синтаксичних зв'язків між компонентами субстантивних словосполучень є форма орудного відмінка: *командуючий флотом, забезпечення вологою, поранення бомбою, поповнення людьми, керівництво господарством, прибуття літаком.*

Вживання орудного відмінка в такому синтаксичному положенні, за словами О. О. Шахматова, пояснюється впливом дієслів, від яких утворилися іменники, що керують орудним відмінком: *підкуп грошима, покарання різками* і под. [5, 312]. Субстантивні словосполучення, утворені на базі поширення семантики іменника віддієслівного походження, в структурному й значенневому відношеннях тотожні аналогічним дієслівним словосполученням. Сміслові відношення, що виражаються обома словосполученими типами (як субстантивним, так і дієслівним), мають об'єктний характер. Порівняємо: *забезпечення вологою — забезпечити вологою, завідування лабораторією — завідувати лабораторією, замилування росами — замилуватися росами.*

Повторюючи структурую і значенням відповідні дієслівні семантико-граматичні єдності, субстантивні словосполучення з орудним відмінком можуть одночасно співвідноситись з ад'єктивними словосполученнями, якщо стрижневе слово останніх також дієслівного походження: *поповнення людьми* (ким?) — *поповнений людьми* (ким?); *поранення бомбою* (чим) — *поранений бомбою* (чим?), *захоплення фільмом* (чим?) — *захоплений фільмом* (чим?). Об'єктні смислові відношення між компонентами субстантивних словосполучень з орудним відмінком зрідка доповнюються семантичним відтінком обмеження: *завідувач господарством, керуючий трестом, командуючий ескадрою.* Наприклад: *Все це дрібниці. Для цього є завідуючий відділенням* (Ю. Мушкетик); *Та ось одного дня командуючий флотом викликав до себе Крайнюка* (В. Кучер).

Крім обмежувального відтінку, об'єктні відношення в словосполученнях цього типу може супроводжувати просторовий семантичний відтінок: *В перші дні після прибуття катером на Кавказ, він був переконаний, що Заброда саме через нього загинув, бо затримався, оперуючи його, й не встиг своєчасно відійти з кораблем* (В. Кучер).

Деякі субстантивні словосполучення із залежним іменником в орудному відмінку, співвідносячись з дієслівним словосполученням та виражаючи об'єктні синтаксичні відношення (з атрибутивним відтінком), своїм змістом і лексичним складом відповідають суб-

стантивним словосполученням із залежним іменником у родовому відмінку. Це спостерігається тоді, коли стрижневим словом в обох різновидах виступає іменник, що походить від неперехідного дієслова із значенням фізичної дії: *рух крилами* — *рухати крилами* — *рух крил*, *грюкання дверима* — *грюкати дверима* — *грюкання дверей*, *удар сокирою* — *ударяти сокирою* — *удар сокири*, *натискування рукою* — *натискувати рукою* — *натискування руки*. Здатність одного й того ж слова — віддієслівного іменника конкретизуватись одноразово іменниками в орудному і родовому відмінках приводить до виникнення синонімічних конструкцій. На думку З. Я. Суханової, подібне явище є характерним для сучасного синтаксису словосполучень [6, 9].

Проілюстрований матеріал свідчить про те, що субстантивні словосполучення мають широкі можливості конкретизації значення віддієслівного іменника з функцією стрижневого компонента залежними словами у формах родового, давального та орудного відмінків.

1. *Виноградов В. В.* Вопросы изучения словосочетаний. — *Вопр. языкознан.*, 1954, № 3. 2. *Сучасна українська літературна мова.* К., 1975. 3. *Удовиченко Г. М.* Словосполучення в сучасній українській літературній мові. К., 1968. 4. *Шаедова Н. Ю.* Активные процессы в современном русском синтаксисе. М., 1966. 5. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. вып. 1. Л., 1925. 6. *Суханова З. Я.* Синтаксические особенности отглагольных существительных со значением действия. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1964.

Подана до редколегії 15.06.80

М. Г. СЕРДЮК, доц., Бердянський педагогічний інститут

АБРЕВІАТУРИ І СПІВВІДНОСНІ З НИМИ СЛОВА ТА СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Спостереження багатьох дослідників свідчать, що на даній стадії суспільного розвитку немає таких літературних мов, у яких би не було тих чи інших структурних різновидів абревіатур. За нашими підрахунками у сучасній українській літературній мові кількість більш чи менш уживаних абревіатур досягає кількох тисяч.

Абревіатури як лексеми нового типу витворилися під впливом дії загальнономовного закону конденсації складних назв у однослівні. Особливості структури української мови, як і інших східнослов'янських мов, активно сприяли творенню цих слів, насамперед поскладових та частково-поскладових. Внаслідок активної взаємодії власне соціальних і спонтанних (внутрішньомовних) причин виник і розвинувся абревіатурний спосіб словотворення, що став особливо продуктивним у повожтневу добу. У зв'язку з цим Виноградов В. В. справедливо підкреслював, що абревіація — якісно новий тип словотворення, характерний для радянського періоду [2, 166—167]. Дане твердження спростовує погляди тих мовознавців, які, спираючись на спорадичні та локальні приклади, намагалися довести, що

ініціальні й поскладові абрєвіатури — явище не нове, що для них можна знайти аналогії ще в стародавніх мовах [7].

Хоч абрєвіатури є словами нового типу, вони не могли виникнути на голому місці. Будівельним матеріалом для них служать уже вживані слова і словосполучення. Особливо велика роль у творенні абрєвіатур належить словосполученням, інтенсивне виникнення яких у мові пояснюється бурхливим розвитком цивілізації та практичними потребами громадського спілкування [10, 10—11].

Беручи це до уваги, ми ставимо завдання проаналізувати зв'язки абрєвіатур з вихідними словами та словосполученнями в тих аспектах, які, на наш погляд, в українському мовознавстві висвітлені ще недостатньо глибоко.

Насамперед необхідно уточнити семантику терміна *а б р е в і а т у р а*. Є підстави вважати, що не всі абрєвіатури можуть уживатися в значенні складноскорочених слів. Структура абрєвіатури залежить від того, з якою вихідною мовною одиницею вона співвідносна. Абрєвіатури типу *зав, зам, пом, спец, ТУ-104, ПО-2, ІЛ-18, АН-24* слід безумовно виключити із сфери складноскорочених слів, бо їх будова не відповідає цій назві. До них приєднуються й іншомовні лексеми типу *метро, радіо, кіно, таксі*, що утворилися внаслідок скорочення первісних складних слів *метрополітен, радіотелеграф, кінематограф* (більш рання форма *синематограф*), *таксомотор*. При вживанні абрєвіатур типу *АН-24* в деяких стилях літературної мови цифровий компонент втрачається як другорядний за своїм значенням. Наприклад: *Легенький «ПО» швидко злетів з асфальтованого поля аеродрому* (В. Собко); *Над ними раптово пронеслися хмарою «ІЛи»* (Іван Ле).

Не завжди повна семантична ідентичність термінів *а б р е в і а т у р а* і *складноскорочене слово* цілком очевидна і в тих мовах, для яких поскладові та частково-поскладові абрєвіатури взагалі не типові. Порівняємо, наприклад, визначення абрєвіації як типу словотворення, що дається в англійській мові: «Абрєвіація являє собою один із видів словоскорочення, що відноситься до фоно-морфологічного типу словотворення, оскільки зміна морфологічного складу слова (прототипу) зумовлюється зміною (зменшенням) його фонетичного комплексу» [8, 280]. Тут маються на увазі словоскорочення типу *omnibus > bus, doctor > doc*.

Абрєвіатур, утворених фоно-морфологічним способом, в українській мові небагато. Більшість із них утворена не від слів, а від сталих словосполучень: *УРСР* — Українська Радянська Соціалістична Республіка, *РАТАУ* — Радіотелеграфне Агентство України, *МСС* — Міжнародний Союз Славістів, *УРЕ* — Українська Радянська Енциклопедія, *БАМ* — Байкало-Амурська магістраль. Творення цих абрєвіатур відбулося синтаксико-морфологічним способом. Процес синтаксичного згортання складної назви іноді до кінця може й не завершуватися: *СРСР* і Союз РСР, *УРСР* і Україн-

ська РСР. Тут простежується повна і часткова абревіація словосполучень.

Етимологія абревіатур ініціального типу характеризується тим, що вони в багатьох випадках не відразу стали лексичними одиницями. Від вихідних словосполучень, як правило, утворювалися графічні скорочення, які тільки наприкінці 20-х років лексикалізувалися. Спостереження над українськими газетами свідчать, що цей процес відбувався поступово, з частими відхиленнями в написанні, наприклад: *Рада Народних Комісарів Р.С.Ф.Р.Р. ухвалила скасувати договір з російсько-англійським об'єднаним товариством...; Народний комісар юстиції РСФРР ухвалив скасувати суворі кари за проїзд без квитків по залізницях* (Селянська правда, 1922, 8 жовтн.). *Готуємося до 3 сесії ЦВК С.Р.С.Р.; До СРСР тягнуться трудящі всього світу* (Селянська правда, 1923, 19 жовтн.).

«Саме звичайне слово *вуз*, — пише Б. Яцимирський, — виникло із власне графічного скорочення В. У. З., що через декілька років перетворилося в слово ВУЗ, яке набиралося в тексті більш високим шрифтом» [12, 36]. Згодом стали писати вуз. Аналогічну історію творення та написання мали й ініціально-звукові абревіатури типу *дзот*, *дот*, *неп*, *загс*, хоч, правда, не для всіх них був притаманний графічний стан розвитку. Написання скорочень прописними літерами (пор. *НЕП* і *неп*, *ЗАГС* і *загс*, *ДОТ* і *дот*), як це іноді ще спостерігається в друкованих текстах, не відповідає вже вимогам сучасного українського правопису і пояснюється впливом традицій.

Однією з характерних особливостей багатьох абревіатур у порівнянні з вихідними складними назвами є висунення в семантичній структурі абревіатури на перший план її центрального компонента, якому підпорядковуються всі інші скорочені частини повнозначних слів вихідного словосполучення. Найяскравіше ця особливість проявляється в досить поширених за своєю будовою і прозорих за семантикою абревіатурах, утворених поєднанням початкової частини першого слова (чи кількох слів) і цілого другого слова, наприклад: *Головпівнічморшлях*, *дитсадок*, *агітпункт*, *спортзал*. Це характерно і для абревіатур поскладових. Позиційне закріплення морфем в абревіатурах цього типу частіше має синтаксичний характер, ніж структурний. Як правило, в препозиції виступають морфемі, утворені від пояснюючих слів словосполучення, а в постпозиції — від пояснюваних, наприклад: *держгосп*, *лісгосп*, *педфак*, *робкор*. Атрибутивний компонент може стояти й на останньому місці, наприклад: *начхім* (пор. *хімфак*). Вичленовані морфемі типу *парт-*, *держ-*, *літ-*, *мед-*, *пед-*, *сан-*, *укр-* у поскладових абревіатурах відносно легко асоціюються із значенням повних слів, скороченими дублікатами яких вони є. У невичленованих поскладових абревіатурах цей зв'язок зневиразнюється, наприклад: *колгосп*, *радгосп*, *комсомол*, *лінкор*, *есмінець*, *ГОЕЛРО*. Така ж риса властива і для тих ініціально-звукових абревіатур, що внаслідок морфологічного спрощення стали кореневими лексемами, наприклад:

вуз, загс, дот, дзот, неп, радар, лазер, мазер. Тільки етимологічний аналіз дає можливість встановити, що окремі фонемні цих кореневих абrevіатур репрезентують повнозначні слова, із яких вони утворені. Саме тому важко солідаризуватися з тими дослідниками, які вважають, що абrevіатури типу *вуз* лише зовнішньо нагадують собою кореневі слова [1, 159].

Кореневі абrevіатури будь-якого структурного типу ще більшою мірою втрачають зв'язок із вихідними словосполученнями і морфологічно спрощуються, коли стають основою для творення похідних лексем, наприклад: *комсомол* — *комсомолець, комсомолка, комсомольський, комсомолія*; *колгосп* — *колгоспник, колгоспниця, колгоспний*; *неп* — *непівський, непман*; *вуз* — *вузівець; чека* — *чекіст; радар* — *радарний*. Деякі з цих похідних слів самі виступають у ролі твірної основи для виникнення більш ускладнених структурних одиниць; *чекіст* — *чекістка, чекістський*; *непман* — *непманський*, розм. *непманша, непманюче*. Таким чином, абrevіатури типу *колгосп, загс, радар* тільки в етимологічному плані можна розглядати як складноскорочені слова. Синхронний аналіз будови цих абrevіатур виключає можливість їх членування на дві (чи більше) морфемні.

У 20—30-х роках від деяких вихідних словосполучень утворювалися абrevіатури за кількома словотворчими моделями. Наприклад: *Рада Народних Комісарів* — *Раднарком, РНК*; *Робітничо-селянська інспекція* — *Робсельінспекція, Робселін, РСІ*; *Дніпровська гідроелектрична станція ім. В. І. Леніна* — *Дніпрогес, Дніпрельстан, ДГЕС*; *Комуністична Спілка Молоді* (від рос. *Коммунистический Союз Молодежи*) — *комсомол, КСМ*; *комітет незаможних селян* — *комнезам, комнезамож, КНС*; *районний виконавчий комітет* — *райвиконком, райвик, РВК*. Тепер, коли абrevіатурний спосіб словотворення відносно впорядкований, структурної варіації майже не спостерігається. Не всі структурні варіанти тільки що наведених абrevіатур виявилися однаково життєздатними в мові. Якщо, наприклад, лексема *комсомол* стала кореневою абrevіатурою, дала чимало похідних творень, увійшла до фонду інтернаціональної лексики, то паралельний їй варіант *КСМ* кореня не має і функціонально обмежений. Пор., напр.: *райвиконком* і *райвик, Дніпрогес* і *ДГЕС, Донбас* і *Донбасейн*.

Відношення між абrevіатурами і вихідними словами та словосполученнями в лексикологічному аспекті можуть бути різноманітні: а) синонімічні (*партком* і *партійний комітет, сількор* і *сільський кореспондент, педрада* і *педагогічна рада*); б) метонімічні (*ТУ-104* і *Туполев, АН-24* і *Антонов*); в) генетичні (пор. *колгосп* і *колективне господарство, сільбуд* і *сільський будинок, загс* і *відділ запису актів громадянського стану*). Справді, *колгосп* — колективне господарство, але не кожне колективне господарство є *колгоспом*. Це різні поняття [9, 156]. Аналогічні міркування можна висловити й про інші щойно наведені абrevіатури. *Сільбуд* (назва культосвітньої установи в 20—30-х роках) — це *сільський будинок*,

але не можна кожний сільський будинок назвати сільбудом. Семантика абrevіатур типу *колгосп*, *радгосп*, *сільбуд* значно вужча, конкретніша, ніж вихідних словосполучень. Генетичний зв'язок між абrevіатурою *загс* і вихідним словосполученням усвідомлюється мовцями ще менше. «До слова *загс*, — писав К. Чуковський, — так звикли, що стали уже забувати, із яких чотирьох слів воно склеєно» («Живой как жизнь». Молодая гвардия, 1962, с. 90). Абrevіатурні імена людей типу *Владлен*, *Кім* взагалі втрачають будь-який зв'язок з вихідними повними назвами і практично не розшифровуються.

Узівські посібники, шкільні підручники, як правило, розглядають тільки ті складноскорочені слова, що мають структурну паралельність із вихідними словосполученнями. На цій підставі може виникнути враження, ніби утворення абrevіатур зводиться до скорочення та інтеграції всіх компонентів вихідних словосполучень. Приклади типу *Головліт*, *комнезам* свідчать про те, що відношення складноскорочених слів до словосполучень, із яких вони витворилися, значно складніші, різноманітніші, ніж їх висвітлюють у науковій та навчальній літературі. Можна без вагань погодитися з думкою Г. П. Уханова, що якби всі компоненти кожного вихідного словосполучення були репрезентовані в складноскороченому слові у вигляді певних відрізків, то таке слово нерідко було б довжелезним, потворним, отже, важким для вимови та запам'ятовування [11].

За особливостями структурної співвідносності з вихідними словосполученнями абrevіатури діляться на такі групи: а) абrevіатури, що мають структурну паралель із вихідними словосполученнями: *РЕВ* — *Рада Економічної Взаємодопомоги*; *ЕОМ* — *електронно-обчислювальна машина*; *райпартком* — *Районний партійний комітет*; б) абrevіатури, у яких компоненти розташовані в іншій послідовності, ніж відповідні слова вихідного словосполучення: *культсектор* — *сектор культури*; *агітколектив* — *колектив агітаторів*; *шкіріміт* — *імітація шкіри*; в) абrevіатури, у яких одні словотворчі елементи замінені іншими: *Укрміжколгоспбуд* — *Республіканська міжколгоспна рада по будівництву*; г) абrevіатури, що об'єднують у собі лише деякі компоненти вихідних словосполучень: *комнезам* — *комітет незаможних селян*; *Укрсільгосптехніка* — *республіканське об'єднання Ради Міністрів УРСР по продажу сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, організації ремонту і використання машин у колгоспах і радгоспах*; *РАС УРСР* — *республіканська автоматизована система збору і обробки інформації для обліку, планування і управління народним господарством Української РСР*.

Зіставляючи абrevіатури з вихідними словосполученнями (наприклад, *неп* і *нова економічна політика*, *Раднарком* і *Рада Народних Комісарів*), можемо помітити, як абстраговані від предмета ознаки, виражені в складній назві окремими самостійними словами, в абrevіатурі втрачають властивості цих слів, стають частиною нової назви, яка репрезентує предмет у єдності з його ознаками, одер-

жує свою лексико-граматичну і фонетичну характеристику, нівелюючи лексико-граматичні та інші особливості повнозначних слів вихідного словосполучення. Ініціально-консонантні абrevіатури типу *ВЛКСМ, РТС, ВДНГ* відрізняються від звичайних слів тим, що не мають коренів, внутрішньої форми, тобто тих морфологічних властивостей, які б символізували зв'язок звукових комплексів із значеннями, що ними виражаються. Звучання цих абrevіатур пов'язане із значенням не безпосередньо, а через словосполучення, на основі яких вони утворені. Це дає підставу вихідні словосполучення, із яких витворилися ініціальні абrevіатури, розглядати як своєрідну їх внутрішню форму.

Існує закономірність: якщо виходять з активного мовного вжитку вихідні слова чи словосполучення, то зникають чи переходять до категорії історизмів і відповідні їм абrevіатури. Наприклад: *комітет незаможних селян і комнезам; ліквідація неписьменності і лікнеп*. Але абrevіатури можуть вийти з ужитку і незважаючи на те, що їх прототипи продовжують активне життя в мові. Наприклад: *Радсоюз і Радянський Союз; Генсек і Генеральний секретар; бух і бухгалтер; спец і спеціаліст; робсила* (рос. *рабсила*) і *робоча сила; помреж і помічник режисера; Дух і Державний український хор*.

Причини деабrevіації можуть бути різними. Так, скорочення типу *бух, помреж, Дух* тепер повністю витіснені вихідними прототипами, бо їх омонімія із звичайними словами часто викликала в мовців небажані асоціації і затемнювала зміст номінації. Скорочення *спец* фіксується у сучасних словниках як лексема тільки розмовного стилю. Цим словом називали переважно буржуазних спеціалістів, послугам яких Радянська влада користувалася в перші роки свого існування. Абrevіатури *Радсоюз* і *Генсек* також повністю заступилися вихідними складними назвами, очевидно, тому, що ці назви й самі по собі короткі, зрозумілі. Отже, вони краще задовольнили загальносемантичні та стилістичні вимоги мовців, ніж утворені від них абrevіатури.

Іноді лексичний склад вихідних словосполучень зазнає діахронічних змін, викликаних необхідністю уточнити назву організації в нових суспільних умовах їх функціонування. Такі зміни, часом помітні, можуть і не вплинути на структуру абrevіатури. Наприклад: *ДУМКА — Державна українська мандрівна капела* (первісна повна назва) і *Державна заслужена академічна капела Української РСР* (сучасна офіційна назва).

Відносно незалежність від вихідних словосполучень, що не зазнали діахронічних змін, мають і деякі частково-поскладові абrevіатури, початковими компонентами яких є так звані «лексико-морфеми» [5, 35], або «прикметникові морфеми» [3, 45] типу *авіа-, авто-, кіно-, радіо-, теле-* та ін. Ці абrevіатури можна поділити на дві групи: а) лексеми, що зберігають за собою реально скорочувані вихідні словосполучення: *авіаінститут, авіабензин, авіадвигун, авіапромисловість, авіачастина, автопарк*; б) лексеми, що мають

тільки вигляд складноскорочених слів, бо у них відсутній зв'язок з реально скорочуваними словосполученнями: *авіанасажир*, *авіаспортсмен*, *авіамішень* [5, 35].

Нерідко в мовній практиці виникають вагання при визначенні роду абрєвіатури. На жаль, трапляються іноді й помилки на вживання родових форм абрєвіатур у літературних джерелах. До певної міри це можна пояснити тим, що в деяких складноскорочених словах, переважно ініціального типу, борються дві тенденції. По-перше, тенденція мати тісний зв'язок з опорним словом вихідного словосполучення і більш чи менш послідовно засвоювати його рід. По-друге, тенденція відриватися від опорного слова вихідного словосполучення і повністю чи частково набувати граматичних значень, властивих іменникам чоловічого роду. Наприклад: а) ЦК — *Центральний Комітет* (чоловічий рід); КПРС — *Комуністична партія Радянського Союзу* (жіночий рід); ООН — *Організація Об'єднаних Націй* (жіночий рід); б) *колгосп*, *неп*, *ТАРС*, *дзот* — чоловічий рід (хоч колективне *господарство*, *нова економічна політика*, *Телеграфне Агентство Радянського Союзу*, *деревоземляна огнева точка*). Абрєвіатури типу *колгосп*, *радгосп*, *неп*, *ТАРС*, зазнавши повного чи часткового граматичного спрощення, уподібнолися іменникам чоловічого роду на кінцевий твердий приголосний. Категорія роду багатьох ініціальних абрєвіатур, що означають назви держав, політичних партій, організацій тощо, визначається за опорними словами та синтаксичними зв'язками [6]. Наприклад: *За наш народ радянський, за Вітчизну, за рідний край, за наш СРСР і я хотів би у хвилину грізну померти так, як Удовенко вмер!* (І. Гончаренко); *...СЄПН стала ініціатором найпрогресивніших перетворень в країні* (В. Собко); *ЛКСМУ пройшла славний героїчний шлях* (УРЕ, т. 17).

Своєрідними особливостями характеризуються абрєвіатури та вихідні словосполучення, запозичені українською мовою з російської. З'ясовуючи два можливі способи запозичення українською мовою російських слів — безпосередньо і шляхом калькування, М. А. Жовтобрюх писав: «Ще частіше, особливо в радянський період, український словник поповнюється шляхом точного перекладу складових елементів нових слів, які виникають на російському мовному ґрунті й потім поширюються в усіх мовах нашої країни, а часто й поза її межами» [4, 42].

З цього твердження логічно випливає, що калькування російських абрєвіатур ставало можливим, коли на власному мовному ґрунті у відповідний час не вживалися ті слова і словосполучення, із яких вони утворилися.

Для прикладу можна взяти складноскорочені слова типу *колгосп* (рос. *колхоз*), *радгосп* (рос. *совхоз*), *соцзмагання* (рос. *соцсоревнование*), *партосередок* (рос. *партийка*), *СРСР* (рос. *СССР*), *РРФСР* (рос. *РСФСР*), *ТАРС* (рос. *ТАСС*), *РСЧА* (рос. *РКА*), *РЕВ* (рос. *СЭВ*). Українською мовою в ланому разі були скальковані як словосполучення, так і утворені від них абрєвіатури. Склад-

носкорочені слова типу *зарплата, профспілка, партпрацівник, педрада, генштаб* утворені із тих словосполучень, що вживалися в українській мові задовго до Великого Жовтня. Отже, тут спостерігається не калькування, а паралельне словотворення на власному мовному ґрунті, хоч, звичайно, й за зразком російської мови. Це твердження стосується також і власне українських абrevіатур, які з'явилися в мові у пожовтневий період, наприклад: *комнезам, ДУМКА, ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників), ВУКНС (Всеукраїнський комітет незалежних селян), УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія)* і багато інших.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що дальше порівняльне вивчення абrevіатур і співвідносних з ними вихідних мовних одиниць сприятиме ще глибшому пізнанню особливостей цього тепер уже відносно нового прошарку слів.

1. *Алтайская Ф. М.* Сложносокращенные слова в русском языке.— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, т. 13, 1955. 2. *Виноградов В. В.* Великий русский язык. М., 1945. 3. *Виноградов В. В.* Современный русский язык. М., 1938. 4. *Жовтбрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. ч. 1. К., 1972. 5. *Ожегов С. И.* Основные черты развития русского языка в советскую эпоху.— Изв. АН СССР. ОЛЯ, 1951, т. 10, вып. 1. 6. *Самійленко С. П.* Категорія роду.— Укр. мова і література в школі, 1965, № 10. 7. *Селищев А.* Язык революционной эпохи. М., 1928; *Поливанов Е.* О литературном языке современности.— Родной язык в школе, кн. 1. М., 1927. 8. *Сегаль М. М.* Аббревиатуры в современном английском языке.— Вопр. англ. филологии. Л., 1962. 9. *Сухотин А.* Проблема «сокращенных слов» в языках народов СССР.— Письменность и революция. М.— Л., 1933. 10. *Удовиченко Г. М.* Словосполучення в сучасній українській літературній мові. К., 1968. 11. *Уханов Г. П.* Об отношении сложносокращенных слов к словосочетаниям с той же предметной отнесенностью.— Филол. науки, 1962, № 1. 12. *Яцимирский Б. М.* Развитие способов словосложения в русском языке советской эпохи.— Уч. зап. Ивановского педагог. ин-та, 1954, т. 6.

Подана до редколегії 12.07.80

М. Я. ПЛЮЩ, доц., Київський педагогічний інститут

АД'ЕКТИВНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ З ЗАЛЕЖНОЮ СЛОВОФОРМОЮ ОРУДНОГО ВІДМІНКА

Словосполучення як «синтаксична одиниця, що виникає на основі реалізації синтаксичних потенцій слова» [16, 27] і виконує роль поширення внутрішнього складу речення, характеризується здатністю стрижневого слова створювати відкриті позиції, які заповнюються залежними словоформами [14, 147]. Стрижневе слово може по-різному виявляти здатність до реалізації синтаксичних потенцій у словосполученні або необхідного чи можливого контекстуального оточення в реченні, що зумовлюється передусім граматичною природою тієї частини мови, до якої воно належить, а також семантикою обох поєднаних слів і характером відношень, які вони виражають.

Наша мета — проаналізувати словосполучення з стрижневим прикметниковим словом і залежною словоформою орудного відмінка. За синтаксичною функцією прикметник характеризується як залежне від іменника слово, що служить для вираження ознаки предмета через атрибутивні відношення. Прикметник входить до складу речення, виконуючи роль означення.

Грамматично залежне від іменника прикметникове слово в атрибутивній функції не виявляє активних валентних ознак [4, 7]. Активну реалізацію необхідних чи можливих контекстуальних зв'язків з іншими словами в реченні [14, 138] прикметник може виявляти тільки в своїх вторинних функціях — предикативній та напівпредикативній, — набуваючи здатності підпорядковувати відмінкові форми іменника (займенника) або прийменникові конструкції. Зокрема в таких валентно зумовлених прикметником зв'язках перебуває словоформа орудного відмінка із значенням обмеження ознаки.

На своєрідність значення орудного відмінка, який пов'язується з словом, що означає якість, вказував ще О. О. Потебня. Тракткування особливостей синтаксичного зв'язку і синтаксичної ролі прикметника, що керує формою орудного відмінка, у працях О. О. Потебні було пов'язане з осмисленням загальної теорії предикативності і вченням про складові елементи предикативної основи речення. Хоч прямо про предикативну функцію прикметника, який зумовлює вживання словоформи орудного відмінка, О. О. Потебня не висловлював думки, однак навіть із побіжних зауважень ученого про сполучення типу «высок ростом» можна зробити висновок, що орудний приад'єктивний він розглядав як елемент структури речення, який перебуває в сфері предикативної (основної чи другорядної) ознаки*.

Думку про зумовленість орудного предикативним прикметником висловив пізніше О. М. Пешковський, вважаючи орудний «обмеження» єдиною керованою формою, «спеціально приад'єктивною за своїм значенням» [8, 326]. Проте в процесі наукової розробки проблеми розвитку приад'єктивного керування постійно підкреслювався як найважливіший чинник вплив на прикметники словотвірно пов'язаних з ними дієслів [15, 313]. І на сучасному етапі дослідники [7, 184] відзначають зумовленість прикметникового керування характером словотвірно пов'язаних з прикметниками дієслів; а ад'єктивні словосполучення розглядають на фоні дієслівних, зумовлених дієслівною валентністю.

У процесі аналізу ад'єктивних словосполучень з'ясовується, що далеко не всі прикметники мають співвідносні словотвірно пов'язані дієслова і що дослідження приад'єктивного керування ско-

* «Основний фон/тіло речення, — писав О. О. Потебня, — полягає в узгодженні прикметника, його мислимості в підметі, однак нове значення орудного дещо віддаляє прикметник від підмета, «высок ростом» означає, що висота полягає в рості і разом з ним відноситься до підмета» (Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958, с. 464—465).

ріше слід пов'язувати не з валентністю однокорінного дієслова, а з новою функцією прикметникового слова, властивою передусім дієслову, а вторинно — і прикметнику. На необхідність з'ясування семантико-синтаксичних значень орудного приад'єктивного у зв'язку з вивченням предикативних та напівпредикативних функцій прикметника вказується в окремих працях [3, 301—312; 5, 104—107; 10, 213—225; 11, 123—126; 131 та ін.].

Як засвідчують пам'ятки давньоруської мови [13, 261], орудний обмеження здавна міг уживатися при прикметниках, іменниках і дієсловах, однак найбільш поширеним було приад'єктивне їх уживання — у сполученні з короткими формами, що виконували роль іменної частини складеного присудка. Подальший розвиток предикативних функцій прикметників у східнослов'янських мовах позначився неоднаковими тенденціями, зокрема неоднаковою долею коротких і повних прикметників. Широке використання повних форм прикметників з предикативною функцією у староукраїнських пам'ятках [6, 186; 12, 39—42] засвідчує тенденцію, відмінну від староросійської, а далі й нової російської мови. На відміну від російської, де коротка і повна форми прикметників дістали різну граматичну спеціалізацію (перша позначає «якісний стан, що перебігає або виникає в часі», а друга — «ознаку, що мислиться поза часом» [2, 263], у сучасній українській мові короткі прикметники майже вийшли з ужитку, і повні форми вживаються як в атрибутивній, так і в предикативній функціях. Ці особливості розвитку предикативних функцій прикметників позначилися і на розвитку ад'єктивних словосполучень з орудним обмеження: у сучасній українській мові роль опорного слова словосполучень названого типу виконують тільки повні форми прикметників.

Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка в сучасній українській мові виражають обмежувальні відношення. Пов'язуючись з якісним прикметником, форма орудного позначає предмет, яким обмежується названа в прикметнику внутрішня якість (наприклад: *норовистий характером, щирий серцем, молодий літами, багатий думками*) або позначається якась частина зовнішньо вираженої ознаки людини (істоти) чи предмета (наприклад: *гарний лицем, високий ростом, рівний станом, привабливий усмішкою, багатий лісами, великий розмірами*).

Словоформа орудного відмінка, як правило, не зумовлюється прикметником, тобто тут немає обов'язкової смислової зумовленості залежної форми (пор.: *дівчина гарна — дівчина гарна собою — дівчина гарна лицем — дівчина гарна з лиця; край багатий — край багатий лісами — край багатий на ліси*), однак уведення її змінює зміст предикативної ознаки, — доповнює відтінком о б м е ж е н н я носія ознаки. Це особливо помітно, коли порівняти значення орудного в названих словосполученнях з тим, яке виражається словоформою орудного, приєднаною до предикативної короткої форми прикметника *повен*, наприклад: *Цей передатчик ще повен мою ніжністю, мою любов'ю* (О. Гончар). Словоформи орудного відмін-

ка зумовлені тут смисловою недостатністю * керуючого опорного слова (повен чого? повен чим?).

У сучасній українській мові прикметники, що виступають у ролі головних компонентів ад'єктивного словосполучення із залежною формою орудного, семантично об'єднуються в кілька груп: а) якісні прикметники, що позначають ознаки і властивості предметів, внутрішньо осмислених людиною у позитивному чи негативному планах: *добрий, дорогий, щирий, багатий, бідний, лагідний, мудрий, гарний, красивий, гожий, чистий, щасливий, хороший, приемний, поганий, неприемний, дурний, скупий, огидний, протиний* і под.; б) якісні прикметники, що позначають ознаки зовнішнього вигляду людини (істоти взагалі), предмета — за розмірами, формою та ін.: *високий, широкий, малий, великий, рівний, товстий, тонкий, важкий, глибокий* і под.; в) якісні прикметники, що позначають ознаки людини (істоти) за їх фізичним або психічним станом: *хворий (слабий), бадьорий, злий, тихий, відвертий, старий, молодий, сильний, смирний, міцний, смутний, веселий, блідий*.

Розвиток предикативності прикметника (вторинної його функції) впливає на валентність його і синтаксичну дистрибуцію. Зокрема в зв'язках словоформ орудного з прикметником спостерігається тенденція до замкнення, обмеження кола іменників, здатних поєднуватися з опорним прикметником.

Роль залежного компонента в ад'єктивному словосполученні здатні виконувати іменники, що позначають: 1) частини тіла людини (істоти): *гарний обличчям, рівний станом, хворий очима, блідий лицем, розумний язиком*; 2) назви предметів, за якими характеризується людина: *добрий словами, приемний голосом, відомий працями (науковими), молодий літами*; 3) назви узагальнених понять, за якими характеризується людина (істота): *щирий душею, хоробрий вдачею, міцний духом, щасливий думкою, славний ділами, багатий душевною красою, огидний вчинками*.

Ширші можливості використання ад'єктивних словосполучень з орудним відмінком для вираження обмежень внутрішньої ознаки в стосунку до неістоти. Словоформа орудного відмінка може вказувати на обмеження будь-якої ознаки, наприклад: *багатий корисними копалинами (край), бідний рослинністю (step), малий розмірами (балкон), глибокий змістом (твір), неприемний запахом (напій), виразний лініями (ескіз), міцний фундаментом (дім), дорогий ціною (товар)* та ін.

Словоформа орудного приад'єктивного залежно від семантики іменникового слова може синкретично виражати, окрім обмеження внутрішньої ознаки, і відтінки способу вияву ознаки, причини або допустовості. Однак ці відтінки виразно виявляються тільки в структурі речення, де прикметник виконує предикативну функцію або виступає відокремленим означенням з другоряднопредикатив-

* Орудний відмінок при таких прикметникових формах, як *повен (обилен)*, на думку О. О. Шахматова, виражає завершеність пасивної ознаки відповідного прикметника (Синтаксис русского языка. М., 1940, с. 347).

ним значенням. Наприклад: *Гострослівний Тихін узав на сміх Марка... Собою непоказний, низькорослий, в юхтових чоботях, задивляється теж на дівчат!* (К. Гордієнко). *Сильні тілом, могутні духом мусять найбільше горе переносити без жодної сльозинки* (Ю. Збанацький).

Орудним обмеження позначається внутрішній зміст якісної ознаки в динамічному аспекті, яка може переходити в значення «якісного стану» [3, 302], зумовлюване тим, що прикметник у предикативній функції набуває часової характеристики. Пор., наприклад, значення орудного обмеження, пов'язаного з прикметником, що виконує атрибутивну функцію, із значенням орудного в сполученні з прикметником у предикативній функції *: *Чи не впізнають вони в діях і думках людей, чистих серцем і мудрих у своїх помислах, невтомних у праці і багатих своїми діяннями, власного майбутнього?..* (Ю. Збанацький).

Субстантивний прикметник, який виконує роль підмета, підпорядковуючи словоформу орудного, також виражає подвійні значення: атрибутивне і другоряднопредикативне. Наприклад: *Черстві серцем не осягнуть палкої краси слова* (К. Гордієнко). Прикметник, вжитий субстантивовано чи як атрибут до іменникового слова (*черстві серцем* — люди, черстві серцем), разом із залежною словоформою орудного обмеження доповнює основну предикативну ознаку (виражену дієсловом *не осягнуть*) додатковою предикативною ознакою причиново-з'ясувального змісту: не осягнуть краси слова люди, які черстві серцем; не осягнуть краси слова, бо черстві серцем. Значення причинової зумовленості ознаки може виражатися в прикметниковому словосполученні і поза структурою речення, наприклад: *огидний вічною ненавистю, чарівний дитячою наївністю, смішний своєю забудькуватістю (огидний через постійну (вічну) ненаситність; чарівний через дитячу наївність (виявляє дитячу наївність); смішний через свою забудькуватість)*. Проте значення причинової зумовленості і в структурі словосполучення [10, 219; 11, 126] виражається на основі доміантного, реалізованого за допомогою орудного відмінка, значення обмеженості ознаки. Це особливо чітко виявляється на тлі поширеного речення, наприклад: *Людина знов кинеється в огонь, незламна волею, щоб перетяти ворожі наміри і загрози* (К. Гордієнко).

Прикметникові словосполучення з орудним обмеження, властиві розмовному мовленню, в інших стилях можуть допускати синонімічні заміни словосполученнями з залежними словоформами родового і місцевого відмінків та прийменниковими конструкціями.

* Як зазначає Н. Д. Арутюнова, існує відмінність між нормами творення словосполучень і речень. Однією з причин такої відмінності є неоднакова природа синтаксичних відношень: «динамічні відношення предикації більшою мірою визначаються планом смислу, ніж статичні відношення атрибутивного типу, що підкоряються формальним правилам морфологічного характеру» (Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М., 1976, с. 12).

1. *Арутинова Н. Д.* Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М., 1976.
2. *Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове). М., 1947.
3. *Гидолкина М. А.* Творительный приименной (раздел II. Творительный приадективный). — В кн.: Творительный падеж в славянских языках / Под ред. С. Б. Берштейна. М., 1958.
4. *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові. К., 1978.
5. *Мразек Р.* Синтаксис русского творительного. Прага, 1964.
6. *Пелюхова Н. Ф.* Конструкции с двойными падежами в русских и украинских грамотах XIV—XV веков. — Труды / Одесский ун-т, 1962, т. 152, вып. 15.
7. *Орасиц Я. К.* К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении. — В кн.: Единица разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969.
8. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении, изд. 4-е. М., 1956.
9. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике, т. 1—2. М., 1958.
10. *Прокопович Н. Н.* Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966.
11. Синтаксис словосочетания и простого предложения. К., 1975.
12. *Слинько І. І.* Историчний синтаксис української мови. К., 1973.
13. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. М., 1978.
14. *Степанова М. Д., Хельбиг Г.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1978.
15. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка, изд. 2-е. Ленинград, 1941.
16. *Шведова Н. Ю.* Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения. — В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. Тезисы докладов. Л., 1971.

Подана до редколегії 05.07.80

О. В. ХАЛЧАНСЬКА, викл., Дніпропетровський університет

ПРИЧИНОВА КОНСТРУКЦІЯ З ПРИЙМЕННОМ ВІД + РОДОВИЙ ВІДМІНОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У СПІВВІДНОСТІ З РОСІЙСЬКОЮ

Актуальним у сучасному мовознавстві є зіставний аналіз мов як споріднених, так і неспоріднених. Ми розглянемо конструкції з прийменником *від* + родовий відмінок субстантивного слова в українській мові у співвідностності з російською.

Аналіз матеріалів перекладу з української мови на російську допомагає виявити як спільні риси зіставлюваних мов, так і національну специфіку кожної з них. Це дає можливість виявити і функціональну (контекстуальну) реалізацію окремих мовних фактів.

Як свідчать факти мови і як зазначають сучасні мовознавці, найпоширенішим прийменником, вживаним в українській мові у конструкції з причиновим значенням, є прийменник *від*.

Конструкції з прийменником *від* і родовим відмінком іменника серед усіх прийменникових конструкцій, що передають значення причини в сучасній українській літературній мові, займають: у «Тронці» О. Гончара 71%, у трилогії П. Загребельного «З погляду вічності» — 67%, у повісті «Марія» О. Іваненко — 67%, у творах Л. Головка «Мати» і «Артем Гармаш» — 60%, у книзі «Хвилі» Ю. Збапацького — 49%, у діалогії «Мир хатам, війна палацам» — 47%, у романі «Вир» Г. Тютюнника — 43%, у творі «Дочка промєтєся» М. Олійника — 42%, у романах О. Гончара «Таврія» і «Перекон» — 40%.

Висока частота причинової конструкції з прийменником *від* (од) в українській мові, очевидно, зумовлюється чітко виявленою її

семантикою, широкими функціональними можливостями, відсутністю обмежень певною сферою комунікації, вираженням носія причини іменниками різноманітних семантичних значень. Пор.: *Надійка одразу захлинула, але повітря їй в грудях зябрякло від обурення* (В. Козаченко); *Твердохліба аж затіпало від образу* (І. Цюпа); *Ти увійшла, і раптом засіяла палата вся від радісних огнів* (І. Кочерга) *.

Прийменник *від* у складі конструкції із значенням причини має своїм фонетичним факультативним варіантом *од*. Обидва фонетичні варіанти рівнозначні (не засвідчується якоїсь відмінності у їх значенні), однак кожний з них має додаткову диференційну ознаку у певній комунікативній ситуації: може задовольняти потреби стилю, зокрема бути засобом усунення збігу приголосних, тобто засобом евфонії, а також засобом витворення певного ритмічного малюнка. Напр.: *І радо н'в, здригаючись од щастя, земля краплини свіжі* (М. Рильський); *Кожний бачив в очах співбесідника тверду рішучість і радість од відчуття цієї рішучості* (Ю. Смолич).

Прийменник *від* у наведених (і подібних їм) реченнях порушував би закон милозвучності, а, отже, й вимоги культури мови, привів би до витворення іншого ритму, який би не відповідав змістові.

У варіантному ряду прийменників *від-од* домінантою є *від*. Цей варіант має набагато більшу поширеність у сучасній українській мові **.

В українській літературній мові XVIII—XIX ст. вживанішим був варіант *од* (І. П. Котляревський, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін.). На наш погляд, це можна пояснити впливом на мову названих митців слова, виходців з Наддніпрянщини, наддніпрянського діалекту, де варіант *од* є панівним. Але поступово, незважаючи на те, що наддніпрянські говори лягли в основу сучасної української літературної мови, прийменник *од* заступається своїм фонетичним варіантом — прийменником *від*.

У творах сучасних радянських письменників частота прийменникових варіантів *від-од* різна, але в усіх переважає фонетичний варіант *від*. Досить поширене вживання *од* у письменників західних областей, що є результатом діалектної орієнтації.

Таким чином, фонетичні факультативні варіанти прийменника *від-од* існують як ряд для потреб добору потрібних мовних фактів з метою задоволення цілей висловлення, стають засобом обробки, організації мовлення, власне, засобом чисто авторського втручання в текст.

* Назви видань творів українських письменників та їх перекладів на російську мову уміщені в кінці статті.

** Цілком можливо, що поява і більше поширення прийменника *від* диктується фонетичними законами української мови. Українська мова має тенденцію прикривати початковий голосний приголосним. Очевидно, ця тенденція поширилась і на прийменник *од*, внаслідок чого з'явився протетичний приголосний *в* (так виник варіант *від*). Отже, існування двох варіантів прийменника *від-од* пояснюється фонетичними законами української мови та законами евфонії.

Досить висока активність прийменникової конструкції з прийменником **від(од)** + родовий відмінок пояснюється й тим, що вона в однаковій мірі виражає як зовнішню, так і внутрішню причину. Можна думати, що така функція конструкції з прийменником **від** зумовлюється походженням причинового значення в ньому. Як доведено сучасною наукою [1, 382], значення причини у прийменнику **від** розвинулось на основі просторового, зокрема на основі вказівки на рух від певної точки, точки, яка не мала конкретного прикріплення, а могла бути розташована як на поверхні предмета, так і всередині його. А звідси і здатність конструкції майже в однаковій мірі виражати як внутрішню, так і зовнішню причину, що стала джерелом дії, збудником її реалізації *. Значення внутрішньої чи зовнішньої причини, у конструкції з прийменником **від** сучасної української мови реалізується в умовах контексту і залежить від семантико-синтаксичного фактору, зокрема від семантики іменників, назв носіїв причини та дієслів, що керують конструкцією, також від віднесеності дії дієслова-присудка до суб'єкта чи об'єкта. Так, у конструкціях, де іменники називають психологічний, душевний, духовний вияв, почуття, хворобу, сенсорну та інтелектуальну діяльність, тобто ті явища, що характеризують внутрішній світ та стан суб'єкта, а дієслова — поведінку, реакцію, перебування, властиві суб'єктові, конструкція з прийменником **від** виражає внутрішню причину. Наприклад: *Серце вже зупинялося уві сні не від захвату, а від втоми* (П. Загребельний); *Так чого б тужити від кохання?* (М. Стельмах); *Бджоли аж кипіли од злості* (Ю. Яновський).

У конструкціях, де іменник-носій причини позначає зовнішні по відношенню до суб'єкта факти (природні явища, погоду, конкретні предмети, події, ситуації, акти), а дієслова — зміну в стані, що викликається носієм причини, і дія виходить не від суб'єкта, а від об'єкта, конструкція з прийменником **від** виражає зовнішню причину. Наприклад: *Сиділо три посивілих від холоду хлопчики* (В. Канівець); *Вона несподівано вмерла від застуди* (А. Хижняк); *... розігріте повітря від сонця та від пальби* (О. Гончар).

Причинове відношення, що його виражає конструкція з прийменником **від** + родовий відмінок, є фактично комплексом відношень, зумовлених складними стосунками між фактами дійсності. Серед цих відношень є два основних, що виділяються в залежності від ролі та функції носія причини для реалізації дії. У зв'язку з цим у семантичній структурі причинової конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок виділяються два варіантних значення: значення причини — джерела, імпульсу, з якого виникає дія як наслідок його діяння, і значення причини — перешкоди, коли той же

* Вказівка на точку, від якої відбувався у певному напрямку рух, у конструкції з просторовим значенням перетворилась внаслідок метафоризації на вказівку імпульсу, джерела, збудника причини у конструкції з причиновим значенням, а вказівка на прикріпленість точки на поверхні предмета — на вказівку зовнішньої причини, всередині предмета — внутрішньої.

імпульс стає на заваді реалізації дії. Наприклад: *Сайд аж зіщулювся від того несподіваного пафосу* (Іван Ле); *Коли ж йому передають трубку, од хвилювання не може промовити ні слова* (М. Стельмах).

Оскільки прийменник *від* у причиновій конструкції з родовим відмінком має значення необмеженої внутрішньої чи зовнішньої причини і в сучасній українській мові досить активно функціонує в усіх типах та стилях мовлення, він поєднується з іменниками різної семантики. Власне, не можна назвати такого семантичного класу іменників, з яким би не сполучався прийменник *від*. Більше того, останнім часом спостерігається, що прийменник *від* починає поєднуватись з іменниками, що позначають істоти і навіть особи *:
...поплескалась вода від качок (В. Досвітній); *У залі, гомінкому від дітвори, з'явився дід Мороз* (З газети).

Хоч прийменник *від* не має обмежень щодо поєднання з визначеним колом іменників, все ж конструкції певного значення закріплюють за собою іменники певної семантики. Так, компонентами конструкцій із значенням внутрішньої причини є абстрактні іменники (конкретні тут майже зовсім не вживаються), конструкції із значенням зовнішньої причини мають своїми компонентами як абстрактні, так і конкретні іменники.

Іменників з конкретним значенням у сучасній українській мові більше, ніж з абстрактним, оскільки вони називають ширше коло реалій та понять. Однак частота вживання конкретних іменників у складі причинової конструкції з прийменником *від* + родовий відмінок менша, ніж абстрактних, через те що джерелом тієї причини, що виражається конструкцією, стали узагальнені, абстраговані від конкретних факторів поняття (особливо у конструкції із значенням внутрішньої причини). Проте, як уже відмічалось, й іменники з конкретним значенням, особливо у конструкціях, що виражають зовнішню причину, досить вживані. Тому не можна погодитись з думкою А. П. Сухотіна про те, що іменники з конкретним значенням вживаються лише в окремих випадках [2, 111]. З наших матеріалів видно, що кількість їх помітна. Наприклад: *...вершники сірі від пилюки* (О. Гончар); *Сп'янілі від пороху, поту, втоми артилеристи на руках затягають у ліс гармати* (М. Стельмах).

Коли ж конструкцією керує не дієслово, а прикметник (дієприкметник) чи прислівник, то конкретні іменники у складі конструкції виступають набагато активніше. Наприклад: *...навіть удень волога од ранкової роси трава* (Ю. Збанацький); *Стало жарко від темнокарих очей* (Ю. Бедзик); *Обличчя їх горіли од зустрічного вітру* (М. Олійник).

Причинова конструкція з прийменником *від* + родовий відмінок синонімічна в українській мові конструкції з прийменником *з* + родовий відмінок, хоча кожна з них, безперечно, характеризується

* За свідченням Т. П. Ломтева, у давньоруській мові складовим компонентом причинової конструкції з прийменником *від* + родовий відмінок були й іменники на означення осіб, що називали носія причини, згодом назва осіб перестала вживатись у цій функції [1, 382].

своім, типовим для неї значенням: з прийменником **від** — значенням причини, результат впливу якої сприймається безпосередньо, в момент мовлення, з прийменником **з** — значенням причини, що передує сприйманню наслідку її. Пор.: *Весело вигукнула Ванда, висока дівчина з гарячими від морозу рум'янцями* (Д. Бедзик); *...Степ війнув просто в лице міцним духом землі та рум'яних щік з морозу* (Л. Головко).

У певних контекстах конструкції взаємозамінювані: *плакав колись від любові до тебе* (О. Іваненко); *...а все від заздрості* (Н. Рибак); *... глухо стогнав із заздрості* (Ю. Смолич).

Однак синонімічними причинові конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок та з прийменником **з** + родовий відмінок можуть бути лише за певних умов, а саме: коли конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок означає внутрішню причину (і то не у всіх випадках). Із значенням зовнішньої причини ця конструкція з конструкцією **з** + родовий відмінок не синонімізується, оскільки остання зовнішньої причини не виражає. Якщо компонентами причинової конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок виступають віддієслівні іменники із суфіксами **-ання, -ення, -іння**, то в таких випадках й із значенням внутрішньої причини конструкція не вступає у синонімічні відношення з конструкцією **з** + родовий відмінок. Наприклад: *Багровий від хвилювання Кифірівів стримів* (В. Бабляк); *Шаптало тепер аж кипів від обурення* (П. Загребельний).

Те комунікативне навантаження, яке в українській мові виконує конструкція з прийменником **від** + родовий відмінок, у російській, як підтверджують матеріали перекладу, виражається конструкцією з прийменником **от** + родовий відмінок. Отже, в українській і російській мовах існує спільна модель, яка означає причину — джерело, імпульс, збудника дії суб'єкта, що є відображенням спільної тенденції у розвитку засобів для передачі інваріантного значення. Тому у перекладах на російську мову українських текстів перекладачі передають причинову конструкцію з прийменником **від** + родовий відмінок адекватною їй причиновою конструкцією з прийменником **от** + родовий відмінок. Пор.: *Настя, захлинаючись від хвилювання, ковтає слова* (В. Козаченко); *Настя, захлебываясь от волнения, глотает слова. Я прокинувся від радості* (О. Іваненко); *Я проснувся от радости*.

Незважаючи на майже сталу семантичну однозначність, функціональну співвідносність причинової конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок української мови та причинової конструкції з прийменником **от** + родовий відмінок російської мови, вони не абсолютно адекватні. І не завжди за допомогою конструкції з прийменником **от** можна одержати точну передачу змісту конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок. Конструкція з прийменником **от** російської мови не розв'язує усіх комунікативних намірів оригіналу, особливо стилістичних вимог. У таких випадках слід шукати іншого перекладацького відповідника. Це свідчить про те,

що переклад з близькоспоріднених мов має свою специфіку, якою не можна нехтувати. При розв'язанні певного стилістичного завдання причинова конструкція з прийменником **від** української мови стає одиницею перекладу і вступає у перекладацькі відношення з причиновою конструкцією з прийменником **с(со)** + родовий відмінок російської мови.

Конструкція з прийменником **с(со)** в російській мові функціонує переважно в стилях, що обслуговують розмовну сферу. Через те вона надає будь-якому висловленню розмовного колориту. А звідси, коли виникає необхідність у передачі розмовної стихії чи близької до неї ситуації у текстах, що перекладаються з української мови на російську, то пошуки оптимального відповідника конструкції з прийменником **від** + родовий відмінок приводять перекладача до конструкції з прийменником **с(со)** + родовий відмінок. Наприклад: *Григорій Кузьмич оглянувся і згорів од сорому* (І. Рябокляч); *Животи будуть рвати від сміху* (А. Головка); *Григорій Кузьмич чуть не сорел от стыда. Животики будут рвать со смеху*.

Але ж переклад конструкції з прийменником **від** української мови конструкцією з прийменником **с(со)** російської мови можливий лише тоді, коли конструкція в тексті оригіналу має значення внутрішньої причини, а значить сконструйована з певного лексичного матеріалу, з іменників певної семантики. Це переважно іменники на означення почуттів, психологічного та душевного стану суб'єкта, зокрема такі, як: *сміх, сором, злість, гордість, незвичка* і под.

Окремо слід сказати про конструкцію з прийменником **від** із значенням причини української мови, коли у формі родового відмінка виступає не іменник, а вказівний або питально-відносний займенник. Зіставний аналіз показує, що в російській мові немає прийменникової конструкції, співвідносної з конструкцією: прийменник **від** + родовий відмінок української мови. Тому й перекладацькі відношення між конструкціями у двох мовах не можна встановити на тому самому рівні (на рівні конструкції), а слід шукати інших форм. Детермінантом тут виступає сама мовна система. Закономірним відповідником конструкції з прийменником **від** + вказівний чи питально-відносний займенник української мови в російській є прислівники: *оттого, отчего, поэтому, потому* *.

Отже, трансформація одиниці перекладу в таких випадках відбувається на лексико-граматичному рівні: конструкція замінюється словом. Наприклад: *Сагайда прокинувся від того, що підвода зупи-*

* Конструкція з прийменником **від** + родовий відмінок займенника української мови і прислівники російської мови *оттого, отчего, поэтому, потому* мають спільне джерело походження і різну історію. У давньоруській мові із значенням причини існувала конструкція з прийменником **от** + родовий відмінок займенника і конструкція з прийменником **по** + знахідний відмінок займенника. У подальший період розвитку в українській мові конструкція з прийменником **от** + родовий відмінок займенника збереглася (з фонетичними змінами), а в російській мові відбувся процес лексикалізації прийменника з займенником, внаслідок чого виникли нові прислівники, які почали використовуватись у службовій функції.

нилась (О. Гончар). Сагайда проснувся *оттого*, что подвода остано-вилась; *Від того й Україну розлюбив* (В. Собко). Он и Украину раз-любил *потому*; ...а немає в нас порядку. А все *від того*, що свої (І. Цюпа). ...а нет у нас порядка. А все *потому*, что свои.

Синонімічним відповідником в українській та російській мовах причинній конструкції з прийменником *від* — *от* + родовий відмінок є дієприслівник. Дієприслівник завдяки своєму обставинному значенню виявляє причинний зв'язок з дією дієслова-присудка, бо названа дієсловом дія чи стан викликає відповідні зміни в діяльності предмета. Найчастіше дієприслівники виражають внутрішню дію, фізичні чи психічні процеси, стани, що дає змогу ставити їх в один ряд з прийменниковою конструкцією із значенням причини, а, отже, і використати як відповідники одиниці перекладу вихідної мови. Разом з тим при цьому слід врахувати й те, що дієприслівник має значення причини лише тоді, коли утворюється від дієслів стану, сприймання, настрою і означає внутрішні процеси розумової діяльності. Отже, коли конструкція причини з прийменником *від* української мови має значення внутрішньої причини, то переклад дієприслівниками російської мови може бути правомірний. Наприклад: *Просто від злості на Зіновію він перебирав старі папери* (Натан Рибак). *Просто, обозлясь на Зиновию, он перебирал старые бумаги*. Із значенням зовнішньої причини синонімічні відношення між конструкцією і дієприслівником відсутні.

Таким чином, конструкція з прийменником *від* + родовий відмінок з причинним значенням в українській мові має дуже високу частоту вжитку. Семантична визначеність, окресленість семантичного поля, відсутність варіантної розмаїтості обумовлюють обмежені функціональні здатності цієї конструкції. А це, в свою чергу, зву-жує коло її співвідносних відповідників у російській мові.

Конструкція з прийменником *від* + родовий відмінок із значенням причини української мови вийшла з одного джерела з відповідною конструкцією російської мови — прийменник *от* + родовий відмінок — і розвивається з нею паралельно, що забезпечує співвідносність їх значення, форми і функції.

Використані тексти та їх переклади на російську мову

1. *Бабляк Володимир*. Вишневий сад. К., 1956.
2. *Бедзик Дмитро*. Украдені гори. К., 1975.
3. *Головко Андрій*. Артем Гармаш. К., 1971.
4. *Головко Андрій*. Артем Гармаш. М., 1968. Пер. с укр. Т. Стах и Н. Головко.
5. *Гончар Олесь*. Пропорозосці. К., 1968.
6. *Гончар Олесь*. Знаменосцы. К., 1976. Пер. с укр. Л. Шапиро.
7. *Гончар Олесь*. Тронка. К., 1970.
8. *Гончар Олесь*. Тронка. М., 1967. Пер. с укр. И. Карабутенко.
9. *Досвітній Олесь*. Нас було троє. К., 1969.
10. *Досвітний Олесь*. Нас было троє. К., 1960. Пер. с укр. З. А. Савадовой-Досвитней.
11. *Збанацький Юрій*. Хвилі. К., 1974.
12. *Загребельний Павло*. Спека. К., 1967.
13. *Загребельный Павел*. Зной. М., 1964. Пер. с укр. Н. Новосельцевой.
14. *Іваненко Оксана*. Марія. К., 1973.
15. *Іваненко Оксана*. Мария. М., 1976. Пер. с укр. А. Островского.
16. *Канівець Володимир*. Ульяновы. К., 1973.
17. *Канівець Володимир*. Ульяновы. М., 1974. Пер. с укр. Б. Турганова.
18. *Козаченко Василь*. Листи з патрона. К., 1973.
19. *Козаченко Василь*. Письма из патрона. М., 1973.
20. *Кочерга Іван*. Твори. К., 1976.
21. *Ле Іван*. Міжгір'я. К., 1970.
22. *Олійник Ми-*

кола. Пролог. К., 1975. 16. *Рыбак Натан*. Солдати без мундирів. К., 1968. *Рыбак Натан*. Солдаты без мундиров. М., 1970. Пер. с укр. Б. Турганова. 17. *Рильський Максим*. Поезії. К., 1976. 18. *Рябокляч Іван*. Антонів гай. К., 1976. *Рябокляч Іван*. Антонов гай. М., 1970. Пер. с укр. Е. Весенина. 19. *Смолич Юрій*. Світанок над морем. К., 1956. *Смолич Юрій*. Рассвет над морем. М., 1955. Пер. с укр. Л. Нестеренко и А. Островского. 20. *Собко Вадим*. Почесний легіон. К., 1975. *Собко Вадим*. Почетный легион. М., 1972. Пер. с укр. Н. Крючковой. 21. *Стельмах Михайло*. Велика рідня. К., 1972. *Стельмах Михайло*. Большая родня. М., 1975. Пер. с укр. Вл. Россельса. 22. *Стельмах Михайло*. Дума про тебе. К., 1973. *Стельмах Михайло*. Дума о тебе. М., 1972. Пер. с укр. И. Чеховской. 23. *Хижняк Антон*. Данило Галицький. К., 1973. *Хижняк Антон*. Даниил Галицкий. М., 1964. Пер. с укр. И. Карабутенко. 24. *Цюпа Іван*. Краєни. К., 1976. *Цюпа Іван*. Крайне. М., 1976. Пер. с укр. К. Трофимова. 25. *Цюпа Іван*. Через терни до зірок. К., 1970. *Цюпа Іван*. Через тернии к звездам. М., 1970. Пер. А. Малютина.

1. *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956. 2. *Сухотин В. П.* Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. М., 1960.

Подана до редколегії 17.06.80

З. М. ТЕРЛЯК, асп., Київський університет

АД'ЕКТИВНІ СПОЛУКИ З ЗАЛЕЖНОЮ СЛОВОФОРМОЮ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ

У сучасній українській мові серед прикметників, яким властива широко розвинена система керування, виділяються дві чітко окреслені групи: 1) прикметники, словотвірно не пов'язані з дієсловами; 2) прикметники, мотивовані дієслівними основами (віддієслівні)*. Обидві групи слів характеризуються спільністю реального значення (вказують на ознаку предмета), що, в свою чергу, зумовлює спільність словозмінних значень і синтаксичної сполучуваності. Від семантико-синтаксичних властивостей того чи іншого прикметника залежить його здатність керувати залежними словами. Сполуки, утворені в результаті реалізації валентних можливостей прикметника, називаємо ад'єктивними.

Одним із можливих приад'єктивних компонентів виступає іменник у формі родового відмінка. Уся конструкція в такому випадку виражає об'єктні відношення. Аналізові структури ад'єктивних сполук із залежною словоформою в родовому відмінку і присвячена дана стаття.

* Сюди ж зараховуємо і так звані «дієприкметники». У рамках прикметника їх розглядали О. Х. Востоков, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський. У сучасному мовознавстві цього погляду дотримуються І. К. Кучеренко [3; 4], Е. А. Іваннікова [2, 297—304], І. К. Кучеренко переконливо довів, що сучасні дієприкметники є звичайними відносними прикметниками (віддієслівними). Переглянути точку зору на дієприкметник як на дієслівну форму пропонує й Е. А. Іваннікова, оскільки «обминути той факт, що дієприкметник — прикметник, неможливо, як би не інтерпретувалось його місце і роль у граматичній системі мови» [2, 299].

Прикметники, словотвірно не пов'язані з дієсловами, в ролі стрижневого слова

1. **Повні форми.** Занепад в українській мові нечленних (коротких) прикметників привів до того, що в предикативній функції починають вживатися членні (повні) прикметники. Природно, що, виступаючи в ролі присудка, повні форми набули здатності керувати залежними словами. Поява останніх фіксується в українській мові вже в XIV—XVI ст. [7, 23]. Дещо пізніше (XVII ст.) з'являються залежні слова при повних прикметниках, ужитих в атрибутивній функції [7, 23]. Таким чином, широке використання родового відмінка в приад'єктивній позиції було добре відоме вже в староукраїнській мові. Дослідники стверджують, що в цей час родовий приад'єктивний за частотою використання стояв на другому місці після давального відмінка і становив одну із специфічних рис староукраїнської мови, оскільки в староросійській мові таке широке використання родового відмінка не засвідчене [7, 19—20].

У сучасній українській мові, в порівнянні із староукраїнською, коло прикметників, здатних керувати родовим відмінком, значно звузилось. Серед слів, які можуть сполучуватися із залежним іменником у родовому відмінку, можна виділити такі: *повний, вартий, гідний, достойний, відомий, певний, жадібний, радий, винний, ситий* та ін. Зафіксовано 310 конструкцій із даними прикметниками, однак за ступенем уживання не всі вони однорідні. Найчастіше вживаються сполуки з прикметником *повний* у ролі опорного компонента (54% від загальної кількості сполук даної моделі). Залежне слово в них називає внутрішній зміст іншого предмета, що характеризується прикметником *повний*. Наприклад: *Поїзд летів, повний людського гаму* (М. Коцюбинський); *Молодий я, молодий, повний сили та одагу* (П. Тичина); *Вийшов Кузьмін від комісара бадьорий, повний наснаги, наче й не у хворого побував* (Ю. Збанацький); *Ми в борні вже забули про журу — й повні радості наші пісні* (В. Сосюра).

Виступаючи в прямому значенні («у якому немає вільного місця, заповнений до краю» [9, т. 6, 681]), прикметник *повний* сполучається з конкретними іменниками. Наприклад: *Збоку стояв той самий графин, повний жовтої горілки* (І. Н.-Лєвицький); *Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і щось кричать Джузеппе* (М. Коцюбинський); *...Солдати уводять її в величезну світлицю, людей повну* (Б. Грінченко). Сполуки такого типу малочисленні. Набагато активніше функціонує прикметник *повний* у переносному значенні — «цілком пройнятий, охоплений чим-небудь; сповнений чимсь» [9, т. 6, 681]. Залежні іменники мають тоді, як правило, абстрактне значення. Наприклад: *Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна* (М. Коцюбинський); *Юність, юність, повна частя без краю!* (П. Тичина); *Славтись, Леніна стяги, повні сили й звитяги* (А. Малишко); *Рядок за рядком лягають на папір слова, повні тепла, радощів, надії на близьку зустріч з рідною стороною* (Ю. Збанацький).

В обох випадках релятивне значення прикметника *повний* зумовлює потребу обов'язкового смислового доповнення. Пояснюючий іменник при цьому є конструктивно необхідним, причому переносне вживання слова завжди підсилює його релятивність [1, 47].

Аналізований прикметник паралельно керує іменниками в орудному відмінку, однак сполуки з родовим відмінком значно переважають, витісняючи другу модель. Спостерігається таке співвідношення залежних форм: родовий відмінок — 89%; орудний відмінок — 11%.

Частотність уживання сполук з іншими прикметниками відповідно становить: *вартий* — 20%, *гідний* — 11%, *достойний* — 5%, *певний* — 3%, *свідомий* — 3%. Перші три з них (*вартий*, *гідний*, *достойний*) не можуть уживатися абсолютивно. Їх семантична недостатність передбачає регулярну появу залежних компонентів, які називають предмет як об'єкт досягнення чи віддалення. Наприклад: *І свічки мирної не варта та країна, що в боротьбі її не засвітила* (І. Кочерга); *І встає на землі людина, гідна подиву й поклоніння* (А. Малишко); *Народе мій! Борець ти і творець, найвищої достойний нагороди...* (М. Рильський).

Сполучувальні можливості прикметників *певний*, *свідомий* залежать від їх семантики, яка може бути і релятивною, і абсолютивною. Так, прикметник *певний* реалізує свою здатність керувати родовим відмінком тоді, коли він уживається в значенні «котрий твердо вірить у що-небудь, не сумнівається в чомусь, упевнений» [9, т. 6, 106]. Наприклад: *За вікном шумлять автомобілі, кожен певний власної мети, як оті космічні, вічні хвилі, що єднають зоряні світи* (М. Рильський); *Але Сава Петрович певний себе. «Вода й камінь мочить, то гроші й подарунки дівочу гордість і поготів»* (А. Головка).

Слід зауважити, що в сучасній українській мові подібні конструкції вживаються рідко. У залежності від відтінків реального значення стрижневого прикметника залежна словоформа в родовому відмінку поступається місцем прийменниковим сполукам. Зокрема, сполука *за + знахідний відмінок* витіснила на сьогодні форму родового відмінка при прикметниках, ужитих у значенні «який не відчуває тривоги, хвилювання; спокійний» [9, т. 6, 106]. Остання сприймається вже як архаїзм: *...Вона збирала і ломилася в супокою сухе галуззя, була певна своїй здобичі і не квапилася додому* (О. Кобилянська); *Сім днів всі ждали неспокійно, не певні завтрашнього дня* (О. Маковей); *І так не певні своїй долі роз'їхалися члени тайного кружка на ... свята* (О. Маковей). Порівняй: *Ми певні за свою судьбу, бажаєм всім так жити!* [9, т. 6, 106]. Коли ж прикметник *певний* виступає у значенні «який не сумнівається у чомусь, упевнений // який вірить у свої сили, свої можливості», то тоді перевага надається сполуці *у + місцевий відмінок*. Наприклад: *...Сонце — як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі* (М. Коцюбинський); *О, якби я була певна в своєму таланті..* (Лєся Українка).

Дещо осторонь стоять сполуки, в яких значення прикметника

певний синонімічні значенню прикметника *свідомий* «який розуміє, усвідомлює що-небудь». У такому разі в приад'єктивній позиції може функціонувати тільки залежна словоформа в родовому відмінку. Наприклад: *Ставляться до всього як ділові, певні своїй гідності і свого обов'язку люди, перед якими важка і небезпечна, але вкрай потрібна робота* (В. Козаченко); *Промовляє в цеху робітниця, твердо певна класових завдань* (В. Сосюра).

В аналогічному значенні реалізовує свою обов'язкову сполучуваність з формою родового відмінка іменників і прикметник *свідомий*. Наприклад: *Живе, свідома власних прав, республіка багата* (М. Рильський); *Став затихати галас. Але Шумило, свідомий своїй гідності, не починав, чекав, доки зовсім не стихне на майдані* (А. Головка).

Решта прикметників (*жадібний, жадний, ситий, радий*) рідко керують родовим відмінком. Конструкції з ними зафіксовано переважно у художніх творах дожовтневого періоду. Наприклад: *Тут же снувала рухома юрба люду, жадібна втіхи, гомону, чаду* (Леся Українка); *Те, що лишилося в мені, жадне лише спокою, гармонії і поезії* (О. Кобилянська); *Я вже звідти рвався, я вже був ситий тих пишнот, банкетів, пестливої венеціанок вроди* (Леся Українка); *Вона любила Домініку і була б їй усього добра рада, як рідній сестрі* (О. Кобилянська).

Обмежена сполучуваність з формою родового пояснюється тим, що при прикметниках *жадібний, жадний* остання витісняється прийменниковими сполуками до + родовий відмінок, на + знахідний відмінок. Наприклад: *Дві великі сльозинки скотилися з його очей на чорні, жадібні до праці руки* (В. Бабляк); *Ти жадібна, певне, на лодяну ласку?* (А. Малишко). Для прикметника *ситий* характерне абсолютне вживання, а конструкції *радий + родовий відмінок* вийшли з ужитку.

Прикметники *винний, винуватий* тільки із заперечною часткою *не* можуть керувати родовим відмінком. Наприклад: *Сава! Я тобі нічого не винна!* — *зойкнула вона, страшно перелякана* (О. Кобилянська); *Вір мені, що я без уцербя для нас обох проживу на сі гроші, що оце тепер тримаю, бо я нікому нічого не винувата* (Леся Українка). При відсутності заперечної частки нормативною є форма знахідного відмінка.

2. Короткі форми. Сучасні короткі форми прикметників, як відомо, залишки колишніх іменних (нечленних) прикметників, які в давньоруській мові відмінювалися подібно до іменників. З часом система нечленних прикметників зруйнувалась під впливом розвитку членних (повних), що привело до повної втрати ними відмінювання. Але якщо в російській мові короткі форми активно функціонують і по сьогодні, то в українській вони поступово занепали. Лише невелика група слів зберігає, паралельно з повною, колишню іменну (коротку) форму. Основна синтаксична функція таких прикметників — роль іменної частини складеного присудка.

У предикативній функції вони зберегли здатність керувати залежними компонентами. Так, з іменниками в формі родового відмінка можуть сполучуватися прикметники *повен, варт, годен, достойн, певен, винен, рад* (усього 44 конструкції). Такі сполуки за значенням, функціями і вживанням повністю тотожні утворенням з повною формою. Наприклад: *Народ радянський — океан! Він повен сили аж по вінця* (П. Тичина); *Ні, се не варт нащадка Прометея!* (Леся Українка); *О! Годен чорної отрути, не вартий ні хвилини життя, хто міг на мить тебе забути і занебать тебе на мить!* (М. Рильський); *Тільки той життя достойн, хто кохає рідний край* (В. Сосюра); *Старий усміхнувся болісно. — Хто йому рад більше добра, як я?* (О. Кобилянська); *І все не спить. Про наступні події думає — суворий і зосереджений. Як і кожен справжній полководець, що хоч і певен своїх сил, але разом з тим не недооцінює й ворога* (А. Головка); *На устах в нього бився ще крик. — Змилуйтесь ... люди ... я нічого не винен* (М. Коцюбинський).

3. Прикметники в формі вищого ступеня порівняння. Сполуки із стрижневими прикметниками у формі вищого ступеня порівняння мало характерні для сучасної української мови (51 конструкція), хоча прикметники, які беруть участь у їх формуванні, значно різноманітніші з погляду семантики. Вони можуть означати: а) якості людського характеру, розумового складу (*дурніший, мудріший, розумніший, хитріший, веселіший, добріший, хоробріший*). Наприклад: *А я чувала, та й не раз, як про людей гукають всюди, що люди розумніші нас* (Л. Глібов); *Де я знайду чудових стільки книг, як в Києві у тата, що королів мудріший всіх земних* (І. Кочерга); *Тільки нашого брата теж не обдуриш, — мужик — він ворона, а хитріший лисиці* (Ю. Збанацький); б) якості, що сприймаються безпосередньо органами чуття (*тепліший, смачніший, гостріший, чорніший, темніший, світліший, голосніший*). Наприклад: *Хліб той — чорніший землі, з остюками* (Панас Мирний); *І дідусева каша була смачніша нам присмачок дорогих* (Л. Глібов); *Вода в такий час була значно тепліша повітря, майже гаряча, бо серпень ранками вже давав знати свій характер* (Ю. Збанацький); в) загальну емоційну оцінку (*гірший, кращий, миліший, дорожчий, рідніший*). Наприклад: *А в мене мисль така: здоров'я нам миліше кашука* (Л. Боровиковський); *Віддати дочку кохану в далекий край? О, ні, це гірше смерті* (І. Кочерга); *Що ж на світі є краще юності!* (В. Сосюра); г) розмір, об'єм (*вищий, нижчий, менший, глибший, тоніший, повніший*). Наприклад: *Дойчлянд каже: «Я всіх вища, світ пуцу на попелища»* (П. Тичина); *Що є глибше океана?* (П. Тичина); д) вікові ознаки (*старший, молодший*). Наприклад: *Часловець Азбуку нінащо потрінав, що він старший її — і знає її не знав* (Л. Боровиковський).

Подібні сполуки називаються ад'єктивно-порівняльними, оскільки залежні слова називають об'єкт порівняння. У ролі останніх виступають іменники (назви неістот — частіше, істот — рідше), а також кількісно-іменні сполуки. Усі вони конструктивно необ-

хідні. Однак спостереження показують, що форма родового відмінка все частіше замінюється прийменниковими сполуками в і д + родовий відмінок (співвідношення 29% : 71%), за + знахідний відмінок (24% : 76%). Не допускають такої заміни тільки ті конструкції, у яких залежний компонент виражений кількісно-іменною сполукою (*молодший вісімнадцяти років*).

Таким чином, у системі ад'єктивних сполук типу «прикметник, словотвірно не пов'язаний з дієсловом + родовий відмінок» діють дві тенденції: з одного боку, продовжує звужуватися коло прикметників, здатних сполучуватись з формою родового відмінка іменника; з другого боку, остання активно витісняється прийменниковими сполуками*.

Віддієслівні прикметники в ролі стрижневого слова

Віддієслівні прикметники словотвірно і за змістом пов'язані з тими дієсловами, від яких вони утворені. Характерною особливістю таких дериватів є те, що їх словотвірне значення суміщає граматичне значення ознаки прикметника і лексичне значення твірної дієслівної основи. Звідси і своєрідність їх реального значення — усі віддієслівні прикметники вказують на ознаку предмета за її відношенням до дії.

Як зауважують дослідники, при побудові словосполучень на їх структуру вирішальний вплив може мати слово, від якого утворений стрижневий компонент [6, 164—172]. Звідси цікаво простежити, як же формується структура ад'єктивних сполук, у ролі головних компонентів яких виступають віддієслівні прикметники. У сучасній українській мові віддієслівних прикметників, які здатні заповнювати свої об'єктні позиції залежним іменником у формі родового відмінка, небагато: *сповнений, позбавлений, удостоєний, переповнений, вповнений, наповнений, налитий, поналиваний, набитий, напоєний, вимагаючий, жадаючий, уникаючий, прагнучий, навчений*, а також деякі, ужиті разом із заперечною часткою *не* (*не знаючий, не розуміючий*), тощо (усього зафіксовано 140 конструкцій). Залежне слово при них характеризує внутрішній зміст іншого предмета або означає предмет як об'єкт досягання чи віддалення. За винятком перших трьох прикметників, останні інертні у плані сполучуваності з родовим відмінком.

Як показує аналізований матеріал, тільки частина ад'єктивних сполук може повторювати структуру дієслівних. У їх формуванні беруть участь прикметники *удостоєний, позбавлений, навчений*,

* Порівняємо у зв'язку з цим спостереження І. І. Слинська: «В усній літературній мові ще помітніше, ніж у письмовій, йде процес витіснення безприйменникових приад'єктивних зворотів прийменниковими. З родовим відмінком успішно конкурують сполучення типу до + родовий, на + знахідний, в (у) + місцевий, для + родовий, від + родовий» [8, 85].

поналиваний, налитий, уникаючий, прагнучий, вимагаючий, жадаючий, не знаючий, не розуміючий. Наприклад: *удостоїти чого — удостоєний чого: Ленінської премії за літературу і мистецтво для дітей удостовний цього року художній фільм «Білий Бім — Чорне вухо» (З газети); позбавити чого — позбавлений чого: На щойно усміхнених устах застигла лиш подоба усмішки, позбавлена чару й тепла і навіть з тінню смутної якоїсь тривоги (О. Гончар); навчати чого — навчений чого: Столярне майстерство я знаю досконало, а військових справ не навчений (А. Шиян) та' ін.*

Оскільки між членами дієслівних сполук існують об'єктні відношення, то суб'єктивна функція залежного компонента зберігається і у відповідних ад'єктивних конструкціях. При цьому значення приад'єктивного родового відмінка тотожне його значенню у придієслівній позиції.

Друга частина ад'єктивних сполук не повторює структури дієслівних, їх утворюють прикметники *сповнений, наповнений, вивонений, переповнений, напоєний, набитий* та ін. Наприклад: *сповнити, наповнити, вивонити, переповнити, набити* що — чим; *сповнений, наповнений, вивонений, переповнений, набитий* чого: *Світ сповнений величі й загадковості (О. Гончар); І жайвори плещуть у небі у щebetі полю і жити, і сам я на рідній Україні наповнений сонця-блакиту (А. Малишко); Був щасливий і тим, що на світі було оце велике, безмежно ніжне, вивонене бархатистої води море (Ю. Збанацький); А вись соколина змар переповнена щертв (В. Сосюра); Повна церква як є набита народу, не протовпитись (А. Головка); напоїти кого — чим, напоєний чого: Сняться в ночах, напоєні ласки і сили, ті задумливі очі, що світ полонили (А. Малишко).*

Слід відзначити, що перераховані прикметники вільно сполучаються з іменником в орудному відмінку, копіюючи в таких випадках дієслівне керування. Чим же зумовлений розвиток родового відмінка в приад'єктивній позиції? На нашу думку, вирішальну роль тут відіграє семантика стрижневого слова. Відомо, наприклад, що прикметник *сповнений* утворений за допомогою суфікса *-ен-* від дієслова доконаного виду *сповнити*. У свою чергу, дієслово *сповнити* мотивоване прикметником *повний*. Схематично цей словотвірний процес можна передати так: *повний* → *сповнити* → *сповнений*. Таким чином, якщо в *сповнити* маємо якість, переломлену крізь призму дії, то в *сповнений* наявна вторинна дія, переломлена крізь призму якості *. У результаті такого нашарування словотвірних значень у віддієслівному прикметникові відновлюються особливості керування лексеми *повний*. Остання, при можливості варіантного зв'язку з родовим і орудним відмінком, перевагу надає першому. Аналогічно й прикметник *сповнений* частіше сполучається з формою родового відмінка іменника (78%), ніж орудного (22%). Спосте-

* Перефразовуємо думку О. М. Пешковського стосовно словотвірних значень слів *любитель* — *любительский* [5, 103].

реження показують, що він реалізовує той або інший тип керування в залежності від значення залежного слова. У формі родового відмінка виступають найчастіше абстрактні іменники (*сповнений любові, пристрасі, щастя, ніжності, надії, сили, снаги, завзяття, бажання, бідворості, захвату, краси, віри, енергії, рішучості, гніву, люті, злости* і т. д.). Іменники з конкретним значенням уживаються в таких сполуках набагато рідше і, як правило, в формі орудного відмінка (*сповнений водою, зерном, соком, плодами, публікою, слізьми, камінням, співом* і т. д.). Однак таке слововживання не становить обов'язкової мовної норми, ми вказали лише на дедалі помітнішу спеціалізацію у виборі конкретизуючої відмінкової форми. Причому можна стверджувати, що при сполучуваності прикметника з абстрактними іменниками форма родового відмінка витісняє орудний.

Сполуки з однокореневими прикметниками *наповнений, виповнений, переповнений* вживаються рідше, форма родового відмінка іменника при них не набула ще широкого поширення. Під впливом перерахованих слів розширюють свої сполучувальні можливості близькі за значенням прикметники *напоєний, набитий*.

Наведені факти є переконливим свідченням того, що віддієслівні прикметники, з одного боку, копіюють особливості керування співвідносних з ними дієслів — як результат словотвірних зв'язків з останніми; з другого боку, в них розвиваються власне іменні можливості сполучуватися з залежними словами.

Проведений аналіз, таким чином, показав, що в сучасній українській мові обидві групи прикметників характеризуються обмеженою сполучуваністю із залежною словоформою в родовому відмінку. Остання у ряді випадків активно витісняється прийменниковими сполуками. Більшість прикметників самостійно формує сполуки з іменниками в формі родового відмінка. Вплив дієслівної семантики на появу залежного компонента характеризує тільки невелику групу слів.

1. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. 2. Иванникова Е. А. О так называемом процессе адъективации причастий. — Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. М., 1974. 3. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови, ч. 1. К., 1961; ч. 2. К., 1964. 4. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови. — Мовознавство, 1967, № 4. 5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. 6. Прокопович Н. Н. Слово сочетание в современном русском литературном языке. М., 1966. 7. Слинко І. І. Історія приад'єктивних зворотів за давньоукраїнськими пам'ятками XIV—XVIII ст. — Матеріали XXI наук. сесії. Секція філологічних наук. Тези доповідей. Чернівці, 1965. 8. Слинко І. І. Із спостережень над ад'єктивним керуванням в усній формі літературної мови. — Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. Тези доповідей. Полтава, 1965. 9. Словник української мови. т. 1—10. К., 1970—1980.

Подана до редколегії 15.07.80

СИНОНІМІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Виділення угруповань мовних одиниць у залежності від виду зв'язку між ними — необхідний етап у вивченні системних відношень. Синонімічні відношення у мові є одним із типів семантичних зв'язків. Ці семантичні зв'язки можуть проявлятися серед лексичного і фразеологічного складу мови. Метою нашої статті є аналіз синонімії фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови.

Дослідженню фразеологічної синонімії української мови присвячено багато праць. У них, по-перше, визначається поняття фразеологічної синонімії та її специфіка по відношенню до синонімії лексичної; по-друге, подаються види фразеологічних синонімів у залежності від їх структурних, семантичних та інших особливостей.

Відмінність фразеологічної синонімії від синонімії лексичної полягає перш за все в тому, що значення самої фразеологічної одиниці виходить із відповідних особливостей її внутрішньої структури, тоді як лексична синонімія виходить із значення окремого слова. Значення фразеологізму є здобутком, що утворився із злиття значень слів-компонентів, але цей здобуток не є суто арифметичним. Фразеологізм виражає своє значення сполукою двох і більше компонентів і вже в цьому має істотну відмінність від вираження значення лексичною одиницею [3, 357].

Грунтовне ознайомлення з науковою літературою свідчить про те, що серед мовознавців немає спільності думок у визначенні суті фразеологічної синонімії. Так, наприклад, В. М. Телія під фразеологічними синонімами у найзагальнішому смислі слова розуміє такі два звороти, які, розрізняючись за своїм лексичним складом компонентів, але, маючи однотипне категоріальне граматичне значення, здатні до заміни в ряді суворо визначених синтаксичних конструкцій, не порушуючи будови цієї конструкції і її змісту [8, 77]. «Фразеологічними синонімами (або синонімічними фразеологізмами), — на думку Л. Г. Скрипник, — вважаються фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, і при різній внутрішній формі і неоднаковому лексичному складові мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення» [5, 212]. В. П. Жуков під фразеологічними синонімами вважає «фразеологізми з тотожним або надто близьким значенням, які співвідносяться з однією й тією ж частиною мови, в переважній більшості володіють однаковою або подібною синтаксичною сполучуваністю (ця особливість перш за все характерна для одноструктурних фразеологізмів), але відрізняються один від одного або відтінком значення, або стилістичним забарвленням, або тим і другим одночасно» [4, 116]. Фразеологізмами-синонімами, як

зазначає Ю. С. Степанов, вважаються фразеологічні одиниці, які є хоч і дуже близькими за значеннями, але в основі яких лежать різні образи (семантична ознака) і не допускають заміни компонентів одного фразеологізму компонентами другого (формальна ознака) [7, 59]. При аналізі синонімічних відношень між фразеологізмами дослідники іноді виходять із визначень лексичної синонімії, стверджуючи, що фразеологічні синоніми — це такі звороти, які позначають один і той же предмет об'єктивної дійсності, але, як і лексичні синоніми, позначаючи одне й те ж, синонімічні фразеологізми серйозно відрізняються один від одного тим, як вони це одне й те ж позначають, і тим, які семантичні, лексико-граматичні і стилістичні відтінки їм властиві [9, 194].

Вищенаведені визначення фразеологічної синонімії свідчать про відсутність одностайності думок вчених, хоч певна частина з них звертає увагу на подібність синонімії лексичної і фразеологічної. Цю подібність, звичайно, заперечувати не слід, оскільки сутність, основа синонімічності на всіх рівнях мови одна й та ж, але дана подібність пов'язана із значенням мовних одиниць, їх відтінками і стилістичними забарвленнями, на що не можна не зважати. Отже, на нашу думку, фразеологічні синоніми — це такі фразеологізми, які виражають спільне значення і мають однакову синтаксичну сполучуваність, але відмінні між собою компонентним складом, а також емоційно-семантичними і стилістичними відтінками, закладеними в самій природі фразеологічної одиниці. Наприклад: *на ладан дихати, бути однією ногою в могилі, три чисниці до смерті; лясати точити, теревені правити, плести про Химині кури; дати духу (жару) кому, березової каші всипати кому, ребра полічити кому, задати (всипати) перцю (бобу) кому, давати (дати) духопелів кому; збили пиху кому, вкрутити хвоста кому, облатати крила (рози) кому; обірати до ниточки, пустити з торбами, обдерти як липку; підбивати клинці до кого, топтати стежку до кого, смалити халявки до кого; ні риба ні м'ясо, ні се ні те, ні богові свічка ні чортіві кочерга та ін.*

Для більшості фразеологізмів-синонімів характерними є такі риси, як одноструктурність моделі, співвіднесеність значення із значенням відповідного слова, однорідна синтаксична сполучуваність. Так, наприклад, фразеологічні одиниці *березової каші всипати кому* і *ребра поламати (полічити) кому* є одноструктурними, легко можуть бути взаємозаміненими у контекстах. І, навпаки, різноструктурні фразеологізми можуть бути близькими за значеннями, але не завжди здатними взаємозамінюватися. Порівняємо фразеологізми: *під носом, під рукою, під боком (у кого) і рукою подати (до чого)*. Усі вони мають спільне значення — «дуже близько, поряд». Але якщо перші три взаємозамінювані, то цього не можна сказати по відношенню до фразеологізму *рукою подати (до чого)*, оскільки він має іншу сполучуваність.

Семантична спільність, на основі якої ґрунтується фразеологічна синонімія, не означає, що фразеологізми синонімічного ряду є

семантично тотожними, адекватними. Об'єднуючись спільним значенням, фразеологічні синоніми різняться певними семантичними відтінками. Ця семантична відмінність у фразеологізмах виникає під впливом закладеного в них образу, постійного сполучення їх з певним колом слів тощо: Синонімічні фразеологізми, наприклад, *хоч греблю гати, кури не клюють, по горло, як грибів після дощу, як зірок у небі, тьма-тьмуца, хоч лопатою загрибай* має здатність сполучатися з широким колом понять, тоді як останні здебільшого вживаються стосовно грошей, якихось коштовностей тощо. Інші фразеологізми цього ряду вживаються для позначення великої, незліченної кількості людей, предметів, речей, справ з властивими для кожного з них відтінками. Фразеологізм *як гриби (грибів) після дощу* має, крім значення «багато», ще й відтінок «швидко». Порівняємо ці фразеологічні синоніми у контекстах: *Є цього щастя* (йдеться про дівчат. — Л. А.), *мовляли люди, хоч греблю гати* (М. Стельмах); *У нього (Созоненка) грошей кури не клюють* (М. Стельмах); *У Дмитра було справ, як говориться, по горло — то укрупнення, то сівба, то електростанція...* (Ю. Збанацький); *Товариства виникали тоді по селах буквально як гриби після дощу* (Минко); *Катанку купив. Так ви забрали собі в голову, що гроші в мене як полова — лопатою гребу* (М. Стельмах); *Скільки ж вашого брата вигибає на війні. Тьма-тьмуца!* (М. Стельмах).

Спільне значення «померти» виражають фразеологізми-синоніми: *дуба дати (врізати) — богові душу віддати — відкидати (втягти) ноги (копита) — відходити у небуття — відійти на той світ*. Але якщо застарілий вираз *віддати богові душу* виражає нейтральне значення померти (умирати), гинути (загинути) [6, т. 1, 574], то книжний фразеологізм *відходити (відійти) у небуття* має дещо урочистий відтінок [6, т. 1, 657], а значення фразеологізмів *відкинути ноги (копита), дуба дати (врізати)*, навпаки, мають відтінок зниженості чи навіть зневажливого ставлення до того, про кого йдеться. Порівняємо вживання цих синонімів у контекстах: *Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом — там богу й душу оддали* (Панас Мирний); *Одарку так скалатнуло, що вона справді мало не врізала ладу ба з переляку* (Ю. Збанацький); *Воно ще більше зміцнювало його (Фесюка) думки: війна програє і треба скоріше, поки не відкинув копита, збиратися додому* (М. Стельмах); *Він не помре, не має права піти в небуття раніше, ніж побуде вдома, на рідній землі* (Ю. Збанацький); *Ех, коли б я спіймав отого Гітлеряку, сто чортів його матері, я б його не карав, а водив би на шворці, доки б він і дуба врізав...* (Г. Тютюнник); *Отож і знайшли кого послати. Самі, значить, у куці, а ти язика не маєш, то бий ноги, старий дурню, доки десь на дорозі ноги відкинеш* (Г. Тютюнник).

Фразеологічна синонімія, як і синонімія лексична, є категорією семантичною. Вона базується перш за все на спільності значень двох

і більше фразеологічних одиниць. Проте для виявлення синонімічності фразеологізмів однієї спільності значень недостатньо, оскільки на цьому будується також і варіантність фразеологічних одиниць. Для виявлення фразеологічної синонімічності потрібні такі ознаки, як різномік компонентний склад фразеологізмів, їх синтаксична сполучуваність.

Фразеологічна синонімія і лексична мають багато спільного [1, 763-773]. Але не можна не відзначити і ті відмінності, які існують між цими лігвістичними явищами. Відмінність між фразеологічною і лексичною синонімією полягає в першу чергу у відмінності значень цих мовних одиниць. Фразеологічна одиниця є результатом переосмислення вільного словосполучення. Значення фразеологізму вишикає на підставі десемантизації складових слів-компонентів словосполучення, дуже часто не маючи нічого спільного із їх семантикою. Лексичні синоніми виступають безпосередніми виразниками понять, а значить і частин мови, тоді як фразеологічні синоніми за своїм значенням співвідносяться з окремими словами. Для першої частини фразеологічних одиниць характерним є те, що їх значення не можна передати одним словом, а виражається воно за допомогою описового звороту (порівняємо значення таких фразеологізмів: *бога за бороду взяв (схопив)*; *схопити облизня*; *велике цабе*; *кум королю* та ін). Синтаксична сполучуваність слів, а значить і слів-синонімів, значно ширша, ніж фразеологічних одиниць. Це зумовлено закріпленістю, сталістю форми фразеологізму. Семантика слова є більш об'ємною, допускає у межах своїх різних семантичних відтінків особливі синтаксичні зв'язки, тоді як у фразеологізмів такого не спостерігаємо. Порівняємо, наприклад, значення фразеологізмів: *стріляний горобець, собаку з'їв* (на чому), *майстер на всі руки* і значення слів: *досвідчений, бувалий*. Фразеологічні одиниці складаються із слів-компонентів, спираються на них і їх структурно-семантичні можливості, але ці слова-компоненти у складі фразеологізму поривають із сферою словесних семантичних і синтаксичних зв'язків і взаємодій, виступаючи в якісно новій ролі, підкоряючись як окрема цілісна мовна одиниця уже фразеологічним зв'язкам і взаємодіям. Такі одиниці проходять і свій шлях синонімізації, виступаючи синонімом як по відношенню до окремого слова, так і по відношенню до іншого фразеологізму. Відмінність між фразеологічними і лексичними синонімами проявляється також у виборі домінант синонімічного ряду. Для синонімічних фразеологізмів у таких випадках найчастіше домінантою обирають стилістично нейтральне слово, а не фразеологізм.

Так, для фразеологічних одиниць: *тримати язик за зубами, прикусити язика, як у рот води набрати, ні пари з уст, подавитися язиком, ні мур-мур, як заціпило* домінантою виступають слова *мовчати, замовкнути*; для фразеологізмів: *замилувати очі, водити за ніс, обводити навколо пальця, вводити в оману, пошити у дурні, напускати туману* домінантою буде — *обдурювати, приховувати правду*; фразеологічні одиниці типу: *ускочити в халепу, потрапити як муха в*

окріп, з вогню та в полум'я, потрапити на слизьке об'єднуються спільним значенням, яке можна виразити *потрапити в скрутне, неприємне становище* і т.д.

Причини появи фразеологічних синонімів різні, але головна з них полягає в тому, що «людське мислення в залежності від конкретної ситуації виділяє то один, то другий бік конкретного явища дії, що веде до різного вираження самої думки. І якщо в новій сполучі є будь-який додатковий семантичний чи стилістичний відтінок, вона починає побутувати поряд із уже існуючою і стає її синонімом» [11, 117]. Справді, ті самі явища буття в залежності від життєвого досвіду людей, від особливостей їх світосприймання можуть бути окреслені виразами, в основі яких лежать різні образи. У фразеології синонімічний ряд створюється часом у результаті переосмислення різних словосполучень, які асоціюються з однією ідеєю. Так, наприклад, синонімічний ряд із значенням «прирівняти»: *підстригти (всіх) під одну гребінку, міряти (всіх) на один аршин, підвести (всіх) до спільного знаменника, поставити на одну дошку (щабель), підходити (до всіх) з однією міркою* — фразеологізми, які виникли в результаті метафоризації вільних словосполучень, вживалися їх носіями в різних сферах людської діяльності. Об'єднавшись у синонімічний ряд на основі спільності загального значення, ці фразеологізми в силу особливостей свого походження продовжують зберігати значні відмінності, у тому числі й відмінності, пов'язані з їх приналежністю до того чи іншого соціального або професійного середовища. Семантична спільність, близькість значень фразеологічних одиниць є основою, на якій кілька фразеологізмів об'єднуються в синонімічні ряди. Проте, об'єднуючись у синонімічні ряди на підставі загального значення, фразеологізми можуть між собою відрізнятися певними семантичними відтінками, закладеними під впливом образу, що лежить в основі фразеологізму. Взяти, наприклад, групу фразеологізмів, які досить виразно окреслюють поняття «бути близьким до смерті, помирати»: *однією ногою в могилі стояти, на ладан дихати, три чисниці до смерті, недовго рясн топтати* і т. д. Характер значення кожним із цих фразеологізмів виражається по-різному, з відповідними стилістичними відтінками. Завдяки наявності у кожного із синонімів певних відтінків, вони здатні не тільки констатувати факти, дії, процеси, явища, але й викликати емоції, певне ставлення до того, про що повідомляється. «Синоніми бувають, звичайно, лише відносно тотожними один з одним і, будучи вживані навіть поряд, служать тому, щоб уточнити або відтінити певний зміст, переказуваний відповідними словами» [2, 44]. Фразеологізми: *душа в чоботях тельнякає, душа пішла в п'яти, дрижкає вбивати, холодний дроз проймає, серце вискакує з грудей, душа тремтить, переляк напав, холоде навколо серця* і подібні виражають спільне поняття «страху, тривоги, неспокою». і характеризуються досить яскраво відмінністю значенневих відтінків. Якшо, наприклад, просторіччому фразеологізмові *душа в чоботях тельнякає* властивий дещо гумористичний відтінок, то фразеологізм *пронняв*

холодний дроз має значення — охоплення людського тіла судорожним тремтінням [6, т. 2, 421]. Вислів *серце вискакує з грудей* свідчить про велике збудження, про те, що серце дуже б'ється від переляку, напруження [6, т. 1, 486] і його не можна замінити фразеологізмом *холоде навколо серця*, що має дещо інший відтінок.

Про неможливість заміни одного фразеологічного синоніма іншим можна проілюструвати також на прикладах синонімічного ряду, що виражає спільне значення «обманути, говорити неправду»: *навколо пальця обвести кого, туману напустити, ввести в оману кого, заговорити зуби кому, замилювати очі, за ніс водити, пошити у дурні* та ін. Фразеологічна одиниця *навколо пальця обвести* виражає поняття «обхитрувати, скритно обдурити» [6, т. 6, 261], а фразеологізм *зуби заговорювати* має інший смисл, не просто обманювати, а обманювати, відволікаючи другорядними розмовами, тоді як вираз *пошити у дурні* має значення «хитрістю, обманом поставити кого-небудь у незручне, смішне становище» [6, т. 2, 438], яке є відмінним від семантики фразеологізму *вести в оману*, тобто «навмисно неправильно інформувати когось про щось» [6, т. 1, 305].

Слід мати на увазі також ту особливість, що у межах синонімічного ряду певні фразеологізми можуть легко сполучатися з одними словами чи фразеологізмами, тоді як з іншими такої сполучуваності не допускають. Наприклад, фразеологічні одиниці: *на всі лопатки, на всі заставки, що (скільки) в (було) духу*, які означають «дуже, з усієї сили, скільки вистачає сили» — легко сполучаються із словами і фразеологізмами на позначення поняття «руху», але тільки окремі з них можуть сполучатися із поняттями «говорити, кричати, ляяти». Порівняємо: *бігти швидко, з усіх ніг, землі під ногами не чути, як стріла, на всі заставки, на всі лопатки, що в сили, з космічною швидкістю* і т. д.; *кричати, горланити до пищиків, що в (було) сили, на всі заставки* і т. д., але не можна, наприклад, сказати «говорити, кричати на всі лопатки».

Синонімічні зв'язки для багатьох фразеологізмів ускладнюються ще й тим, що вони можуть мати не одне, а кілька значень, які обумовлюють ту особливість, що такі фразеологізми потрапляють до різних синонімічних рядів і мають різну синтаксичну сполучуваність.

Фразеологізми-синоніми, використовувані у мові для позначення тих самих явищ, дій, якостей та характерів, допомагають уникати повторів, урізноманітнювати засоби вираження думки. В кожному окремому випадку вони підкреслюють у відтворюваних явищах, діях, процесах нові відтінки, нові сторони. Фразеологічні синоніми, як і лексичні, є особливо цінним матеріалом для майстрів художнього слова — письменників. Наведемо кілька синонімічних рядів з художньої літератури. Так, зокрема, для відтворення внутрішнього стану людини, її психіки письменниками використовуються фразеологічні синоніми, що позначають поняття «страху, тривоги, неспокою»: *душа в чоботях тельняка, душа не на місці, пішла душа в чоботи (п'яти), душа тремтить, місця не могу зна-*

йти, волосся дибки (сторч) став (стало) у кого, мурашки (комашки) по спині побігли у кого, жижики тремтять у кого: Я вже чорті-що подумав. Душа і досі в чоботях тельнякає, — кладе в кишеню пістоль... (М. Стельмах); Цілий день постии сьогодні, а вже й вечеряти пора. — Не хочеться, Ганно. — Ой, щось у тебе душа не на місці... — Може до бога проситься, — невесело пожартував (М. Стельмах); Іде Федір за паном у двері — серце тремтить, душа не на місці (Панас Мирний); Як замахнеться було мати, так у мене душа аж у п'ятках (Остап Вишня); У мене вже і руки, й душа тремтять (М. Стельмах); Нарочито поставив його біля себе. Стежу зрідка за ним — чи не пішла душа хлопця в чоботи (М. Стельмах); У голосі Давидовім жінці вчулася немов зневага до неї... Чи думає, що так і до всіх вона, як до нього, хто б не зайшов, — весела, місця собі не знайде в хаті (А. Головка); І за тебе, і за дитину тривожусь. Тільки забаришся ти, а я вже місця собі не знаходжу (М. Стельмах); Тут Денис так глянув на Трохима, що у того усі ж і ж ки задрожали і в душі похолонуло (Г. Квітка-Основ'яненко); В очах у неї іскри заграли, волосся дибом стало, руки як простягла, та й не зведе їх (Г. Квітка-Основ'яненко); Сняв він надто ревниво ставився до музики... й від тих мажорних, сильних акордів здригнувся, відчув, як мурашки полізли по тілу (Іван Ле). Фразеологічні синоніми часто використовуються письменниками для розкриття поведінки героїв, їх характерів. Так, синонімічний ряд фразеологізмів: стріляний горобець (птиця), битий жак, третій калач, битий у тім'я, був у вальцях, був на коні і під конем, пройшов Крим і Рим і мідні труби й чортові зуби образно розкриває певний життєвий досвід людини, і, навпаки, фразеологізми синонімічного ряду мало каші з'їв, смаленого вовка не бачив, сириці мало в руках, молоко на губах не обсохло свідчать про відсутність досвіду або його недостатність: А кулаками чи танками сам біс, десь, не злякає мене, — стріляний я вже горобець (М. Стельмах); Герус був стріляною птицею; його вже раз судив революційний трибунал, але все якось при допомозі друзів обійшлося (М. Стельмах); А в бою він брав таким натиском, несподіваним, рішучим, що навіть хлопці, які бували в вальцях, здивовано дивилися на начальника розвідки (М. Стельмах); І не гарячкуй, Іване Артемоновичу, бо опечешся. Ти ранній птах, а я стріляна птиця. Гляди, щоб за сьогоднішнє оповідання Безсмертного й тобі не ікнулося (М. Стельмах); Одразу видно, що вони бували в вальцях. По одержі знати, де вони стіни обтирали по бліндажах (Ю. Яновський); Він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем (Панас Мирний); Антон Безбородько не раз був і на коні, і під конем, і на це з роками почав дивитися як на певну закономірність фортуни (М. Стельмах); Шавкун — битий жак! Недаром він посивів, сядячи над бумагами (Панас Мирний); Штефан і ткач Сидір говорили, що Крук уже битий у тім'я, цей,

мовляв, вирветься із пекла (П. Козланюк); Максим Полатайко, який пройшов і мідні труби і чортові зуби, доладно пустив низом пісню... (М. Стельмах); Куди тобі. Іще к а ш і м а л о з'їв. Підрости трохи, — утішив (М. Стельмах); Ви от латиську мову знаєте, а смаленого вовка бачили? (І. Микитенко).

Дослідження фразеологічних синонімів найдоцільніше вести, об'єднавши їх за спільністю значення в синонімічні ряди. Синонімічний ряд групується навколо домінанти, яка встановлюється із числа нейтральних лексичних одиниць чи навіть описового звороту, щоб якнайповніше передати значення синонімічних фразеологізмів. Синонімічний ряд у широкому розумінні цього слова становить собою мікросистему в синонімічній системі і в загальній системі мови, породженою можливістю по-різному називати одні й ті ж явища об'єктивної дійсності. І як своєрідна підсистема в системі мови, синонімічний ряд завжди перебуває у русі, живо реагуючи на закономірності розвитку мови появою нових синонімів, а то й цілих синонімічних рядів.

1. Авалиани Ю. Ю., Ройзензол Л. И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний. — В кн.: Лексическая синонимия. М., 1967. 2. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959. 3. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. — В кн.: Академик А. А. Шахматов. М. — Л., 1947. 4. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978. 5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973. 6. Словник української мови, т. 1—10. К., 1970—1979. 7. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М., 1975. 8. Телия В. Н. Что такое фразеология. М., 1966. 9. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1972. 10. Шкляров В. Т. О фразеологических синонимах в русском языке. Труды кафедр русского языка вузов Восточной Сибири и Дальнего Востока. Иркутск, 1962.

Подана до редколегії 24.08.80

А. М. КРЕЙТОР, доц., Николаївський педагогічний інститут

МІЖМОВНІ ФОРМАЛЬНІ АНАЛОГІЗМИ

У радянському суспільстві посилюється процес взаємозбагачення та взаємопроникнення мов соціалістичних націй, зміцнилися творчі контакти мови міжнаціонального спілкування — російської — з мовами інших народів СРСР.

«Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської, мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обмінові досвідом і прилученню кожної нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури» [2, 102—103].

Шлях розвитку мов у Радянському Союзі, який визначається політикою партії та уряду, закріплює тенденції до зближення і водночас до всебічного розквіту національних мов [18, 48]. У результаті цього склалася гармонійна двомовність, яка забезпечує всі комунікативні потреби розвиненого соціалістичного суспільства [15, 19].

Для всіх народностей і націй, мова яких не є засобом міжнаціонального спілкування, майбутнє полягає у всебічному розвитку рідної мови і вільному володінні мовою міжнаціонального спілкування, тому в радянському суспільстві проблема білінгвізму, як зазначає І. К. Білодід, гостро актуальна [5, 24]. Питанням білінгвізму та міжмовної інтерференції приділяють увагу і вітчизняні, і зарубіжні вчені. «Вивчення двомовності, яке протягом довгого часу недооцінювалось чи взагалі не розглядалось, поступово стає одним із центральних завдань нашої науки» [19, 581].

Багато уваги приділяється дослідниками питанням культури мови, що переростають у значно глибші і складніші питання — культури двомовності [12, 4].

Проблема культури двомовності потребує вивчення систем контактуючих мов у різних аспектах. Культура двомовності встановлюється і підтримується тоді, коли мовцям відомі найтонші семантико-стилістичні відтінки слів обох мов, які знаходяться в активному вжитку. Кожна людина сприймає і засвоює систему значень слів другої мови через призму лексико-семантичної системи рідної мови. Для встановлення і стабілізації культури білінгвізму необхідно виявити і усунути ті факти і явища, які перешкоджають вільному

володінню двома мовами, а також підвищують рівень загальної лінгвістичної обізнаності мовців [13, 27].

При зіставному аналізі російської й української мов їх лексика виразно членується на чотири шари, які відрізняються співвідношенням форми та змісту слів. Перший шар складає лексика, спільна для російської та української мов, це слова з тотожним або подібним звучанням і тотожною семантикою. Така лексика називається конгруентною, співвідношення між семантикою та формою слів цього шару можна зобразити формулою: (Φ — форма, C — семантика) $\Phi_1 = \Phi_2$ або $\Phi_1 \approx \Phi_2$ і $C_1 = C_2$. Наприклад: *комунізм, партія, рука, нога, погода*. При вивченні цього шару лексики додаткові пояснення зайві, він засвоюється і відтворюється без зусиль.

Другий шар — специфічно національна або контрастна лексика, ні звукова форма, ні семантика слів цього шару в російській та українській мовах не збігаються. Співвідношення між семантикою і формою слів цього шару лексики: $\Phi_1 \neq \Phi_2$ і $C_1 \neq C_2$. Наприклад: укр. *веснянка* — обрядова пісня, *коломийка* — пісня для танцю, *кобзар* — народний співець, *гай* — лісок, *галушки* — їжа, рос. *былина* — героїчна народна розповідь, *кулебяка* — різновид пирога, *щи* — їжа. Цих слів порівняно небагато, при відповідному коментуванні вони швидко і надовго запам'ятовуються завдяки відтінку екзотичності в семантиці та формі.

Третій шар — це слова, які в порівнюваних мовах мають різну форму і ідентичну семантику. Це так звана еквівалентна лексика. Співвідношення між семантикою і формою слів цього шару лексики: $\Phi_1 = \Phi_2$ і $C_1 = C_2$. Наприклад: укр. *дбати* — рос. *заботиться*, укр. *кишеня* — рос. *карман*, укр. *парасоля* — рос. *зонт*, укр. *рудий* — рос. *рыжий* та ін. Ця лексика засвоюється поступово, в результаті її засвоєння у свідомості людини утворюються паралельні форми для вираження одного змісту.

Четвертий шар — це ідентичні або подібні за звуковим оформленням і різні за семантикою слова, ми їх називаємо формально-аналогічними. Співвідношення між формою і семантикою слів цього шару: $\Phi_1 = \Phi_2$, $C_1 \neq C_2$ або $\Phi_1 \approx \Phi_2$, $C_1 \neq C_2$. Наприклад: *луна* (рос. «небесне світило») — *луна* (укр. «відлуння»), *неделя* (рос. «сім днів») — *неділя* (укр. «сьомий день тижня»), *красный* (рос. «червоного кольору») — *красний* (укр. «красивий») і под.

Цей шар лексики російської та української мов заслуговує особливої уваги, оскільки він є відчутною перешкодою при вивченні лексичного складу другої мови, при білінгвальній комунікації і підтриманні культури білінгвізму. Він найважче відтворюється при білінгвальній комунікації тому, що пресупозиція (попередня інформація про можливість уживання слова в мовленні) [9, 20] носіїв різних мов перешкоджає цьому. Така лексика часто викликає неправильні асоціації і є причиною багатьох мовленнєвих помилок у тих, хто вивчає споріднені російську та українську мови, займається перекладами з них або спілкується. Для засвоєння її необхід-

по максимально використовувати мовленнєвий досвід людей, їх філологічну підготовку, включаючи для засвоєння ті логіко-психологічні смислові зв'язки, які сприяють кращому запам'ятовуванню семантичних особливостей слів.

Формальні аналогізми — це інтернаціоналізми, запозичення та споконвічні слов'янські слова, лексичні когнати, у семантиці яких у процесі функціонування відбулося «розщеплення їх історії» [16, 42]. З точки зору лінгвістичної теорії цей шар лексики цінний для вирішення проблем інтерференції, міграції слів та закономірностей і специфіки семантичних змін у близькоспоріднених мовах.

Нашу увагу привертають в основному лексичні когнати, а запозичення стають об'єктом дослідження лише тоді, коли вони семантично злились із когнатами або увійшли в семантичну парадигму когнатів. Наприклад: *багатий* — *багатир* — *богатир*, де в структурно-семантичній парадигмі споконвічно слов'янського прикметника *багатий* з'являється іншомовний компонент *богатир* (запозичення з тюркських мов), який за формою і семантикою зливається з іншими компонентами структурно-семантичної парадигми.

Для дослідження процесу розвитку семантичних структур формально аналогічних слів російської та української мов ми беремо матеріал з найповніших сучасних лексикографічних джерел. Щоб глибше проникнути в особливості семантичних змін, ми робимо зіставлення не тільки на рівні мови, а й на рівні мовлення, для чого залуцаємо матеріал словників діалектної лексики, враховуючи, що специфіка мови визначається не лише наявністю в ній тих чи інших одиниць, а й тим, які з цих одиниць використовуються в конкретних актах мовлення [8, 34].

Ми робимо спробу вести аналіз у плані пасивної й активної граматики, тобто аналізувати не лише основні значення формально аналогічних слів, а й усі переносні метафоричні значення, а також оказіональні авторські слововживання. З цією метою залуцаємо дані словників мови авторів, а також оказіоналізми, які тим чи іншим способом належать до лексико-семантичної парадигми досліджуваних слів. По можливості враховуємо всі шари лексики: народний фонд, термінний фонд, розмовно-побутову лексику.

Одиницею дослідження вважаємо міжмовний формальний аналогізм. До міжмовних формальних аналогізмів відносимо слова, які тотожні або подібні за формою в російській та українській мовах і більшою чи меншою мірою різні за значенням. У лінгвістичній літературі міжмовні формальні аналогізми мають такі назви: міжмовні омоніми, *deceptive coquates*, *irreführende Fremdwörter*, *misleading words (of foreign origin)*, міжмовні аналогізми [14; 11] та ін. Оскільки в міжмовному плані, навіть стосовно до близькоспоріднених мов, не можна говорити про повну тотожність артикуляції і звучання фонемних пар двох мов, а лише про їх подібність (аналогію), то, на нашу думку, найбільш відповідним для позначення цього явища є термін К. Готліба «міжмовні аналогізми», хоч він потребує деякого уточнення. На відміну від граматичної аналогії, їх ми на-

живаємо міжмовними формальними аналогізмами. У зв'язку з цим проблему тотожності слова вирішуємо так. У макросистемі східно-слов'янських мов міжмовний формальний аналогізм є полілексемою [3, 38], яка у більшості випадків розвинулась на ґрунті полісемії давньоруських слів. Формально аналогічними є слова, до складу яких входять фонема генетично тотожні, але артикуляційно різні, наприклад: *лайка* (укр. «сварка») і *лайка* (рос. «вид шкіри», «порода собак»), *могила* (укр. «високий горб») і *могила* (рос. «яма») та ін. До формальних аналогізмів зараховуємо лексичні когнати з генетично тотожними коренями, які на ґрунті різних мов набули деяких розходжень структури, наприклад: *бавитись* (укр. «забавлятися») і *бавиться* (рос. «затримуватися»), *ляяти* (укр. «сварити») і *ляять* (рос. «гавкати»). Формально аналогічними є запозичення і лексичні когнати, якщо вони мають подібну звукову і графічну форму в російській та українській мовах, наприклад: *гарний* (укр. «красивий») і *гарный* (рос. «чадний»). Формально аналогічними є інтернаціоналізми і запозичення, які на ґрунті двох споріднених мов розвинули різні значення, наприклад: *адмірал* (укр. «військове звання») і *адмирал* (рос. «військове звання, назва метелика»).

У плані змісту амплітуда коливань семантики формальних аналогізмів обмежується такими параметрами: від зміни семантичних відтінків до омонімічних значень, від віртуеми до омоніма.

У плані вираження амплітуда коливань форми така: від повної тотожності форми до паронімії і далі до тотожностей коренів [4, 13; 18, 11].

Вихідною точкою для проведення спостережень є точне визначення положення слова в лексичній системі мови, а кожної семи — в семантичній системі. Щоб визначити лексико-семантичні координати слова, з можливою точністю визначаємо лексичне поле, синонімічні ряди, антонімічні опозиції, фразеологічні та ідіоматичні сполуки, а також враховуємо семантику монофлексивних форм. До уваги взяті архісеми, диференційні семи і віртуеми чи потенційні семи [9, 14—15]. Диференційні семи розкладаються на семантичні множники [17, 5—9].

Тому що лексичне значення слова доповнюється значеннями граматичними, а можливість слововживання залежить від здатності слова виступати у певній граматичній формі чи конструкції, при аналізі семантики слова ми враховуємо трансформації граматичних значень, бо в цьому аспекті різні мови мають свої тенденції.

Дослідження семантики формально аналогічних слів української та російської мов проведене в діахронному плані, щоб простежити процес розвитку та втрати певних значень у подібних за формою слів. Виходячи з марксистського філософського підходу до пізнання сутності мови, який полягає в тому, що реальна природа властивостей будь-якого об'єкта може проявитися лише у його відношеннях, у взаємодії, у зв'язках з іншими об'єктами, проводимо спостереження над змінами в семантиці компонентів лексичних мікрополів.

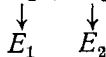
«Про тіла поза рухом, без усякого стосунку до інших тіл, нічого не можна сказати»,— вчать класики марксизму [1, 283]. За вихідний пункт розвитку семантики слова беремо систему значень його прототипу в давньоруській мові, потім аналізуємо зміни, які сталися у давній українській і давній російській мовах, і нарешті — у сучасній українській та сучасній російській мовах дожовтневого і післяжовтневого періодів. Одночасно зроблені деякі проєкції на перспективи майбутнього розвитку семантичної структури порівнюваних слів братніх мов.

Міжмовні формальні аналогізми членуються на групи за походженням, за наявністю чи відсутністю спільного етимона, за формальними показниками; за ступенем розходження семантики.

При визначенні меж міжмовної аналогії з точки зору зовнішнього оформлення враховуємо обидві матеріальні оболонки слова — звукову і графічну.

За формальними показниками можна виділити: а) абсолютні формальні аналогізми з ідентичними звуковою і графічною формами, на зразок: *шар* (укр. «пласт») — *шар* (рос. «куля»), *луна* (укр. «відлуння») — *луна* (рос. «місяць»). Співвідношення фонетичної і графічної форми та семантики цих слів можна виразити формулою $\Phi_1 = \Phi_2, \Gamma_1 = \Gamma_2, C_1 \neq C_2$; б) пари слів з тотожною звуковою оболонкою і деяким розходженням у графічному оформленні слів, наприклад: *пил* (укр. «порох, пилюга») — *пыл* (рос. «запал»), *чудний* (укр. «дивний») — *чудный* (рос. «чудесний, захоплюючий»). Залежність між формою та семантикою цих слів зобразимо так: $\Phi_1 = \Phi_2, \Gamma_1 \approx \Gamma_2, C_1 \neq C_2$; в) близькі за звучанням і тотожні за графічним оформленням слова, наприклад: *мир* (укр. «відсутність війни чи ворожнечі») — *мир* (рос. «всесвіт і громада»), *лист* (укр. «писане послання, листок і тонкий шар») — *лист* (рос. «листок і тонкий шар»). Співвідношення між оформленням та семантикою цих слів таке: $\Phi_1 \approx \Phi_2, \Gamma_1 = \Gamma_2, C_1 \neq C_2$; г) пари слів, близькі як за звучанням, так і за графічним оформленням, наприклад: *лікар* (укр. «особа за професією») — *лекарь* (рос. «знахар»), *неділя* (укр. «сьомий день тижня») — *неделя* (рос. «тиждень»), зображення формальних і семантичних відповідностей таке: $\Phi_1 \approx \Phi_2, \Gamma_1 \approx \Gamma_2, C_1 \neq C_2$.

У плані лексико-семантичного аналізу міжмовних формальних аналогізмів можна виділити такі групи: а) пари слів з абсолютно різним логіко-поняттєвим змістом і без будь-якого етимологічного зв'язку, наприклад: *жалкий* (укр. «який має здатність жалити, «якого жаль») — *жалкий* (рос. «жалюгідний»). Формула залежності між семантикою цих слів та етимонами: $C_1 \neq C_2$; б) пари слів

з різним логіко-поняттєвим змістом у синхронному аспекті, але з наявністю спільного етимона, наприклад: *красний* (укр. «красивий») — *красный* (рос. «червоний»), спільний етимон — давньо-

руське *краснь* — «красивий». Схематично співвідношення між семантикою цих слів має такий вигляд: $C_1 \neq C_2$.

За ступенем розходження семантики міжмовні лексичні аналогізми поділяються на: а) повні аналогізми, семантика яких не збігається у жодному із значень, наприклад: *качка* (укр. «водоплавна птиця») — *качка* (рос. «хитавица і дитяча колиска»), *ланка* (укр. «виробниче об'єднання людей») — *ланка* (рос. «самиця оленя»). Формула залежності форми і семантики цієї групи слів: $\Phi_1 = \Phi_2$, $C_1 \neq C_2$, $\Phi_1 \approx \Phi_2$, $C_1 \neq C_2$; б) часткові лексичні аналогізми, тобто пари слів, семантика яких частково збігається, наприклад: *авіз* (укр. «повідомлення про зміни у стані взаємних розрахунків») — *авиз* (рос. «повідомлення про зміни у стані взаємних розрахунків, оголошення або повідомлення і легке морське судно»). Схематично залежність між формою і змістом цієї групи слів має такий вигляд: $\Phi_1 = \Phi_2$, $C_1 \approx C_2$, $\Phi_1 \approx \Phi_2$, $C_1 \approx C_2$.

Це дослідження важливе у теоретичному та прагматичному аспектах. У теоретичному відношенні такі спостереження стануть основою для виявлення закономірностей семантичних трансформацій у близькоспоріднених мовах. При цьому до уваги будуть взяті і наслідки міжмовної інтерференції. Якщо вивчення інтерференції неспоріднених мов приводить до встановлення семантичних співвідношень між лексикою двох мов, а також ступенів освоєння іншомовної лексики на різних рівнях, то спостереження над послідовністю семантичних змін у лексичних когнатів близькоспоріднених мов дає змогу встановити закономірності семантичних трансформацій на найменш системному рівні — лексико-семантичному, не виключаючи інших питань, які традиційно вирішуються при дослідженні проявів інтерференції, а саме: зміни лексичних опозицій, перегруповання у складі синонімічних рядів, продуктивність дериваційних ґнізд, сполучуваність, фразеологізація та ідіоматизація вживання та існування монофлексивних форм.

Історія семантичних змін окремих пар слів не може бути підставою чи обґрунтуванням висновків про закономірності семантичних трансформацій. Такі висновки можна робити тільки тоді, коли спостереження проведені глобально.

При дослідженні закономірностей семантичних змін у групі подібних чи тотожних за формою лексичних когнат певною мірою вирішуються проблеми білінгвізму та інтерлінгвізму, монокультуралізму та бікультуралізму та інші, бо «мова є динамічною, рухомою системою, якій властиві не тільки внутрішні взаємозв'язки, але й зовнішні, які зв'язують її з іншими аналогічними системами» [12, 7—8].

Виконане у такому плані дослідження допоможе всім, хто вивчає паралельно українську і російську мови, засвоїти значення подібних чи тотожних за формою слів, а тим самим сприятиме піднесенню культури білінгвізму.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма. М., 1953. 2. Програма КПРС. М., 1976. 3. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972. 4. Акуленко В. В. О «ложных друзьях переводчика». — В кн.: Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика». М., 1969. 5. Белодед И. К. Развитие языков социалистических наций. К., 1976. 6. Будагов Р. А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения. — В кн.: Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинев, 1976. 7. Вайнрайх У. Языковые контакты. К., 1979. 8. Гак В. Г. Проблема соотношения между родственными языками в функциональном аспекте. — В кн.: Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинев, 1976. 9. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977. 10. Горнунг Б. В. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения. — В кн.: Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинев, 1976. 11. Готлиб К. О словаре «ложных друзей переводчика». — В кн.: Немецко-русский и русско-немецкий словарь «ложных друзей переводчика». М., 1972. 12. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. К., 1974. 13. Мартине А. Одноязычие и многоязычие. — В кн.: Новое в лингвистике, вып. 6. М., 1972. 14. Рильский М. Т. Художний переклад з однієї слов'янської мови на іншу. — Доповіді на IV міжнародному з'їзду славістів. К., 1958. 15. Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР. К., 1976. 16. Смирницкий А. И. К вопросу о слове. — В кн.: Труды института языкознания АН СССР, т. 4. М., 1954. 17. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова). К., 1979. 18. Степанов Ю. С. Современные языковые союзы и методы их изучения. — В кн.: Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинев, 1976. 19. Якобсон Р. Итоги Девятого конгресса лингвистов. — В кн.: Новое в лингвистике, вып. 4. М., 1965.

Подана до редколегії 24.05.80

Г. В. СЕМЕРЕНКО, асп., Київський університет

СУФІКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ ЗДРІБНИЛИХ. І ПЕСТЛИВИХ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ

Проблеми словотвору активно розробляються в сучасній радянській мовознавчій науці, зокрема в теоретичних працях М. М. Шанського [12], С. О. Земської [4], В. В. Лопатіна [7], І. С. Улуханова [11], І. І. Ковалика [5] та ін. Чимало праць присвячено вивченню конкретних питань дериватології сучасних східнослов'янських мов [8]. Окремі праці присвячені історії словотвору [1; 9]. Особливо багато уваги в останній час привертають до себе здрібніло-пестливі утворення української мови [2; 3; 6]. Проте історія функціонування здрібніло-пестливих суфіксів і утворень з цими суфіксами висвітлена дуже мало. Предметом нашого дослідження є здрібніло-пестливий словотвір давньоруської мови, що був основою, на якій формувалися пізніше дериваційні засоби російської, української та білоруської мов.

Характер пам'яток давньоруської писемності не сприяв фіксації в них здрібнених і пестливих слів. Однак на підставі оригінальних текстів XI—XIII ст. можна відтворити основні риси здрібніло-пестливого словотвору давньоруської мови.

Категорії здрібності й пестливості в давньоруській мові пере-

давалися трьома способами: за допомогою суфіксів (синтетичний спосіб), сполуки прикметника *малъ(малыи)* та іменника, що має відповідний здрібнілий суфікс (синтетично-аналітичний) і сполуки прикметника *малъ(малыи)* і іменника без такого суфікса (аналітичний). Об'єктом нашого дослідження є, насамперед, суфіксальне творення здрібнених і пестливих слів у давньоруській мові.

Систему демінутивного словотвору давньоруська мова успадкувала з праслов'янської мови. Сучасний дослідник словотвору праслов'янської мови, відомий польський славіст Ф. Славський, виділяє близько 81 суфікс, що виступає в складі здрібнених, пестливих і здрібніло-пестливих слів [13]. Звичайно, не всі вони були загальнопоширеними, і продуктивність їх була неоднакова в діалектах праслов'янської мови.

Крім більш-менш виразного поділу суфіксів за функцією (приблизно 41 суфікс виконує гіпокористичну, біля 23 суфіксів — демінутивну і близько 17 суфіксів подвійно-демінутивно-гіпокористичну функцію), вони виразно групуються і за давніми основами.

У давньоруській мові функціонування здрібніло-пестливих суфіксів не чітко пов'язується з належністю іменників до тих чи інших давніх основ іменників, до яких вони приєднувалися, бо вже намітилася тенденція до розподілу їх функції в залежності від граматичного роду слів, до коренів (основ) яких вони приєднувалися. У зв'язку з цим розгляд формантів здійснюється у рамках граматичних родів. У нашій статті розглядаються суфіксальні утворення, походні від іменників чоловічого роду.

Демінутиви від іменників чоловічого роду в давньоруській мові творилися за допомогою суфіксів *-ьць* (← прасл. *-ьсь*) варіант *-ець*, *-ькъ* (← прасл. *-ькъ*) варіант *-окъ*, *-ькъ* (← прасл. *-ькъ*) варіант *-екъ*, *-окъ*, *-ько* (*-ько*) (← прасл. *-ько*, *-ько*), *-икъ* (← прасл. *-ікъ*), *-ичъ* (← прасл. * *-itъ*), *-ата* (*-ата*) (← прасл. *-e (t) -*), *-иць*.

Суфікс *-ьць*. Суфікс *-ьць* один із найпродуктивніших суфіксів чоловічого роду в давньоруській мові. За його допомогою творилися найчастіше демінутиви від назв неживих предметів, що мали конкретне значення, зокрема від:

1. Назви речей домашнього вжитку, знарядь праці, посуду тощо: *топорьць* (від *топоръ*)*, *кърчажьць* (*кърчагъ* «посудина для зберігання рідини»), *котльць* (*котльъ* «казан»), *звоньць* (*звонъ*), *ларьць* (*ларь* «ящик»), *ковъчезьць* (*ковъчегъ* «ящик»), *убрусцьць* (*убрусъ* «хустка, рушник») та ін.: *идущо с топорцемъ* [під 1070—1071, ПВЛ, 165], *аще развьѣтъ(с) гъ рньць* или *котльцьць* [під 1280, Ср. 1, 1304] *конь бълъ, а в гривѣ его звонцьць* [XI—XII, СлРЯ, 5, 357], *оушевца положи на главу его* [XI, сп. XVI, ХА, 363], *малъ са жець* [XIII, Ср. 3, 244], *на ларцех кладяху огонь* [XI, сп. XVI, ИФ, 194], *въ ковъчезьцьць полагаги* [XII, СУ, 124], *ковчезецць имы* [XI,

* В дужках вказується слово, від якого утворений демінутив або пестлива форма.

Ср. 1, [244], *отираіаі слезы о у б р у с ц е м ъ* [під 1169, ЛК, 532] та ін.

2. Назви приміщень, їх частин, місця проживання: *теремьць* (*теремъ*), *домьць* (*домъ*), *дворьць* (*дворъ*), *олтарьць* (*олтарь*), *престольць* (*престолъ*), *погребьць* (*погребъ* «підвал», «в'язниця»), *городьць* (*городъ* «місто» або *градьць* — старослов'янیزована форма) та ін., наприклад: *ста у теремца* (під 1150, Ср., 3, 951), *суть двери у теремца* [1106—1108, сп. XV ХД, 10], *домець Макаръ ювъ* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 367], *дворьць въ процили* [під 1262—1263, ГДАН, 52], *олтарець и комара мала* [1106—1108, сп. XV, ХД, 21], *малую престольцю поставленую* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 341], *яко погребець малъ* [1106—1108, сп. XV, ХД, 57], *Кудинъ городьць* [під 1241, ГВЛ, 792], *градецъ Мстиславль* [під 1216, СлРЯ, IV, 91], *и доше(д) горо(д)ца разболъся* [XIII, сп. XV, ЖАН].

3. Назви засобів пересування, предметів, одягу, їжі, рослин, природних об'єктів: *корабльць* (*корабель*), *бълъжьць* (*бълъжь* «емблема, символ влади»), *клобучьць* (*клобукъ* «князівська шапка»), *островьць* (*островъ*), *дъжьць* — *дъжьдьць* (*дъжьдь* «дош»), *каменьць* (*камы*, род. відм. камене «камінь»), *кръстьць* (*кръстъ* «хрест»), *цвѣтьць* (*цвѣтъ* «квітка»), *стълпць* (*стълпъ*), *кольць* (*колъ*) та ін., наприклад: *до корабльца* (приде) [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 368], *бележець оружный* [XII, сп. XVII, СлРЯ, 1, 131], *на главѣ клобучьць* [під 1073, Ср., 1, 1223], *таже Хидоніа о стровецъ малъ* [1106—1108, сп. XV, ХД, 44], *до жгьцю бывшио и тучи величии* [під 1114, ЛК, 278], *то суть каменьци* [під 1175, ЛК, 597], *облачьць юсть тлъ ножатвенъ* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 349], *лодіе поставляють крестьци ту* [1106—1108, сп. XV, ХД, 8], *сии ли крестецъ малый* [під 1152, Ср., 1, 1349], *яко цвѣтьца тръсны о(т) акинфа* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 43], *столпьци стоятъ* [1106—1108, сп. XV, ХД, 10], *без столпецъ* [XI, сп. XVI, ИФ, 466], *столпци на устроение трапѣзъ* [XII—XIII, сп. XV, КП, 14], *у колца своа оукрѣ пися* [під 1047, Ср., 1, 1261] тощо.

Крім назв предметів з конкретним значенням, пам'ятки давньо-руської мови фіксують окремі здрібнілі назви абстрактних понять з суфіксом *-ць*, наприклад: *часьць* (*часъ* «хвилина, мить»): *нѣкая родишася в чясець*. [до 1200, Ср., 2, 1482].

Поряд з великою групою назв неживих предметів у пам'ятках XI—XIII століття засвідчується вживання суфікса *-ць* і для творення здрібнєлих слів від назв живих істот: *загоньць* (*загонъ* «загінь»), *двѣчьць* (*двѣкъ*), *змиецъ* (*змии*), *оленьць* (*олень*), *псьць* (*псъ* «пес, собака»), наприклад: *загоньць ты Черныхъ Клобукъ* [під 1180, ЛК, 622], *четца быста въ Антиохию, рекше двѣчьца* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 349], *оленци малы* [під 1154, Ср. 2, 659], *яко песьци лижюще веселятъ* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 349]. Слово «песьци» вжито з негативним забарвленням.

Здрібніла (чи здрібніло-пестлива) назва птаха *жеравьць* (*жеравъ*

ожуривель») засвідчена лише перенесеною на конкретний предмет — пристрій для піднімання моста. Вона вже не має в собі ні здрібнілості, ні пестливості: *возводный мостъ и жеравецъ вожьгоша* [під 1229, ГВЛ, 755], [Ср. , 1, 860].

Другу групу слів із суфіксом **-ьць** становлять відапелятивні здрібно-пестливі утворення. Вони представлені невеликою кількістю дериватів: від назв предметів — *хлѣбьць (хлѣбъ)* — *принесоша кмоу хлѣбьць* [XI, сп. XII—XIII, ЖФ, 111]. У цьому випадку слово означає виріб із хліба і є зменшено-пестливим утворенням, та від назв живих істот — *братьць (братъ)*; *оузрю ли си брата ця моего меньшааго* [XI, сп. XII—XIII, ЖБГ, 45].

Найбільшу групу первісно пестливих слів із суфіксом **-ьць** становлять деривати антропонімів. Давньоруські пам'ятки засвідчують такі пестливі форми імен: *Васильць (Василь)* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 541], *Степаньць (Степанъ)* [під 1147, ЛК, 569], *Михальць (Михаилъ)* [під 1287, ГВЛ, 903], *Домажирьць (Домажиръ)* [під 1240, ГВЛ, 790], *Микифорьць (Микифоръ)* [до 1270, Дух. Кл., 56], *Ийковьць (Ийковъ)* [XI, сп. XIII—XIV, ХА, 519] та ін.

Носіями таких імен могли бути і діти, і дорослі. Очевидно, пестливі (чи навіть здрібно-пестливі) форми імен виникли при називанні малих дітей, а потім поступово перейшли на дорослих. Зараз не завжди вдається встановити, коли йдеться про пестливу форму імені і коли про антропонім на **-ьць** із втраченою пестливістю, тобто про звичайний антропонім. З огляду на те, що імена по батькові від подібних імен не засвідчуються, можна припускати, що всі ці імена мали здрібно-пестливе значення.

На відміну від антропонімів, у топонімах йдеться про первісну здрібнілість, оскільки об'єкти, позначувані цими словами, вважалися малими в порівнянні з тими, що зазначені в їх основах: *Дунаець (Дунай)* [під 1090, ЛК, 670], *Донъць (Донъ)* [під 1185, ЛК, 638], [СП, 40], *Переяславъць (Переяславъ)* [під 971, ПВЛ, 59], *Киевъць (Киевъ)* [ПВЛ, 8], *Ростовъць (Ростовъ)* [під 1070—1071, ПВЛ, 164; під 1169, ЛК, 53] та ін.

Частина іменників із суфіксом **-ьць** уже виступає без значення здрібнілості. До таких належить *горньць* «горщик», оскільки іменник *гърнъ* зі значенням посудини для варіння виступає дуже рідко: *имѣти гърнъця* ... [XII, СУ, 122], *единъ камень много горньцевъ избиваетъ* [під 1215—1218, ГВЛ, 736].

Розглянуті здрібнілі, здрібно-пестливі та пестливі утворення показують, що найчастіше суфікс **-ьць** приєднувався до основ іменників із конкретним значенням. Здебільшого це були непохідні **-ѡ** (jo)-основи. Зустрічаються поодинокі випадки приєднання суфікса **-ьць** до іменників **-й**-основи (*домъ-домьць*) та основи на приголосний (*камъ-камьньць*). Демінутиви від основ з абстрактним значенням утворювалися за допомогою суфікса **-ьць** украй рідко.

Суфікс-ькъ. Суфікс **-ькъ** був досить продуктивним у межах чоловічого роду. За його допомогою також утворювалися зменшені, зменшено-пестливі та пестливі слова. Зменшені іменники явно пере-

важали. Суфікс **-ькъ** приєднувався здебільшого до іменників із конкретним значенням (назви будівель, одягу, посуду, їжі, знарядь праці і т. д.): *боръкъ* (боръ «ліс, бір»), *городъкъ* (городъ), *мостъкъ* (мостъ), *топоръкъ* (топоръ), *платъкъ* (платъ «шматок тканини»), *цѣтъкъ* (цѣтъ), *глазъкъ* (глазъ «камінець») та ін., наприклад: *въѣздяча въ борокъ* [під 1162, ЛК, 518], *створиши городокъ* [ПВЛ, 7], *градокъ мал* [1106—1108, сп. XV, ХД, 56], *Колтескъ городокъ* [під 1146, ЛК, 338], *во градъка Пѣсочного* [під 1238, ГВЛ, 782], *потокоша къ мостъку* [під 1150, ЛК, 415], *падахоу с мостка* [під 1261, ГВЛ, 853], *удариши с топоръки* [під 1216, Ср., 3, 981], *платъки м(а)лы* [під 947, ПВЛ, 48], *носаща въ приполѣ цѣтокъ* [під 1047, ПВЛ, 181], *възимаше з лона цѣтокъ* [XII—XIII, сп. XV, КП, 96], *дѣти наши глазъки стекланыи* [під 1114, ЛК, 277].

До зменшено-пестливих слів відносяться *даръкъ* (даръ): *дарокъ ему дай* [під 1156, ВК, 61] та *сынъкъ* (сынъ) — *снокъ его малъ в Новгородѣ* [під 1175, ЛК, 595], *съ двѣма снѣкома* [під 1067, ПВЛ, 156].

Із суфіксом **-ькъ** засвідчені окремі відтопонімні здрібнілі назви, наприклад, *Санъкъ* (Санъ, Санъ) [під 1150, ЛК, 406] та ін.

Частіше спостерігаються із цим формантом в пам'ятках давньоруської мови топоніми, що походять від здрібнених апелютивів: *Бозокъ* (бѣзъ «бузина») [під 1209—1210, ГВЛ, 728, а також під 1231, ГВЛ, 766], *Борокъ* (боръ) [під 1242—1244, ГВЛ, 794], *Городокъ* (городъ) [під 1213, ГВЛ, 733] та ін.

Суфікс **-ькъ** приєднувався здебільшого до непохідних **-ѡ**, **(-ѡ)**-основ з перевагою твердого варіанту та **-ѣ**-основ і був одним із продуктивних суфіксів давньоруської мови.

Суфікс -ькъ. Цей суфікс був досить продуктивним при утворенні здрібнених апелютивів: *мѣшькъ* (мѣхъ), *торъжькъ* (торъжъ), *коврижькъ* (ковригъ «хліб»), *добыточъкъ* (добыткъ «майно») та ін., наприклад: *и повели одерти мѣшькомъ козелъ* [під 1074, ПВЛ, 183], *тържькъ* [1264 або 1265, ГДЯЯ, 53], *возма малъ коврижекъ* [під 1074, ПВЛ, 175], *худаго моего добыточка* [1106—1108, сп. XV, ХД, 2].

Цей же суфікс зафіксований в топонімах, утворених від здрібнених апелютивів: *въ торъжьку* [1294—1301, Дог. Тв. кн., 63], *Бабинъ торжекъ* [під 1147, ЛК, 36], *Стожькъ* (стожъ) — *Стожекъ* [під 1261, ГВЛ, 849] та в антропонімах, похідних від апелютивів: *Орѣшькъ* (орѣхъ) [під 1227, ГВЛ, 751] та ін.

Засвідчені з суфіксом **-ькъ** і зменшено-пестливі утворення, такі як *звѣрькъ* (звѣрь), від більш давнього звѣрь (звѣрькъ) [див. 1, 13, 17], *пастушькъ* (пастухъ) та ін., наприклад: *въ рущѣ държаше з вѣрокъ прекрасен* [XII, СлРЯ, 5, 352], *мы аки дѣтъца или пастушьци тѣнькою трѣстьцею свиримъ* [XII, Ср., 2, 886] та ін.

Суфікс -ько. Суфікс **-ько** був досить продуктивним, але в межах чоловічого роду він засвідчений переважно в антропонімах: *Василь-*

ко (Василь), Иванъко (Иванъ), Михалъко (Михаилъ), Володимиръко (Володимиръ), Всеволодъко (Всеволодъ), Боръко (Бористъ, Бориславъ), Федоръко (Федоръ), Гаврилъко (Гавриилъ), Ратиславъко (Ратиславъ), Глебъко (Глѣбъ), Костяжъко (Костяга) [10, 113] та ін.: *Василко* [під 1097, ГВЛ, 230], [під 1124, ЛК, 288], [під 1099, ЛН, 19], *Васильком* [XII—XIII, сп. XV, КП, 151], сынъ *Васильковъ* [СПІ, 33], *сноу Василковоу* [під 1289, ГВЛ, 927], *Васильковичь* [під 1139—1140, ЛК, 306], *приведе... Василковну* [під 1143—1144, ЛК, 313], *Иванко* [під 1129—1133, ЛК, 293], *Иванку* [під 1133, ЛН, 23], *Иванкови* [під 1264, ГДЯЯ, 53], *Жирослава Иванковича* [під 1159, ЛК, 497], *Михалко* [під 1170, ЛК, 539], [під 1172, ЛН, 34], *Михалка* [під 1213, ГВЛ, 733], на *Володимѣрка* [під 1139—1140, ЛК, 304], *Володимирко* [під 1143—1147, ЛК, 315], *о(т)да дщерь за Всеволодка* [під 1117, ЛК, 284], *Мьстиславъ Всеволодковичь* [під 1169, ЛК, 533], *Всеволодъ отда двѣ Всеволодковнѣ* [під 1145, ЛК, 317], *оу Борькы* [до 1270, Дух. Кл., 56], *Борьке* [XI, ДННСС, 79], *у Федорка* [під 1287, ГВЛ, 904], *ѡ (т)кощѣѣ ѡ (т) Гаврилкова* [під 1170, ЛК, 539], *Ратиславко* [під 1278, ГВЛ, 877], *Глебку* [XI, ДННСС, 79], *Глѣбѣка* [під 1137, ЛН, 25], *ѡ ставливаю. Кѣстѣ жка моужа своего* [під 1146, ЛК, 328].

Контекст не дає змоги точно визначити, коли йдеться про пестливий варіант імені і коли про нейтральне ім'я, тобто антропонім, що втратив пестливість. Однак численні імена по батькові із суфіксом *-ъковичь*, (*-ъковичь*) та *-ъковна* (*-ъковна*) — *Васильковичь*, *приведе Васильковноу*, *Жирослава Иванковича*, *Мьстиславъ Всеволодковичь*, *двѣ Всеволодковнѣ* та ін. свідчать про те, що багато антропонімів з суфіксом *-ъко* (*-ъко*) були вже звичайними, нейтральними, бо ім'я по батькові не могло мати емоційного забарвлення.

В апелятивах цей суфікс зустрічається в окремих утвореннях: *дядько* (дядя «вихователь»): *свѣтъ створи с Мирославомъ и с дядькомъ* [під 1200—1203, ГВЛ, 718].

Меншу продуктивність виявляють інші суфікси: *-икъ*, *-ѣа*, *-ѣта*, *-ичь* та *-иць*.

Суфікс -икъ. Цей суфікс зустрічається тільки в окремих здрібнених утвореннях від іменників *-ѣо* основ: *-ножикъ* (*ножь*): *оскребѣ е ножикомъ*. [під 1186, сп. XIV, ПИ, 78].

Суфікс -ѣта. Засвідчений в антропонімі *Вьшата* (*Вьшемиръ*, *Вьшеславъ*) [під 1245, ГВЛ, 796].

Суфікс -ѣа. Засвідчується цей суфікс тільки в слові *батѣа* («батько»): *отдаваеѣ ти батѣа Черниговѣ* [під 1161, ЛК, 514] та, можливо, в антропонімі *Фила* (Филимонъ? Филипъ?) [під 1249, ГВЛ, 804].

Суфікс -ичь. Зафіксований тільки в утворенні *соколичь* (соколь): *соколича рострѣляеѣ* [СПІ, 43], де слово «соколеня, син сокола» вжито в переносному значенні.

Суфікс -иць. Суфікс *-иць*, що зустрічається в окремих утвореннях в неоригінальних пам'ятках давньоруської мови, наприклад, *ко-*

ш и ц ь: *плетущей рекомый кошиць* [XIII, Ср. 1, 1306] не характерний для давньоруської мови. Це, очевидно, церковнослов'янський вплив [1; 7; 15].

Суфікс -ьцьць. Складний суфікс *-ьцьць* зафіксований в утворенні *горьшьцьць* (*горьшькъ*): *въ малѣ горшецьць* [XI, Ср., 1, 559].

У межах чоловічого роду спостерігаємо синонімічність суфіксів із формантами *-ьц-* та *-ьк-*: *топорьць-топоръкъ*, *городьць-городъкъ*, *коврижьць-коврижькъ*, *ножьць-ножькъ* та ін.

Отже, при утворенні здрібнених і пестливих іменників чоловічого роду, особливо від назв предметів, у давньоруській мові найпродуктивнішими були суфікси *-ьць* та *ъкъ* з повною перевагою першого. Суфікс *-ьць* конкурував зі всіма здрібніло-пестливими формантами, про що говорять дериваційні пари, такі як: *городъкъ-городьць*, *топоръкъ-топорьць*, *коврижькъ-коврижьць*, *ножькъ-ножьць* і т. д. Такі паралельні утворення свідчать і про те, що в давньоруській мові була варіативність здрібніло-пестливих дериватів від одного й того ж слова. В антропонімії найбільш продуктивним виявився суфікс *-ько* (*-ько*). І в апелятивах, і в антропонімах, незалежно від лексичних основ і словотвірних формантів, спостерігається втрата здрібності й пестливості. Привертає увагу складний формант *-ьцьць-* поєднання суфікса *-ьць*.

Умовні скорочення

ВК — *Вопрошание Кириково.* — В кн.: *Русская историческая библиотека*, т. 6. Памятники древнерусского канонического права, ч. 1. Памятники XI—XV вв., СПб., 1880; **ГДАН** — *Договорная грамота Александра Ярославича Невского и новгородцев с немцами 1262—1263 гг.* — В кн.: *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка. ч. 1. М., 1952; **ГДЯЯ** — *Договорная грамота Новгородца с великим князем Ярославом Ярославичем 1264 или 1265.* — В кн.: *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка, ч. 1; **ГВЛ** — *Галицько-Волинський літопис.* — В кн.: *Полн. собр. русских летописей*, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; **ДННС** — *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV вв. М. Наука, 1978; **Дог. Тв. кн.** — *Договорная Тверского князя Михаила Ярославича с новгородцами около 1294—1301 гг.* — В кн.: *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка, ч. 1; **Дух. Кл.** — *Духовное завещание новгородца Климента до 1270 г.* — В кн.: *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка, ч. 1; **ЖАН** — *Житие Александра Невского.* — В кн.: *Кто с мечом.* Три произведения древнерусской литературы XIII—XV вв. Перевод с древнерусского. М., 1973; **ЖБГ** — *Житие Бориса и Глиба.* — В кн.: *Успенский сборник XII—XIII вв.* Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон/Под ред. С. И. Коткова. М., 1971; **ЖФ** — *Житие Феодосия.* — В кн.: *Успенский сборник XII—XIII вв.* Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон/Под ред. С. И. Коткова. М., 1971; **ИФ** — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.—Л., 1958; **КП** — *Абрамович Д.* Киево-Печерский патерик. Вступ. Текст. Примітка. К., 1930; **ЛН** — *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* М.—Л., 1950; **ЛК** — *Літопис Київський.* — В кн.: *Полн. собр. русских летописей*, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; **ПВЛ** — *Повесть временных лет.* — В кн.: *Полн. собр. русских летописей*, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; **ПИ** — *Постановление Илии, архієпископа Новгородскаго и неизвестнаго белгородскаго епископа по двум случаям при совершении литургии.* — В кн.:

Русская историческая библиотека, т. 6. Памятники древнерусского канонического права, ч. 1. Памятники XI—XV вв. СПб., 1880; *СлРЯ* — Словарь русского языка XI—XVII вв., т. 1—6. М., 1975—1979; *Ср.* — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1—3. СПб., 1883—1912; *СПИ* — Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Свято-славича. М., 1800; *СУ* — Устав Студийский по списку XII в. Фрагменты / Подготовил к печати Ищенко Д. С. — В кн.: Источники по истории русского языка. М., 1976; *ХД* — Житие и хождение Данила Русьския земли игумена. 1106—1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века, изданному Православным палестинским обществом. Издание И. Глазунова. СПб., 1896; *ХА* — Книги временныи и бразны Георгия мниха. — В кн.: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе, т. 1. Текст. П., 1920.

1. *Авѣнесов Р. И.* К истории чередования согласных при образовании уменьшительных существительных в праславянском. — В кн.: Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. М., 1968. 2. *Бондарь А. И.* Структура деминутивных образований в современном украинском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1979. 3. *Жаркова Л. П.* Эмоционально-оценочная лексика современного украинского языка. Автореф. ... канд. филол. наук. К., 1970. 4. *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. 5. *Ковалик І. І.* Питання слов'янського іменникового словотвору. Львів, 1958. 6. *Кравченко М. В.* Уменьшительно-эмоциональные имена существительные в современном украинском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1977. 7. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика. М., 1977. 8. Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979. 9. Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XI—XVII вв. М., 1974. 10. *Толкачев А. И.* К истории словообразования форм со значением субъективной оценки личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI—XV вв. — В кн.: Этимология 1976. М., 1978. 11. *Улханов И. С.* Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977. 12. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. М., 1968. 13. *Stawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. — В кн.: Słownik prasłowiański, t. 1—2. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1974—1976.

Подана до редколегії 15.07.80

О. А. МОГИЛА, наук. співроб., Інститут мовознавства АН УРСР

АРЕАЛЬНА І СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ ХМАР У ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Одним із важливих завдань у галузі діалектної лексикології є вивчення окремих тематичних груп лексики. Метеорологічна народна термінологія одна з найбільш архаїчних, стійких лексичних груп української мови, значна частина лексем якої сягає ще праслов'янської доби. Предметом нашого дослідження і є опис лексичної групи на позначення хмар у говорах української мови. Фактичним матеріалом послужила картотека Атласу української мови, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, а також власні матеріали, зібрані за спеціально складеною програмою.

Як відомо, компоненти кожної лексико-семантичної групи об'єднуються на основі своєї спільної семантики і протиставляються за допомогою ряду диференційних семантичних ознак. У результаті аналізу зібраних лексем, залежно від їх семантичної структури, були виділені такі елементи семени «хмара»: *хмара* (взагалі), *мала*

хмара, дощова хмара, грозова хмара, градова хмара. Нормою української літературної мови для позначення цього атмосферного явища є два слова *тїча* і *хма́ра*. Для передачі додаткових диференційних семантичних ознак не існує усталених назв, а використовуються описові двослівні прикметниково-іменникові словосполучення: *гродова хмара, грозова хмара, дощова хмара.* У говорах же існує понад 30 назв (до уваги бралися лише лексеми з різними основами, фонетичні варіанти не враховувалися), більшість яких є вузьколокальними утвореннями і не визначають чітко виражених ареалів.

Утворюючи одну мікросистему, подані нижче лексеми можуть вільно переміщатися у ній, а іноді виходити за її межі, стаючи компонентами інших мікросистем. Засобом для розкриття семантики кожної лексеми послужить наддіалектна сітка-модель.

хмара (взагалі)	мала хмара	дощова хмара	грозова хмара	градова хмара
I	II	III	IV	V

Лексичне наповнення наддіалектної сітки-моделі відбувається таким чином: I — *боўкўн, буванї, д'їдї, облако, пїма, тїча, хма́ра*; II — *баранц'ї, бїхмарок, гузїр, облако, пїхмарок, перїхмарки, поїх, пїмолодок, пїм'аг, пїтхмарок, сїхмарок, хма́ра*; III — *бїдур, д'їдї, завїла, кїмпана, планїта, сквїра, тїча, хма́ра, фїл'а*; IV — *валнї, завїла, сїн'ава, тїмр'ава, тїча, чїрн'їва*; V — *гродобїт, гродовїц'а, тїча, хма́ра.*

Лексема *хма́ра* з усіх слов'янських мов і їх діалектів найширше засвідчується в українських говорах (пор.: біл. *хма́ра*, рос. діал. *хма́ра*, слвц. *chmára*, пол. *chmara*). На думку деяких вчених, слово *хма́ра* утворилося шляхом контамінації слів **хмура* і *пара, пар* або ж **хмура* і *марь*, «туман» [Фасмер, 4, 249]. Було висловлене також міркування щодо готського походження цієї лексеми. При цьому мався на увазі семантичний зв'язок, який існує між поняттями «грозова хмара» і «молот германського бога грози» (прагерм. *xamaraz*). Ця гіпотеза поки що не має підтвердженень, оскільки відсутній готський відповідник прагерм. *xamaraz* [Лексіка Палесся, 16].

В українській мові широко використовуються демінутивні форми, що мають емоційно-оціночне значення: *хмарїнка, хмарїночка, хма́рка, хма́ронька* [Грінч., 4, 405]. У говорах це слово має ряд окаянальних дериватів: *хмаринї* «дощова хмара» [Пульмо Вл.], *хмарнїяк* «хмара», *хма́рий, хмарозбїрець, хмаролїм, хмарохобнїй, хмарочорнїяга* [Желех., 2, 1041].

Досить часто в діалектах української мови для розкриття додаткових диференційних семантичних ознак «дощова, градова, грозова чи снігова хмара» фіксуються двослівні прикметниково-іменникові словосполучення: *грозова́ хма́ра, градова́ хма́ра, дощова́*

хмара, *снігова хмара*. Ряд таких двоелементних відповідників є сингулярними. Так, інколи у значенні «грозова хмара» вживається іменник *хмара* з прикметником, утвореним від іменника *туча*: *тучна хмара* (Глухівці Вн., Оленівка Вн., Іваньки Чрк.), *тучова хмара* (Райгород Вн.), *тучинові хмара* (Почаїв Тр.). У говірках сіл Шепель (Вл.) та Будараж (Рв.) у значенні «дощова хмара, яка не приносить дощу» зафіксоване двоелементне сполучення *ялові хмари*. А у говірці с. Троянівкв (Вл.) відзначено назву *бровата хмара* паралельно із *дощана хмара*.

На території східнополіських та західнополіських говірок зустрічаються деривати лексеми *хмара*, утворені за єдиною словотворчою моделлю: префікс + корінь *хмар-* + суфікс *-ок*, основною диференційною ознакою яких є «невелика, мала хмарка»: *пахмарок*, *пйтхмарок* (Кузьмівка Рв.), *бухмарок* (Шедрогір Вл.), *сухмарок* (Копичі Кв.), *перехмарк'* і (тільки множина) (Нові Боровичі Кв.). Паралеллю є біл. діал. *перехмарки* та *сухмарок* [ДАБМ, 904]. Лексема *бухмара* зафіксована у словнику Даля у значенні «пасмурність», відзначається тут і дієслово *бухмариться* «хмаритися, ставати хмарним, пасмурним» [Даль, 1, 146]. Назва *пахмарок* утворена за допомогою префікса *па-* (< **ра-*, *ро-*), який позначає менший ступінь властивості, що виражається коренем слова. Аналогічним утворенням в російській мові є *паоблако* «низька хмара, яка утворилася від туману, що піднімається» [Даль, 3, 31].

Лексема *туча* на території українських говірів відома своєю полісемією. Це слово загальнослов'янське, утворилося воно від праслов'янського іменника **tuča*. Вже в давньоруській мові лексема *туча* виступає як полісемічне слово із значенням «грозова і дощова хмара», «гроза», «дощ», «велика кількість» [Срезневський, 3, 1041]. Відоме воно й іншим слов'янським мовам, але з різними значеннями. Більшість з них — це найменування різноманітних атмосферних явищ: рос., біл. *туча* «дощова хмара», сербхр. *туча*, словен. *tóča* «град», пол. *tucza* в.-луж. *tušel*, н.-луж. *tusa* «райдуга» [Фасмер, 4, 129]. У сучасній українській літературній мові це слово має два значення: «густа темна хмара, яка приносить дощ, град, сніг» та «велика кількість, маса кого-, чого-небудь» [СУМ, 10, 330].

В окремих діалектних групах семантика цього слова розвивалася в різних напрямках, свідченням цього є те, що в говорах зафіксовано близько десяти значень лексеми *туча* (до уваги бралися лише позначення метеорологічних явищ), які між собою тісно пов'язані.

Різні значення цієї лексеми мають неоднаковий ареал поширення: деякі з них характеризуються великими й суцільними, чітко окресленими ареалами; інші — невеликими ізольованими, ще інші — фіксуються поодинокими вкрапленнями в говірках окремих населених пунктів. Лексема *туча* у значенні «хмара» з додатковими диференційними семантичними ознаками «градова, дощова, грозова, снігова» утворює суцільний ареал поширення на території

південно-східних говорів та східнополіських говірок; спорадично у цьому значенні вона зафіксована в південно-західному наріччі (бойківські, середньозакарпатські, волинські говірки) та в середньополіських і західнополіських говірках. Це слово засвідчено ще у значенні «град» у буковинських та частково гуцульських говірках (Верховинський, Косівський р-ни Івано-Франківської обл. та Путильський р-н Чернівецької обл.); «гроза» — спорадично у західнополіських, середньополіських, волинських, бойківських, надсянських та закарпатських (ужанських, боржавських) говірках; «злива» — у наддністрянських, спорадично у волинських, бойківських, подільських говірках південно-західного наріччя та середньополіських говірках; «дощ з градом» — інколи у подільських та наддністрянських говірках. Невеличкий ізольований ареал утворює значення лексеми *туча* «потік води після дощу чи танення снігу» у Канівському р-ні Черкаської обл. Ця семантична трансформація «гроза» → «потік води після дощу» відома і в болгарській мові, де літ. *бўра* «гроза», а в говорах — *бўра* «потік після дощу, калюжа» [Koseska, 37]. Інші значення лексеми *туча* не мають чітко виражених ареалів і засвідчуються лише в говірках одиничних населених пунктів: «погана погода» (Дем'янівка Пл.), «скупчення хмар» (Борівка Вн., Варварівка Квг.), «вітер» (Варва Чрг.), «густий сніг з вітром» (Сапанів Тр.).

Спорадично *тєнча* (*тєнчі*, *тєнч*) у значенні «райдуга» вживається в говірках на території Волинської, Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей. Фонетичне оформлення цього слова ясно вказує на запозичення з польської мови, де *тєсца* «райдуга». Це значення властиве і більшості говорів польської мови. Лише на Кашубах *тєсца* означає не лише райдугу, а й дощову чи грозову хмару, зливу [Sychta, 5]. На території Білосточчини у значенні «дощова хмара» паралельно з лексемами *сата*, *ґала*, *хмара* вживається і *туца* [AGWB, 104]. Як бачимо, такі основні значення, як «дощова хмара», «злива», «град», «гроза», характерні для слова **тqца*, виступають не лише в українській мові, а й усіх слов'янських мовах.

Лексема *облоок* (*воблоок*, *гоблоок*, *облок*, *облокó*) утворює суцільний ареал поширення на території західнополіських говірок, одиничні утворення зафіксовані на території буковинських, гуцульських, волинських говірок південно-західного наріччя, середньослобожанських, південнобессарабських та нижньонаддніпрянських говірок південно-східних говорів. Назва *облако* — запозичення із церковнослов'янської мови [Фасмер, 3, 102]. Паралелями до цієї назви є рос. *облако*, діал. *оболоки*, *воблако*, *воболоко*, біл. *воблака*, діал. *абалокó*, *облак*, *облако*, сербхр. *облак*, болг. *облак*, пол. *obłok*, чеш. *obлак*, словц. *obлак*. У всіх слов'янських мовах для цієї лексеми характерне значення «хмара», лише у болгарській мові *облак* маніфестує ще семими «туман» та «райдуга» [Геров, 3, 300]. На думку М. І. Толстого, термін *облак* «райдуга» виник в результаті згортання фразеологізму *облако вода пїје*. Таким шляхом йшов і роз-

воток польсько-кашубсько-лужицьких термінів *łęcza*, *łqča*, *łuca* [Толстой, 55].

Інколи в аналізованій групі лексем спостерігається перенесення назв одного атмосферного явища на інше. Найбільш поширеним є семантичний перехід «гроза» → «дощова або грозова хмара», який пояснюється близькістю цих двох реалій: *кўмпана*, *сквіра*, *фáл'а*. Лексема *сквіра* зафіксована у с. Карпилівка (Кв.). Відзначається вона і П. С. Лисенком: *сквірка* «невелика хмара, з якої іде дощ» [Лисенко, 196]. У ряді говірок південно-східного наріччя це слово відоме із значенням «негода», на Поліссі воно звузило свою семантику і стало означати «раптовий дощ із шквалистим вітром» [Лисенко, 196]. Можливо, семантична еволюція цього метеорологічного терміна йшла таким шляхом: «негода» → «раптовий дощ із шквалистим вітром» → «дощова хмара».

Лексема *фáл'а*, відзначена у перехідній бойківсько-надсянській говірці с. Велика Сушиця (Лв.), є запозиченням з польської мови, де діал. *fala* «гроза, дощ з вітром» [Karłowicz, 2, 4]. В українських говірках Білосточчини *fala* вживається також у значенні «темна хмара з дощем і вітром» [AGWB, 104].

Слово *кўмпана*, яке вживається у говірці с. Турятка (Чрв.) у двох значеннях «гроза» та «дощова хмара», пов'язується із румун. *cimpră*.

На Бойківщині зафіксовано лексему *завáла* у значенні «грозова хмара». У говірці с. Небилів (Ів.-Фр.) вживається постійне словосполучення *сáнце зайшлó завáл*, тобто за хмару. Українській літературній мові лексема *завáла* відома у значенні «нагромадження, велика купа чого-небудь обваленого або заваленого» [СУМ, 3, 35]. Словник Грінченка фіксує її у трьох значеннях «завал, нагромадження», «снігові заноси» та «грозова хмара, буря» [Грінч., 2, 11].

У синонімічні відношення з лексемою *хмара* вступають і лексеми *сін'ава*, *чóрн'іва*, *тémр'ава*, основною диференційною рисою яких є «велика грозова або градова хмара». Підставою для номінації у цьому випадку послужив колір хмар, адже відомо, що грозові та градові хмари найчастіше бувають темного (синього або чорного) кольору.

Лексема *тémр'ава* з ремаркою «страшна грозова хмара» відзначається у с. Гранки-Кути (Лв.): *тémр'ава йде / буде тўч'і*. Подібного утворення є рос. діал. *тёмень* «темні хмари чи сторона неба; що потемніла від хмар» [Даль, 4, 397].

Слово *сін'ава* фіксується зрідка у покутських говірках південно-західного наріччя (Капустяни Хм., Голосків, Островець, Павлівка Ів.-Фр.). У російській мові зафіксовано утворення *синевіцы* [Горячева, 132], в основі якого теж лежить синій колір хмар.

Лексема *чóрн'іва* (Бабинопілля Ів.-Фр.) співвідносна із слівц. *cierniva* «чорні хмари» [СРС, 50]. У говірці с. Ворохта (Ів.-Фр.) слово *чорн'іві* вживається лише в множині і з наголосом на останньому складі. Відзначається подана лексема і у Верхратського [Верхр. Лм., 483].

Окремі назви хмар були утворені шляхом метафоризації, яка базувалася на асоціативних ознаках, пов'язаних найчастіше з основним значенням слова. Насамперед це стосується метафоричних назв, у яких наявна семантична модель «тварина» → «хмара»: *баранці́, боу́кн, поўх, мішасті хма́ри*.

Лексема *барані́* та демінутивна форма *баранці́* (вживається лише в множині) в говорах української мови фіксується спорадично на території південно-східних та поліських говорів. Відома вона і українській мові у значенні «дрібні кучеряві хмарки» [СУМ, 1, 105]. Підставою для такого метафоричного вживання в даному випадку могла послужити подібність хмар до кучерявої шерсті барана (пор. ще *баранці́* — «білі пінисті гребені хвиль» — [СУМ, 1, 105]). Паралелями до цієї лексеми є біл. *барáнки, барáшкі*, пол. *baranki*, чеш. *beránky* [ЭСБМ, 1, 310], словц. *barance, baránky* [СРС, 23] та угор. *barány-felhő*. У говірці с. Нижні Гаї (Льв.) зафіксовано двочленну прикметниково-іменникову назву *баранкува́ті хма́ри*.

На Бойківщині у значенні «хмара» відзначено лексему *боу́кн* [Онишкевич]. Це слово відоме у бойківських говірках ще як «хвиля» та «клуб диму». Словник Грінченка подає ще й таку семантику: «віл, запряжений в одиночку» [Грінч., 1, 78]. Можливо, останнє значення і послужило підставою для цієї метафори, оскільки в говорах російської мови зустрічаємо аналогічні утворення для позначення «дошової хмари»: *бычки́* [Горячева, 131], *быки́, бычки́* із семантикою «сріблясті низькі грозові хмари» [Даль, 1, 149].

У говірці с. Оржів (Рв.) на західному Поліссі відзначається сингулярна форма *поўх* із ремаркою «мала хмарка». Це слово відоме у західнополіських говірках у значенні «кріт». Можливо, за зовнішньою подібністю малих хмар до цих тварин і відбулося перенесення назв. А в с. Берлоги (Ів.-Фр.) відзначається двослівне словосполучення *мішасті хма́ри* у значенні «дошові».

Лексема *вална́*, виявлена із семантикою «грозова хмара» в говірці с. Кам'яний Брід (Квг.) та «хмара з вітром» у с. Великі Трояни (Квг.), походить, можливо, від давньорус. **вълна* «овеча шерсть» [Фасмер, 1, 339].

Спорадично на території нижньонадніпрянських говірок семему «дошова хмара» маніфестує лексема *д'іді* (тільки множина): *ка́жут' н'ідн'али́с'а з Одéси д'іді́ / нав'єрно́ буде доиш* (Червоний Маяк Хрс.). У говірці с. Олександрівки (Хрк.) зафіксовано демінутивну форму *д'ідкі́*, а в говірці Кременця (Тр.) — пейоративне утворення *д'ідуги́* у значенні «велика грозова чи дошова хмара». Ця лексема, крім своїх головних значень у сучасній українській літературній мові «батьків або материн батько», «чоловік похилого віку», у розмовному мовленні широко вживається ще як «люди минулих поколінь», «предки» та «тінь» [СУМ, 2, 299]. Цілком ймовірно, що ця назва і утворилася шляхом метафоризації значення слова *дід*. Паралеллю у біл. мові є *дзяди*.

На Бойківщині у значенні «густа дошова хмара» фіксується назва *ббу́дур*. У говірці с. Ворохта (Ів.-Фр.) виявлено акцентологічний

варіант *боўдури*. У бойківських говірках це слово вживається ще в значеннях «велика хвиля», «джерело», «ключ», «клуб диму», «дім, кіпоть», «груба», «димохід над вогнищем». Ця назва фіксована і в інших діалектах (південно-східних) в основному із значенням «димар у хаті, на хаті». На території бойківських говірок відоме і дієслово *боўдуритис'а* (*забоўдуритис'а*) «хмаритися, збиратися на дощ».

Утворення *бувані* (Дюксин Рв.), яке паралельно вживається із *хмарою* та *тучою* у говірці цього села, є одиничним. Походить воно, можливо, від дієслова *бовваніти* «виднітися, показуватися здаля / про те, що стоїть, здійсмається над чимсь» [СУМ, 1, 206].

У говірках західного Полісся зафіксовано лексему *пламэта* (Гороховище, Рівне Вл.) у значенні «дощова хмара», у говірці с. Довжок (Вн.) семантика цього слова звужується і воно означає лише «дощову хмару невеликого розміру», а в говірці с. Пульмо *плам'іта* — це «одна чорна дощова хмара, яка знаходить на сонце»: *пламетами дощч переходит*.

У говірці с. Рудня-Вересня (Кв.) відзначено *гузірки* із ремаркою «біленькі хмарки купочками». У словнику Лисенка зафіксовано акцентологічні варіанти *гузіри*, *гузірі*, а також демінутивну форму *гузірки* [Лисенко, 60—61]. Не зовсім зрозумілими є підстави для такої номінації, оскільки лексема *гузір* відома в українській літературній мові із значеннями «нижня товста частина снопа», «місце, де зав'язаний мішок» та «ріг мішка, ятера» [СУМ, 2, 190].

На межі західного і середнього Полісся вздовж р. Горині невеликий ізольований ареал утворює лексема *пóмаг* з фонетичними варіантами *пам'ах*, *пóмаг*, *пáмуг* та суфіксальними утвореннями *помежбóк*, *помижбóк* у значенні «невелика хмарка». Неясним є походження цих назв. Ізоглоса цієї лексеми продовжується в сусідніх білоруських говірках: *пам'эг* «хмарка».

До етимологічно непрозорих належить і утворення *пáма* «велика недощова хмара», яка зустрічається на середньому Поліссі у говірці с. Селезівка (Жт.).

Ряд назв та їх варіантів фіксується у друкованих джерелах. Лексема *пóмолодок* у значенні «білі хмарки на небі» засвідчена у І. Верхратського [Верхр. Зп., 52]. Утворення *мóлодо* відзначається на Гуцульщині: *на долах в у тот час рідкі хмари — мóлодо* [Шухевич, 4, 7]. Вживається тут і дієслово *мóлодіт ся*: *як на дворі мóлодіт ся — засуває ся хмарою, то буде дощ або сніг* [Шухевич, 4, 6]. У російських говорах виступає *замóлажкнать* «покриватися білими хмарками» [Даль, 1, 604], пол. *niebo się młodzi* «небо покривається дощовими хмарами» [Фасмер, 2, 644].

Для маніфестації семи «градова хмара» у словнику Желехівського відзначено лексеми, основою яких є корінь *град-*: *градовіця*, *градобіт* [Желех., 1, 157]. Аналогічними утвореннями є у говорах російської мови *градобітние*, *градобійница* [Даль, 1, 389].

У говірках, де співіснує декілька назв на позначення хмар, відбувається додаткова семантична диференціація, відповідно до якої

слова з однаковим інваріантним значенням звужують або розширюють свою семантику, чи розрізняються стилістично. Так, лексеми *тўча* і *хм́ара* протиставляються семантично у більшості говірок України (крім західного Полісся). Це протиставлення відбувається за допомогою ряду диференційних семантичних ознак: *хм́ара* «невелика» — *тўча* «велика», *хм́ара* «недощова» — *тўча* «дощова», *хм́ара* «дощова» — *тўча* «градова, грозова», *хм́ара* «без вітру» — *тўча* «з вітром», *хмара* «снігова» — *тўча* «дощова». Нерідко таке протиставлення встановлюється на основі кольору хмар: туча найчастіше темного (чорного чи синього) кольору, а хмара — світлого (біла, сиза, сіра, сива). Аналогічне протиставлення маємо і в білоруських говірках, у яких *тўча* найчастіше виступає як «густа дощова хмара», а *хм́ара* — «невелика недощова хмара» [ДАБМ, карта № 313]. Існують випадки, коли лексеми *тўча* і *хм́ара* семантично не диференціюються (спорадично слобожанські, східностепові, нижньонадніпрянські говірки південно-східного наріччя), тоді вони виступають як абсолютні синонімічні дублети. У західнополіських говірках така диференціація відбувається за допомогою лексем *оболок* і *хм́ара*. *Оболок* засвідчується переважно у значенні «мала, біла недощова хмара», а *хм́ара* фіксується як «велика дощова або грозова хмара».

У говірках, де функціонує три і більше назви хмар, спостерігається більш детальна диференціація, маємо вже три семантичних протиставлення: «мала хмара», «хмара (взагалі)»; «грозова чи дощова хмара».

Мала хмара	Хмара (взагалі)	Дощова хмара	Н/п
хм́арка облако пóm'ag	хм́ара хм́ара хм́ара	тўча тўча тўча	В'язівок (Чрк.) Витилівка, Селятин (Чрв.) Федорівка, Дроздинь, Єльне (Рв.) Рудня-Вересня (Кв.) Нові Боровичі (Чрг.) Копачі (Кв.) Оржів (Рв.)
гузіркі перéхмарк'і сўхмарок поўх	хм́ара хм́ара хм́ара хм́ара	тўча тўча тўча тўча	

Як показує таблиця, подані типи мікросистем говірок окремих населених пунктів відрізняються лише набором лексем, що входять до першої рубрики, набір двох інших залишається незмінним.

Найбільш детальна диференціація спостерігається на території західнополіських говірок. Так, у говірці с. Пульмо (Вл.) зафіксовано п'ять лексем, що відповідно протиставляються: «мала хмарка» — *барані* // *вóболок'і*, «звичайна хмара» — *хм́ара*, «дощова або грозова хмара» — *хмаринá*, «одна чорна хмара, яка знаходить на сонце» — *плам'іта*.

Як свідчить зібраний матеріал, для більшості лексем аналізо-

ваної лексико-семантичної групи значення «хмара» є похідним, вторинним. Ряд цих назв є різноманітними метафоричними утвореннями, що базувалися на асоціативних ознаках. Найчастіше вони мають або невеликі локальні ареали або ж поодинокі фіксуються у говірках окремих населених пунктів. Лише лексеми *хмара*, *тіча*, *облако*, для яких метеорологічне значення є первинним, мають великі, чітко виражені ареали поширення.

Умовні скорочення

Верхр. Зн.— *Верхратський І.* Знадоби до словаря южнорусского. Львів, 1877. *Верхр. Лм.*— *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. *Геро* — *Геро Н.* Рѣчникъ на българский языкъ, 1—4. Пловдив, 1895—1908. *Горячева* — *Горячева Т. В.* Материалы к изучению русской народной метеорологической терминологии.— *Этимология.* 1972. М., 1974, с. 129—135. *Гринч.*— Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка, 1—4. К., 1907—1909. *Даль.*— *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка, 1—4, изд. 4. М., 1904—1912. *Желех.*— *Желехівський Є.* Словар малоруско-німецький, т. 1. Львів, 1886. *ДАБМ* — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. *Лексіка Палесся* — Лексіка Палесся ў просторы і часе / Рэд. В. У. Мартынаў. Мн., 1971. *Лисенко*—*Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974. *СУМ* Словник української мови, т. 1—10. К., 1970—1980. *Срезневский* — *Срезневский И. И.* Материалы до словаря древнерусского языка, т. 3. СПб., 1903. *СРС* — *Коллар Д.* и др. Словацко-русский словарь. М.— Братислава, 1976. *Толстой* — *Толстой Н. И.* Из географии славянских слов: 8. Радуга.— ОЛА. Материалы и исследования. 1974. М., 1976, с. 22—76. *Фасмер* — *Фасмер М.* *Этимологический словарь русского языка.* 1—4. М., 1964—1973. *Шухевич* — *Шухевич В.* Гуцульщина. 1—4. Львів, 1899—1908. *ЭСБМ* — *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1. Минск, 1978. *AGWB* — *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczyzny*, t. 1. Wrocław — Warszawa—Kraków—Gdańsk, PAN, 1980. *Kartowicz* — *Kartowicz I.* *Słownik gwar polskich*, 1—4. Kraków, 1900—1911. *Koseska*—*Koseska V.* *Butgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnostowiańskim.* Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972. *Sychta*—*Sychta B.* *Słownik gwar kaszubskich*, 1—5. Wrocław — Warszawa—Kraków, 1967—1972.

Вл.— Волинська; *Вн.*— Вінницька; *Жт.*— Житомирська; *Ів.-Фр.*— Івано-Франківська; *Кв.*— Київська; *Квг.*— Кіровоградська; *Пл.*— Полтавська; *Рв.*— Ровенська; *Тр.*— Тернопільська; *Хм.*— Хмельницька; *Хрк.*— Харківська; *Хрс.*— Херсонська; *Чрв.*— Чернівецька; *Чрг.*— Чернігівська; *Чрк.*— Черкаська.

Подана до редколегії 12.06.80.

В. О. КОВТУН, викл., В. В. ОНИЩЕНКО, доц., Київський університет

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ
ЛЕКСИКИ В ІV КЛАСІ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ**

В основі будь-якого мислення і пізнання, як твердять психологи і дидакти,— асоціації, утворення тимчасових зв'язків нового з уже відомим, пізнаним, систематизація ряду фактів, їх узагальнення [2]. Вчені розрізняють різні рівні, ступені цієї асоціації (найбільш примітивний, загальний, більш високий, що спирається на певні конкретні ознаки явища, і найвищий, можливий лише внаслідок всебічного вивчення явища, його ознак, коли виникає вже поняття про нього [2, 123]). Формування понять, успішність навчання залежить у свою чергу від наявності психолого-дидактичних передумов, а саме: міри конкретності чи абстрактності поняття; попереднього досвіду (необхідних знань) у дітей; уміння ставити перед класом і розв'язувати разом з дітьми пізнавальні задачі; уваги не лише до найважливіших, найістотніших ознак явища, а й до другорядних, уміння розрізняти ознаки, диференціювати; уміння вчителя (і учнів) вводити дане поняття в систему інших понять, уже існуючих; раціональності навчальної практики; чіткості і зрозумілості словесних формулювань і визначень; зацікавленості дітей та ін. [2, 127—131].

Глибина усвідомлення того чи іншого поняття залежить, таким чином, від чіткості диференціації й системності зв'язків, яка зростає в міру оволодіння знаннями. На першому рівні можливе так зване «недиференційоване» засвоєння, на другому — «диференційоване», але не досить узагальнене, на третьому — «диференційоване й систематизоване» [2, 132]. Зрозуміло, що психолого-дидактичні труднощі виникають у процесі навчання в залежності від складності теми, можливостей включення її в систему існуючих зв'язків, від попереднього досвіду дітей, їх знань. Усе це зумовлює виправдану в психолого-дидактичному відношенні послідовність праці, яка повинна забезпечити перехід від «ситуативно-конкретного до абстрактно-понятійного мислення», все більшої й більшої систематизації матеріалу [2, 124].

Лексика — новий розділ у програмі з української мови для IV класу. Вивчення лексики сприяє кращому розумінню і засвоєнню морфології і синтаксису в старших класах, збагаченню словникового запасу школярів, вихованню уваги до слова, його значення, вироб-

ленню навичок і вміння працювати зі словом, піднесенню культури усного й писемного дитячого мовлення.

На вивчення теми «Лексика» в IV класі відводиться одинадцять годин [4]. Протягом цього часу учні повинні оволодіти такими поняттями, як: лексичне значення слова, однозначність і багатозначність слів, пряме й переносне значення слова, омоніми, синоніми, антоніми. Діти повинні навчитися добирати ці розряди слів і користуватися ними.

Ми зробили спробу простежити особливості сприйняття і засвоєння розділу «Лексика» учнями IV класу, виявити психолого-дидактичні труднощі і відповідно до цього висловити деякі міркування щодо методики роботи вчителя-словесника над навчальним матеріалом*.

Психолого-дидактичною основою першого уроку «Лексичне значення слів» мають стати попередні знання про різні групи слів у мові, про слова, що означають предмети, ознаки предметів, дії; вміння дітей ставити питання до слів, належний освітній рівень. При поясненні лексичних значень у пригоді стає ширший і вужчий контекст. Необхідно привчати дітей бачити лексичні (і граматичні) зв'язки слів у реченні (часом більшому за речення уривку), мінімальному контексті, яким є пара слів.

Тема «Лексичне значення слова» є, на наш погляд, епіцентром розділу. Від усвідомлення цього поняття залежить успішність подальшої роботи. Між тим при аналізі дитячих відповідей ми прийшли до висновку, що, хоча діти й мають здебільшого якісь уявлення про пояснювані явища, предмети реальної дійсності, але ці уявлення неточні, недовні, асоціації спираються на окремі, часткові (часом другорядні) ознаки. Отже поширення дитячих знань про навколишній світ, уточнення й збагачення понять, якомога повніші й конкретніші визначення — все це стає необхідністю на даному етапі роботи. Піднесення загальноосвітнього рівня, систематична праця з тлумачним словником, практичні вправи з описовими поясненнями і більш лаконічними визначеннями й формулюваннями мусять бути на озброєнні вчителів-словесників. Ми помітили також, що діти часто плутають значення близькозвучних слів (*дрібний — дріб'язковий, талан — талант, напруза — напруження, абонент — абонемент* тощо). Тому доцільною видається нам ілюстрація паралельного використання слів-паронімів у різних контекстах, уточнення їх значень за допомогою тлумачного словника.

Серед лексичних вправ, що допомагають дітям зорієнтуватися при визначенні лексичних значень, І. С. Олійник називає з'ясування етимології слів, працю над спорідненими словами, ознайомлення учнів з різними шарами української лексики [3, 65].

Психолого-дидактичною основою уроку «Багатозначні й однозначні слова» є попередні знання дітей про значення слова, вміння розкривати лексичне значення за допомогою інших слів, контексту.

* Дослідження провадилися у Київській середній школі № 197.

При задовільній у цілому успішності переважної частини учнів все ж помічаємо, що слабшішим учням важко дається поняття багатозначності. Причиною цього, на наш погляд, є недостатнє засвоєння попередньої теми («Лексичне значення слова») і невміння використовувати мінімальний контекст для з'ясування лексичного значення. Подібні недоліки в навчанні можна ліквідувати шляхом постійних пояснень, зосередження уваги на лексичних зв'язках слів, контексті, систематичного звернення до тлумачного й інших словників, зокрема перекладного (українсько-російського).

Оскільки діти знайомі вже із словами, вжитими в прямому і переносному значенні, то при вивченні цієї теми в IV класі особливих труднощів, начебто, не повинно бути. Однак складним і новим для учнів IV класу виявляється усвідомлення взаємозв'язку між багатозначністю і переносністю значень, специфіки слів, ужитих у переносному значенні. Отже на початку роботи необхідністю стає актуалізація опорних знань учнів, з'ясування того, що переносні значення слів виникають внаслідок багатозначності і виражають здебільшого образні уявлення про предмети, явища на основі їх подібності. І хоча учні розуміють загалом, що таке багатозначність, знаходять слова, вжиті в переносному значенні, пояснити до ладу основу переносності не можуть. «Значення переносяться, коли є схожість» — Яка схожість? За чим? Між чим? Ось питання, які повинні бути з'ясовані якнайповніше в класі. Варто ще раз нагадати дітям, що і багатозначність, і переносні значення слів (як і взагалі лексичні значення) розкриваються в контексті, у зв'язках з іншими словами. Тут і виявляється функція переносних значень — образна, емоційна. У ході підсумкової бесіди потрібно ще раз уточнити зміст питань: 1. Що таке багатозначність і переносність значення? 2. Внаслідок чого виникає переносність значення? 3. Як можна визначити зміст, значення слова, за допомогою чого? 4. Для чого вживаються слова в переносному значенні?

Розпочинаючи вивчення теми «Омоніми», вчитель має пам'ятати, що цей матеріал зовсім новий для учнів. Складність може виникнути на межі понять «полісемія» — «омонімія». Переконаємось що поняття «омонім» не таке вже й просте для учнів IV класу. Особливо важко слабшим учням збагнути зміст цього поняття і дати повне визначення омонімів. Вони орієнтуються переважно на окремі (різні) ознаки явища, не вміють систематизувати одержані відомості про омоніми («Омоніми — це слова, що пишуться однаково»; «Омоніми — це слова, що мають різні значення»). Таким чином, усвідомленого поняття про омоніми у слабших учнів на першому етапі навчання ще немає. Доцільною видається нам бесіда, в якій найактивнішу участь повинні брати всі діти. Шляхом навідних питань учитель може підвести клас до повного визначення поняття «омоніми» і записати висновки, а саме: Омоніми — це слова, що звучать або пишуться однаково [1], але мають різні значення [2]. Особливої уваги вчителя потребує тема «Розвиток багатозначних слів і омонімів». Пояснення нового матеріалу варто провадити у зістав-

ленні й протиставленні з темою «Багатозначні слова», корисними тут стають бесіда, власні спостереження учнів, вправи на аналіз готового матеріалу (омонімів), вправи на конструювання, введення омонімів у текст, вправи на використання омонімів у власній мові, творчі роботи, вправи на розмежування полімесії і омонімії, праця з тлумачним словником тощо. Багато значать чіткі визначення й формулювання, записи в зошитах, послідовність праці (найбільш загальне пояснення, детальний розгляд ознак поняття «омонім»).

Психолого-дидактичною основою першого уроку, присвяченого вивченню синонімів у IV класі, є елементарні знання дітей про слова, близькі та протилежні за значенням (синоніми і антоніми), вміння, набуті в початкових класах, добирати слова, близькі за значенням, поняття, засвоєні на попередніх уроках, про лексичне значення слів, багатозначність, переносність значення, омонімію. Новим для дітей буде сам термін «синонім», визначення синонімів, їх морфологічне вираження.

Як показала практика, діти легко сприймають перше положення про синоніми, власне те, що їх об'єднує в ряд (деяка спільність загального значення), але нерідко ігнорують семантичні відтінки, відмінності у значенні. Цим, зокрема, й пояснюється часом недооцінка синонімів, неувага до них, небажання або й невміння дітей ними користуватися. Не всі діти усвідомлюють різні семантичні, емоційні (і стилістичні) відтінки слів-синонімів, деякі володіють надто обмеженим словником, у якому переважають слова-загальники [5, 6]. Нерідко діти плутають однокореневі слова і слова-синоніми на основі семантичної їх спільності, не завжди розуміють значення синонімів-фразеологізмів (фразеологізми потребують додаткових пояснень). Контекст, що набуває особливої ваги при роботі з синонімами, часом лишається поза увагою учнів. Здебільшого діти не вміють працювати з контекстом або й просто пов'язувати слова в пари.

Зважаючи на ці психолого-дидактичні труднощі, вважаємо за необхідне запроваджувати при роботі над навчальним матеріалом таку послідовність практичних занять, при якій системно й планомірно висвітлювалися б усі перелічені вище моменти. Виконуючи практичні (а пізніше й контрольні) завдання вчителя, діти повинні спочатку звернути увагу на спільність синонімічного ряду, пізніше на семантичні нюанси значень, властиві різним одиницям цього ряду, далі — простежити морфологічний вираз слів-синонімів і здійснити на цій підставі розмежування однокоренових слів і слів-синонімів. Далі слушними виявилися б, на наш погляд, вправи на аналіз, добір і використання лексичних і фразеологічних синонімів, творчі роботи.

Доцільно організувати працю над опорними словами в синонімічних рядах, привчаючи дітей розрізняти опорні слова із найбільш загальним значенням і інші члени цього синонімічного ряду, що несуть якусь додаткову інформацію. Корисними є вправи на зіставлення і протиставлення однокоренових слів і слів-синонімів, лек-

сичних і фразеологічних синонімів. Оскільки на початку роботи у дітей переважає так зване «недиференційоване засвоєння», завдання на диференціацію матеріалу необхідні.

Психолого-дидактичною основою уроку «Уміння добирати синоніми і вживати їх у мові» є глибоке усвідомлення дітьми змісту, значення і ролі синонімів, розуміння того, що синоніми (частина загальної лексичної системи) тісно пов'язані з іншими лексичними розрядами, з іншими словами в реченні, в тексті, творчий підхід до слова, загальний та мовний розвиток.

Труднощі виникають внаслідок обмеженого кола понять, яким володіють діти, нерідко — фактичного незнання або знання надто поверхового ознак і якостей речей, предметів, явищ реального світу, інертності мислення, бідності словника, інтелектуальної, духовної байдужості, небажання або невміння знайти потрібне слово, неуваги до лексичних і граматичних зв'язків слів, до змісту як окремих речень, так і більших за речення уривків, часом усього тексту.

Робота над синонімами, яка з усіх видів словникової роботи є найбільш корисною і ефективною в справі всебічного розвитку дитячої особистості, може мати найрізноманітніші форми. Як показує досвід, найбільший ефект можуть дати в справі мовного розвитку дітей різного роду творчі роботи. Види їх добре знайомі вчителям-словесникам.

Помилки і неточності у відповідях дітей, а також труднощі, які виникають при виконанні учнями практичних завдань учителя при вивченні теми «Антоніми», свідчать про деяку поверховість сприйняття, часом недостатню вдумливість, хаотичність і уривчастість знань, їх невпорядкованість. Так, наприклад, на запитання учителя «Які слова називаються антонімами?» учні відповідають: «Антоніми — це слова, що пишуться по-різному і мають різне значення». Не завжди діти уявляють можливості семантичних протиставлень (фактично семантичні можливості слів-антонімів), не звертають належної уваги на морфологічний вираз антонімів, на «парність» антонімів, помиляються при доборі антонімів, вживаючи частку *не* як просте заперечення, звичайно, не враховують стилістичного призначення антонімів.

Все це визначає методику роботи вчителя над темою «Антоніми», а саме: розпочинаючи роботу над антонімами і проводячи паралель між синонімами і антонімами, необхідно підкреслити, що антоніми — це слова протилежного значення (звідси й назва — гр. «anti» — проти і — «оποτα» — ім'я). Для того, щоб продемонструвати дітям можливості антонімів виражати різні (протилежні) значення, варто загадати їм погрупувати антоніми за значенням часу, розміру, кольору, напрямку, віддалі тощо.

Щоб привчити учнів звертати увагу на морфологічний вираз слів-антонімів, треба окремо працювати над антонімами-іменниками, антонімами-прикметниками, антонімами-дієсловами, антонімами-прислівниками тощо, зазначаючи кожного разу, яка це частина мови. Доцільним видається нам також найбільш загальний морфологіч-

ний аналіз слів-антонімів. Необхідно звернути увагу дітей на «парність» антонімів на відміну від синонімів, ряд яких може бути більш чи менш численним.

Шляхом протиставлення треба переконати дітей у тому, що частка *не* в словах антонімічних є словотворчим засобом (*воля — неволя, правда — неправда*), в інших випадках — простим запереченням. Тут у пригоді можуть стати і синонімічні заміни (*неправда — брехня*). Важливим моментом у роботі вчителя над темою «Антоніми» є розкриття їх стилістичного призначення на широкому літературному матеріалі, зокрема на матеріалі фольклору, прислів'їв, загадок тощо [3, 38].

Проблема освіти в наш час невіддільна від проблеми розвитку особистості, виховання пізнавальних інтересів [1, 78], загалом тих якостей особи, які стають передумовою самостійного мислення, самостійного збагачення й удосконалення знань, самостійного застосування здобутих знань на практиці.

При опрацюванні розділу «Лексика» в IV класі учні стикаються з рядом труднощів, зумовлених часом складністю навчального матеріалу, але здебільшого — відсутністю необхідної дидактичної бази, недостатнім усвідомленням поняття «лексичне значення слова», обмеженістю інтелектуального розвитку, знань про реальний світ, бідністю словника. Уявлення про деякі предмети і явища у певної категорії дітей аморфні. І якщо сильніші учні без особливих труднощів визначають лексичне і граматичне значення іменників, прикметників, дієслів, то слабшим учням у цьому відношенні важче, оскільки в них обмежений розвиток, внаслідок цього — убогість асоціацій, недиференційоване й несистематизоване засвоєння.

Вивчення однозначних і багатозначних слів є першим кроком у з'ясуванні широких семасіологічних ознак слова. Тут основна увага звертається на те, як лексичні значення розкриваються в процесі різних зв'язків слова з іншими словами в контексті. Обов'язковою є послідовно здійснювана словникова робота [7], словниковий практикум на зіставлення й протиставлення, диференціацію слів-паронімів, однозначних слів, слів багатозначних і слів, ужитих у переносному значенні, омонімів, синонімів, антонімів. Діти повинні бачити систему в лексичній і розрізняти її категорії. Добре, якщо вчитель зуміє використати наочність (схеми, таблиці, технічні засоби навчання), цікаві тексти. Необхідністю є узагальнення і систематизація знань по розділу «Лексика» на підсумкових уроках.

1. Жерносеков Н. К. Процесс обучения и развития (проблемы дидактики). Воронеж, 1970.
2. Левитов Н. Д. Детская и педагогическая психология. М., 1964.
3. Олійник І. С. Методика роботи з розвитку мови в V-VIII класах. К., 1964.
4. Програми для середньої школи. Українська мова. IV—VIII класи. К., 1980.
5. Синиця І. О. Психологія писемної мови учнів V—VIII класів. К., 1965.
6. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів IV—VIII класів. (Монограф). К., 1974.
7. Стельмахович М. Г. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в IV—VIII класах. К., 1976.

Подана до редколегії 12.08.80.

ЗМІСТ

<i>Білодід О. І., Кобко Г. Л.</i> Інтернаціоналізація мовного життя народів СРСР	3
Лексикологія	
<i>Мацько Л. І.</i> Звуконаслідувальні слова в українській мові	9
<i>Паночко М. М.</i> Композити й абревіатури в українській спортивній термінології	18
<i>Грипас Н. Я.</i> Контекстуальні засоби вираження поняття «багато». Мікрополе множинності осіб	24
Морфологія і словотвір	
<i>Середа Ф. Я.</i> Прикметники на <i>-кий</i> у східнослов'янських мовах	30
<i>Могильник Л. Ф.</i> Явище вставки звуків (інтерфіксації) у процесі деривації і відінфінітивних іменників на <i>-ство</i> в давньоруській і східнослов'янських мовах	36
<i>Харчук О. В.</i> Акцентуаційна характеристика прикметникових компаративів	45
<i>Леонова М. В.</i> Словотвір іменників спільного роду	51
<i>Тимченко М. П.</i> Словотворчо-семантична і функціональна характеристика якісних відіменникових прикметників із суфіксом <i>-н-</i> у сучасній українській мові	57
Синтаксис	
<i>Давидова Л. П.</i> Субстантивні словосполучення з віддієслівним іменником у ролі стрижневого слова	63
<i>Сердюк М. Г.</i> Абревіатури і співвідносні з ними слова та словосполучення	69
<i>Плющ М. Я.</i> Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка	76
<i>Халчанська О. В.</i> Причинова конструкція з прийменником <i>від</i> + родовий відмінок в українській мові у співвідносності з російською	81
<i>Терлак З. М.</i> Ад'єктивні сполуки з залежною словоформою в родовому відмінку	88
<i>Авксентьев Л. Г.</i> Синонімія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови	96
Історія мови та діалектологія	
<i>Крейтор А. М.</i> Міжмовні формальні аналогізми	104
<i>Семеренко Г. В.</i> Суфіксальне творення здрібнелих і пестливих іменників чоловічого роду в давньоруській мові	110
<i>Могилла О. А.</i> Ареальна і структурно-семантична характеристика назв хмар у говорах української мови	117
Методика	
<i>Костун В. О., Онищенко В. В.</i> Психолого-педагогічні особливості вивчення лексики в IV класі середньої школи	126

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Белодед А. И., Кобко Г. Л.</i> Интернационализация языковой жизни народов СССР	3
---	---

Лексикология

<i>Мацько Л. И.</i> Звукоподражательные слова в украинском языке	9
<i>Паночко М. Н.</i> Композиты и аббревиатуры в украинской спортивной терминологии	18
<i>Грипас Н. Я.</i> Контекстуальные средства выражения понятия «багато». Микрополе множественности	24

Морфология и словообразование

<i>Середа Ф. Я.</i> Прилагательные на <i>-кий</i> в восточнославянских языках	30
<i>Могильник Я. Ф.</i> Явление вставки звуков (интерфиксации) в процессе деривации отглагольных имен существительных на <i>-ство</i> в древнерусском и восточнославянских языках	36
<i>Харчук Е. В.</i> Акцентуационная характеристика прилагательных компаративов	45
<i>Леонова М. В.</i> Словообразование имен существительных общего рода	51
<i>Тимченко М. П.</i> Словообразовательно-семантическая и функциональная характеристика качественных отименительных прилагательных с суффиксом <i>-н-</i> в современном украинском языке	57

Синтаксис

<i>Давыдова Л. П.</i> Субстантивные словосочетания с отглагольным именем существительным в роли главного слова	63
<i>Сердюк М. Г.</i> Аббревиатуры и соотносенные с ними слова и словосочетания	69
<i>Плющ М. Я.</i> Адъективные словосочетания с зависимой словоформой творительного падежа	76
<i>Халчанская Е. В.</i> Конструкция с предлогом <i>від</i> + родительный падеж в украинском языке в соотношении с русским	81
<i>Терлак З. М.</i> Адъективные сочетания с зависимой словоформой в родительном падеже	88
<i>Авксентьев Л. Г.</i> Синонимия фразеологических единиц современного украинского литературного языка	96

История языка и диалектология

<i>Крейтор А. М.</i> Межязыковые формальные аналогизмы	104
<i>Семеренко Г. В.</i> Суффиксальное образование уменьшительных и ласкательных имен существительных мужского рода в древнерусском языке	110
<i>Могилла О. А.</i> Ареальная и структурно-семантическая характеристика названий облаков в говорах украинского языка	117

Методика

<i>Ковтун В. А., Онищенко В. В.</i> Психолого-педагогические особенности изучения лексики в IV классе средней школы	126
---	-----

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина
государственный университет
им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

**Республиканский
межведомственный научный сборник**

Основан в 1973 г.

Выпуск 9

(На украинском языке)

Киев
Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Выща школа»

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художний редактор *В. Л. Єрмолаєв*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *А. Ф. Пасічний, Л. М. Янько*

Информ. бланк № 5704

Здано до набору 10.06.81. Підп. до друку 02.10.81. БФ 10162. Формат 60×90/16. Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. 8,5 ум. друк. арк. 8,75 ум. фарб.-відб. 9,07 обл.-вид. арк. Тираж 1000 прим. Вид. № 1484-к. Зам. № 1—1462. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001, Київ-1, Хрещатик, 4.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3, в Київській книжковій друкарні наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4. Зам. № 1-717.

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ

У Видавництві при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа» незабаром вийдуть у світ:

Коваль А. П. Культура ділового мовлення. 16 арк., 1 крб. 30 к.

Довідник містить відомості про загальну й мовну культуру ділового спілкування в його усній і писемній формах. Зазначається, які слова, словосполучення і речення найдоцільніше вживати в документах, які види їх нині є найпоширенішими, як вони оформляються. Розглядаються різні види усного ділового спілкування: в колективі, прийом відвідувачів, ділові наради, телефонні розмови, а також доповідь, виступ, бесіда та ін. Читач ознайомиться з тим, які вимоги до культури усного ділового мовлення висувуються в наш час: як добирати потрібні слова, якими повинні бути жести, міміка, інтонація, темп мовлення.

Для фахівців, що займаються проблемами культури ділового мовлення, а також тих, хто користується діловим стилем у своїй практичній діяльності.

Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу. 10 арк., 50 к.

У навчальному посібнику подано стислий огляд актуальних теоретичних питань радянської науки про переклад, наведено відомості про історичний розвиток мистецтва перекладу та про досягнення радянської школи художнього перекладу. У посібнику послідовно розглядаються особливості перекладу текстів різних жанрів на прикладі праці найвизначніших перекладачів.

Для студентів філологічних факультетів.

Т. Г. Шевченко в інтернаціональних літературних зв'язках. Керівник авт. кол. Г. К. Сидоренко. 9 арк., 1 крб.

У збірнику висвітлюється інтернаціональне значення творчості Т. Г. Шевченка в сучасних умовах. На цілком нових матеріалах розглядається оцінка його творчості в братніх республіках Радянського Союзу та в країнах со-

ціалістичної співдружності, значення його творчої спадщини в справі інтернаціонального виховання трудящих. Аналізуються нові переклади творів Шевченка на мови народів СРСР. Здійснено порівняльний аналіз творів Т. Г. Шевченка з творами письменників братніх радянських літератур.

Для літературознавців, викладачів, аспірантів, студентів.

Костенко Н. В. Поетика Павла Тичини. 9 арк., 1 крб. 40 к.

У монографії досліджується художня самобутність і багатство вірша П. Г. Тичини; визначена новаторська роль видатного українського радянського поета як основоположника тонічного (акцентного) віршування в українській радянській поезії, як сміливого трансформатора народно-пісенних і класичних розмірів. Особливу увагу звернено на художнє мислення поета, його образний світ, а також специфіку художнього стилю.

Для літературознавців, викладачів, студентів-філологів.

Книги можна замовити через магазини місцевих облкниготоргів або магазин «Книга — поштою» за адресою: 252117, Київ-117, вул. Попудренка, 26, магазин № 75 «Книга — поштою» Київського облкниготоргу.